

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

*Η αστική τοπογραφία και αρχιτεκτονική
των Θεσσαλικών πόλεων
κατά την κλασική και την ελληνιστική περίοδο*

Ανδρονίκου Πολοξένη

Επιβλέπων καθηγητής

Γ. Λώλος

Επικουρικός επόπτης

Α. Μαζαράκης Αινιάν

Εξετάστρια

Ι. Λεβέντη

[Μεταπτυχιακή Εργασία, Βόλος 2021]

Στον παππού μου...

*...και αυτός απάντησε ότι η ομορφιά του κόσμου
δίνεται όχι μόνο από την ενότητα της πολυμορφίας,
αλλά και από τη πολυμορφία της ενότητας.*

Ουμπέρτο Έκο
Το Όνομα του Ρόδου
σ.31

<i>Πρόλογος</i>	5
<i>Εισαγωγή</i>	6
I. Γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο	6
II. Ιστορία της έρευνας	9

1. Οι πόλεις της Θεσσαλικής Τετράδας.

Πελασγιώτιδα. Εστιαιώτιδα. Θεσσαλιώτιδα. Τετράς Φθιώτις.

1	Εισαγωγή	13
1.1	Θέση Γρέμουρα (Αργισσα)	16
1.2	Άτραξ	17
1.3	Θέση «Σωρός»	18
1.4	Κρανώνα	24
1.5	Λάρισα Πελασγική	25
1.6	Μόψιον	32
1.7	Σκοτούσσα	33
1.8	Φερές	36
1.9	Γόμφοι/Φιλιππόπολις	42
1.10	Μητρόπολη	43
1.11	Πέλινα	45
1.12	Τρίκκη	47
1.13	Θέση «Βλοχός»	49
1.14	Κιέριον	53
1.15	Όρθη	54
1.16	Τετράς Φθιώτις. Φάρσαλος	55

2. Οι βορειοανατολικές περιόικες περιοχές.

Μαγνησία & Περραιβία.

2	Εισαγωγή	60
2.1	Η πόλη στο λόφο της Γορίτσας	62
2.2	Δημητριάδα	65

2.3	Ομόλιον	74
2.4	Γόννοι	77
2.5	Η Περραιβική Τρίπολη. Πύθιο. Άζωρος. Δολίχη.	78

**3. Οι νοτιοανατολικές περίοικες περιοχές.
Αχαΐα Φθιώτιδα & Μαλίδα. Οιταία. Αινίδα.**

3	Εισαγωγή	83
3.1	Άλος	86
3.2	Κάστρο Καλλιθέας	93
3.3	Μελιταία	102
3.4	Πρόερνα	106
3.5	Φθιώτιδες Θήβες	109
3.6	Εχίνος	114
	<i>Συμπεράσματα</i>	116
	<i>Συντομογραφίες</i>	129
	<i>Βιβλιογραφία</i>	130
	<i>Εικόνες</i>	146

Η παρούσα εργασία θα εστιάσει στη παρουσίαση της αστικής τοπογραφίας και αρχιτεκτονικής των πόλεων της Θεσσαλίας κατά τη κλασική και ελληνιστική περίοδο. Οι πόλεις που θα εξεταστούν είναι εκείνες για τις οποίες οι έρευνες και ανασκαφές έχουν αποκαλύψει ένα ικανοποιητικό βαθμό του αστικού τους τοπίου. Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας θα εξεταστεί η αστική πολεοδομία και η αρχιτεκτονική των επιμέρους πολεοδομικών ενότητων των πόλεων της θεσσαλικής τετράδας. Στα αμέσως δύο επόμενα κεφάλαια, θα εξεταστούν οι πόλεις των βόρειων-βορειοανατολικών και νότιων-νοτιοανατολικών περιόικων περιοχών αντίστοιχα. Το τελευταίο κεφάλαιο αφιερώνεται στα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας, ενώ στο τέλος παρατίθεται και ο κατάλογος των εικόνων.

Για τη βοήθεια και την υποστήριξη καθ' όλη τη διάρκεια της πολυετούς φοίτησης μου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές Γ. Λώλο και Α. Μαζαράκη-Αινιάν. Επίσης ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και στους πολυαγαπημένους μου φίλους και άξιους συναδέλφους. Στην Εύα Κολοφωτιά, για την τυφλή της αφοσίωση - που περιέργως επιδεικνύει μέχρι και σήμερα - καθ' όλη τη διάρκεια των κοινών μας σπουδών και περιπετειών εντός και εκτός πανεπιστημίου. Μόνο εκείνη ξέρει πόσο δύσκολο είναι να μορφοποιεί κανείς αυτή την εργασία και προφανώς μόνο εγώ ξέρω πόσο δύσκολο είναι να είναι εκείνη. Στην Ελένη Χατζηνικολάου, γιατί εκτός από τη θρυλική και ψυχολογική υποστήριξη που προσφέρει, ο σκληρός της δίσκος τις δύσκολες μέρες της καραντίνας - και της κλειστής βιβλιοθήκης - στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων και ποτέ δε με απογοήτευσε. Στον Δημήτρη Παπαδημητρίου, για τις δύσκολες ώρες που πέρασε επιμελούμενος φιλολογικά μια εργασία που δεν αφορά ούτε το μινωικό, ούτε το μυκηναϊκό πολιτισμό. Η γνωριμία μας ήταν ότι σπουδαιότερο μου χάρισε αυτό το μεταπτυχιακό.

I. Γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο

Η Θεσσαλία απλώνεται στο κέντρο της ελληνικής χερσονήσου, αποτελώντας μέχρι και σήμερα δίοδο από το νότο προς το βορρά και το αντίθετο. Χαρακτηρίζεται από μεγάλες πεδινές εκτάσεις με χαμηλούς λόφους, τοπίο πολύ διαφορετικό από άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπου κυριαρχεί η συνύπαρξη βουνού και θάλασσας. Σύμφωνα με τον Στράβωνα¹, τα όριά της εκτεινόταν από τον Όλυμπο στο βορρά και έφταναν έως και τα στενά των Θερμοπυλών στο νότο. Ωστόσο, τουλάχιστον κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο - όπου και επικεντρώνεται αυτή η εργασία - ορίζονταν από μια περιοχή πολύ μικρότερη, από αυτή που γνωρίζουμε σήμερα ως Θεσσαλία².

Στα βόρεια ο Όλυμπος, στα ανατολικά η Όσσα και το Πήλιο, η Όθρυς στα νότια και η Πίνδος με τα Άγραφα στα δυτικά, φαίνεται πως όριζαν την αρχαία Θεσσαλία - με τη στενή της έννοια - χωριζόμενη σε τέσσερις τετράδες: τη Πελασγιώτιδα, την Εστιαιώτιδα, τη Θεσσαλιώτιδα και τη Φθιώτιδα (**Εικ. 1**). Στα βόρεια, συνόρευε με τη περιοχή της κοιλάδας των Τεμπών, την Περραιβία, και ανατολικά με τη Μαγνησία, η οποία αποτελούσε και τη μοναδική διέξοδό της προς τη θάλασσα. Νοτιοανατολικά συνόρευε με την Αχαΐα Φθιώτιδα και τέλος νοτιοδυτικά με τη Δολοπία και βορειοδυτικά με την Αθαμανία³, περιοχές για τις οποίες έχουμε και τα λιγότερα στοιχεία. Τα όρια μεταξύ των περιοχών είναι ιδιαίτερα περίπλοκα ακόμη και σήμερα σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως και οι σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των τετράδων και των περιόικων περιοχών⁴. Στη σύγχρονη έρευνα ωστόσο, έχει επικρατήσει, η μελέτη της αρχαίας Θεσσαλίας να περιλαμβάνει και τις περιόικες περιοχές, καταλαμβάνοντας συνολικά μια περιοχή πολύ μεγαλύτερη από τη σημερινή (χωρίς να συμπεριλαμβάνονται τα νησιά των Σποράδων), αφού εκτεινόταν και στο βόρειο τμήμα του σημερινού Ν. Φθιώτιδος.

Η περιοχή, ήδη γνωστή στην αρχαιότητα για τον υπερβολικά πλουσιοπάροχο τρόπο ζωής των αριστοκρατικών οικογενειών που ασκούσαν την εξουσία και για το φημισμένο ιππικό της, αντλούσε τη δύναμή της από τα εύφορα εδάφη, κατάλληλα για την εκτεταμένη καλλιέργεια γης και για την εκτροφή αλόγων και ζώων. Παρόλα αυτά, εντύπωση προκαλεί το γεγονός, ότι οι φιλολογικές πηγές που μας πληροφορούν σχετικά με την περιοχή έως και τον 6^ο αι. π.Χ. είναι ιδιαίτερα αποσπασματικές και πενιχρές⁵, καθιστώντας ζητήματα, που έχουν αλλού, (π.χ. πολιτική οργάνωση της Αθήνας), μελετηθεί σε βάθος,

¹Στράβων IX, 5, 1.

²Ο Stählin στο έργο του για την τοπογραφία της αρχαίας Θεσσαλίας συμπεριλαμβάνει και τις περιόικες περιοχές. Βλ. Stählin 1924 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002). Επιπλέον βλ. Decourt et al. 2004, 676-677. Κραβαρίτου 2012β, 32-33.

³Περιοχή για την οποία οι πηγές είναι ασύμφωνες. Κάποιοι τη τοποθετούν στην Θεσσαλία και θεωρούν ότι θα πρέπει να εξετάζεται ως περιοική περιοχή της ενώ άλλοι θεωρούν ότι ανήκει ξεκάθαρα στη σφαίρα επιρροής της Ηπείρου. Βλ. Χατζηαγγελάκης, Λ. 1990. «Αθαμανία – Αργιθέα (Κνίσοβο)». *Αρχαιολογία* 34: 76-84. Σύμφωνα με τον Στράβωνα (Ζ, 7.8) η περιοχή ανήκει στους ηπειρώτες.

⁴Sprawski 2008, 131.

⁵Σταματοπούλου 2019, 22.

δυσερμήνευτα. Η έλλειψη επαρκούς αρχαιολογικής έρευνας οδήγησε παλαιότερους μελετητές να θεωρήσουν, ότι, αντίθετα με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, η Θεσσαλία δεν “αστικοποιήθηκε” μέχρι και τον 5^ο αι. π.Χ. και η οργάνωση της σαν έθνος, (αντί για ανεξάρτητες πόλεις-κράτη) συνέβαλε στη καθυστέρηση της ανάπτυξής της⁶. Ωστόσο, η ανάδυση νέων στοιχείων μέσω των ερευνών των τελευταίων δεκαετιών κατέρριψαν αυτή την άποψη, οδηγώντας τους νεότερους μελετητές στην επανεξέταση των δεδομένων⁷.

Αντίθετα λοιπόν σήμερα, υποστηρίζεται ότι οι γενικές αρχές του ομοσπονδιακού κράτους των Θεσσαλών δεν είναι εκ διαμέτρου αντίθετες από την έννοια της πόλεως-κράτους⁸. Άλλωστε, το Κοινό των Θεσσαλών, που διαμορφώθηκε ήδη από το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. αποτελούταν από πόλεις και οικισμούς, που ακολουθούσαν κοινή πολιτική, συνάπτοντας συμμαχίες και συνθήκες (π.χ. με την πόλη της Αθήνας), είχαν κοινά ιερά και λατρείες, κοινό στράτευμα υπό τις διαταγές ενός ανδρός σε καιρό πολέμου, έκοψαν νομίσματα με κοινό μοτίβο, όπως παρατηρήθηκε στις περισσότερες περιπτώσεις⁹ και βασιζόνταν σε μια οικονομία, που στηριζόταν πρωτίστως στην καλλιέργεια της γης και δευτερευόντως στην είσπραξη φόρων¹⁰.

Τα δεδομένα που προκύπτουν από τις τελευταίες ανασκαφικές έρευνες ενισχύουν την παραπάνω πρόταση. Η εκτεταμένη έρευνα σε οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου της ανατολικής Θεσσαλίας επιβεβαιώνει ότι η περιοχή δεν ήταν απομονωμένη, όπως είχε υποστηριχθεί, με τα εισηγμένα της ευρήματα να μαρτυρούν επαφές με τον αιγαιακό χώρο. Επιπλέον, ερευνητές και ανασκαφικά δεδομένα που χρονολογούν ήδη από τη γεωμετρική περίοδο εκτεταμένους οικισμούς, όπως αυτόν της Λάρισας, των Φερών, της Νέας Ιωνίας - οι οποίοι αργότερα μετατράπηκαν σε μεγάλα και ισχυρά αστικά κέντρα - συμφωνούν, ότι είχε ήδη αρχίσει η διαμόρφωση του έθνους των Θεσσαλών, το οποίο κατά τον 6^ο αι. π.Χ. θεωρούταν μια από τις ισχυρότερες δυνάμεις της ελληνικής χερσονήσου¹¹.

Αν και τα ανασκαφικά δεδομένα της αρχαϊκής περιόδου από τα μεγάλα αστικά κέντρα (Λάρισα, Φερές, Κραννώνα) αποτελούν ένα πολύ μικρό δείγμα, οι οχυρώσεις πόλεων (π.χ. Φάρσαλος, Φερές), που χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου} - αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. και ταυτόχρονα, η διοργάνωση αγώνων, η συμμετοχή αντίστοιχα σε πανελλήνιους αγώνες, τα αφιερώματα στα μεγάλα Πανελλήνια ιερά και τα ευρήματα από τις ανασκαφές των αρχαϊκών ιερών στα Φίλια, τις Φερές, τους Γόννους, τις Φθιώτιδες Θήβες, το Σωρό και τη Κορόπη, δείχνουν ότι υπήρχε και στη περιοχή της Θεσσαλίας ένα έντονο ενδιαφέρον για τη μνημειακή αρχιτεκτονική και αποτελούν βάσιμες ενδείξεις, πως οι ισχυροί θεσσαλοί αριστοκράτες, παρόλο που κυβερνούσαν σύμφωνα με βάση ένα αυστηρό ολιγαρχικό πολίτευμα, επηρεάζονταν έντονα από τον ελλαδικό

⁶Βλ. Larsen, 1968. Morgan 2005, 85-86.

⁷Archibald 2000. Graninger, D. 2011. *Cult and Koinon in Hellenistic Thessaly*. Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy. Lieden/Boston.Mili 2015. Morgan 2005.

⁸Hall 2019, 46.

⁹Ιδιαίτερα συχνό μοτίβο στα νομίσματα που εξέδωσαν οι θεσσαλικές πόλεις αποτέλεσε η παράσταση ίππου ή κυνηγιού ταύρου. Βλ. λ.χ. τα νομίσματα Λάρισας, Φερών, Κραννώνας, Σκοτούσσας, Πέλινας, Τρίκης.

¹⁰Bouchon and Helly 2019, 231-232, 238-240, 248.

¹¹Κραβαρίτου 2012β, 27.

νότο¹². Ακόμη ένα στοιχείο που συνηγορεί με τη παραπάνω άποψη είναι οι παραδιδόμενες από τις πηγές σημαντικές σχέσεις ξενίας μεταξύ θεσσαλικών αριστοκρατικών οικογενειών με αριστοκρατικές οικογένειες του νότου, όπως αυτή των Πεισιστρατιδών¹³.

Στον 5^ο αι π.Χ. αποδίδεται και η περίφημη αναδιοργάνωση του θεσσαλικού έθνους από τον Αλεύα τον Πυρρό¹⁴, πρόσωπο μεταξύ μύθου και πραγματικότητας, με καταγωγή από τους Αλευάδες, περιώνυμη σε όλη την Θεσσαλία αριστοκρατική οικογένεια της Λάρισας, η οποία και εξυμνείται στους *Επίνικους* του Πίνδαρου, έργο που χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με τις πηγές, ο Αλεύας οργάνωσε την περιοχή που καλύπτουν οι δύο μεγάλες πεδιάδες, εντός των οποίων ορίζονταν με τα στενά της όρια η Θεσσαλία σε τετράδες, αναλαμβάνοντας τη στρατιωτική αναδιοργάνωσή τους, με τον χωρισμό της περιοχής σε κλήρους, όπου έκαστος προσέφερε 40 ιππείς και 80 οπλίτες. Οι αρχηγοί κάθε τετράδας προέρχονταν από μέλη των αριστοκρατικών οικογενειών, ενώ σε περίπτωση ξένης εχθρικής εισβολής, ο αρχηγός του έθνους των Θεσσαλών ήταν ο άρχων ή τέτραρχος. Άλλες γνωστές αριστοκρατικές οικογένειες είναι αυτή των Σκοπαδών της Κραννώνας και των Εχεκρατιδών (και μετέπειτα Δαοχιδών και Μενωνιδών) της Φαρσάλου¹⁵. Παρά το αυστηρά ολιγαρχικό της πολίτευμα, με τις εντάσεις που κατά καιρούς προκαλούσε η έντονη αντίθεση μεταξύ των λίγων πλούσιων οικογενειών, που συμμετείχαν στην διοίκηση της επικράτειας της κάθε πόλης και της μεγάλης μάζας των ιδιοκτητών μικρών αγροτεμαχίων, των δούλων και των πενεστών, οι θεσσαλοί φαίνεται ότι διατήρησαν την ίδια αρχή εξουσίας καθ' όλη τη διάρκεια της ανεξαρτησίας της περιοχής από ξένες δυνάμεις. Όπως έχουν τονίσει οι ερευνητές που μελετούν το ιδιαίτερο πολιτικό τοπίο της Θεσσαλίας, είναι αναγκαίο να κατανοήσουμε, ότι το πολιτικό της σύστημα¹⁶ και οι σχέσεις μεταξύ της άρχουσας τάξης που διοικούσε την εκάστοτε πόλη, αποτελούν ακόμη ένα ιδιαίτερα περίπλοκο ζήτημα¹⁷.

Ο 4^{ος} αιώνας ήταν ιδιαίτερα ταραγμένος και καθοριστικός για τη Θεσσαλία, η αριστοκρατική τάξη της οποίας κατά τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. ανταγωνιζόταν επάξια τους αριστοκράτες των πόλεων-κρατών του νότου¹⁸. Ο διαρκής όμως και έντονος ανταγωνισμός και η επεκτατική πολιτική της Λάρισας, των Φερών και της Φαρσάλου, των ισχυρότερων πόλεων της περιοχής τον 4^ο αι. π.Χ., θα οδηγήσει σε συνεχείς - εσωτερικές ουσιαστικά - συγκρούσεις που θα λήξουν εν τέλει με την επικράτηση από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και περίπου το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., των τύραννων των Φερών Λυκόφρονα, έπειτα του Ιάσονα και τέλος του Αλέξανδρου στις υπόλοιπες τετράδες¹⁹. Η διαμάχη αυτή θα λήξει οριστικά με την έλευση του Φιλίππου Β' στη Θεσσαλία, ο οποίος θα καταλύσει την τυραννία των Φερών και θα ανατρέψει τις ισορροπίες. Η έλευση των Μακεδόνων στη Θεσσαλία, όπως φαίνεται, δεν δημιουργεί ριζικές αλλαγές στο μέχρι τότε πολιτικό της

¹²Morgan 2005, 23. Stamatopoulou 2006, 319, 321, 323. Κραβαρίτου 2012α, 510.

¹³Σταματοπούλου 2019, 24-25.

¹⁴Helly 1995, 118-119, 170-171.

¹⁵Bouchon and Helly 2019, 234-235. Σταματοπούλου 2019, 22-23.

¹⁶Διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με τους όρους άρχων, ταγός και βασιλεύς. Βλ. Sprawski 2003, 61-63.

¹⁷Archibald 2000, 215.

¹⁸Stamatopoulou 2007β, 340-341.

¹⁹Σχετικά με τον τύραννο των Φερών, Ιάσονα βλ. ενδεικτικά Sprawski 2006. Γενικά για τις εξελίξεις στο πολιτικό σκηνικό της Θεσσαλίας του 4^{ου} αι. π.Χ. βλ. Westlake 1935.

σκηνικό. Οι πόλεις φαίνεται, πως μέχρι ένα σημείο διατηρούν την αυτονομία τους και διατηρούν καλές σχέσεις με τον Μακεδόνα μονάρχη. Ιδρύονται νέες πόλεις (π.χ. η πόλη στο λόφο της Γορίτσας, η Άλος, η Δημητριάδα), άλλες επωφελούνται με έργα (π.χ. Γόμφοι) και σε ορισμένες περιπτώσεις μικρές πόλεις ή οικισμοί ενώνονται, δημιουργώντας ισχυρά αστικά κέντρα (π.χ. η περίπτωση των Φθιωτίδων Θηβών). Μετά την ήττα του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Ε' στις Κυνός Κεφαλές από τις δυνάμεις του Ρωμαίου υπάτου Τίτου Κόιντου Φλαμινίνου το 196 π.Χ., ο οποίος και θα ανακηρύξει την ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων, η Θεσσαλία θα γίνει και πάλι ανεξάρτητη. Τον 1ο αι. π.Χ. η περιοχή πλέον υπάγεται στη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας.

II. Ιστορία της έρευνας

Από τα τέλη του 19^{ου} - αρχές του 20^{ου} αι., η περιοχή αποτελεί πεδίο έρευνας για περιηγητές, μελετητές και αρχαιολόγους, οι οποίοι επιχείρησαν να αναδείξουν τις αρχαιότητες, πολλές εκ των οποίων ήταν ήδη γνωστές από φιλολογικές πηγές. Ο ομηρικός *Κατάλογος των Νηών*²⁰ που συμμετείχαν στον Τρωικό πόλεμο, ο οποίος αναφέρει είκοσι εννιά θεσσαλικές πόλεις, έδωσε αρχικά το έναυσμα στους ερευνητές να εντοπίσουν τους συγκεκριμένους οικισμούς, κάτι που σε κάποιες περιπτώσεις έγινε εφικτό με αρκετή ευκολία (π.χ. η περίπτωση της Τρίκκης), ενώ σε άλλες περιπτώσεις, ο οικισμός δεν έχει εντοπιστεί μέχρι και σήμερα (π.χ. η Οιχαλία)²¹. Εν αντιθέσει με άλλες περιοχές του σχετικά νεοσύστατου ελληνικού κράτους (η Θεσσαλία θα προσαρτηθεί μόλις το 1881 μαζί με μέρος της Ηπείρου), η περιοχή παρέμεινε αρχαιολογικά, σχεδόν στην αφάνεια. Πρώτο μεγάλο έργο, η μελέτη του W. M. Leake,²² σχετικά με το οδοιπορικό του στη Θεσσαλία και τις ταυτίσεις αρχαίων καταλοίπων με γνωστούς οικισμούς της αρχαιότητας. Ωστόσο, η Θεσσαλία των μύθων, με θέσεις ήδη γνωστές από τον ομηρικό κατάλογο των πλοίων, απέκτησε σάρκα και οστά με τις αποκαλύψεις από τον Χρήστο Τσουντα - των οικισμών της Νεολιθικής περιόδου του Σέσκλου και του Διμηνίου. Με τη δημοσίευση του έργου του, ο Τσουντας έθεσε τη βάση για τη μελέτη της προϊστορικής αρχαιολογίας του αρχαίου ελληνικού κόσμου²³ και δη αυτού προς τον βορρά της ελληνικής επικράτειας. Στις επόμενες δεκαετίες, αρχαιολόγοι και μελετητές όπως ο Α.Σ. Αρβανιτόπουλος²⁴, οι Wace και Thompson²⁵, ο Δ.Ρ. Θεοχάρης²⁶, ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης και ο Κ. Γαλλής²⁷ επεξεργάζονταν τον κατάλογο των προϊστορικών θέσεων της περιοχής, ο οποίος σήμερα αριθμεί περισσότερες από 300 θέσεις. Σπουδαίο έργο για την τοπογραφία - και όχι μόνο - της Θεσσαλίας, αποτελεί η μελέτη του Friedrich Stählin, *Das hellenische Thessalien*, η οποία

²⁰Ιλιάδα Β, 681-759.

²¹Morgan 2005, 102-104.

²²Leake 1835.

²³Τσουντας, Χρ. 1908. *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

²⁴Βλ. ενδεικτικά Αρβανιτόπουλος ΠΑΕ(1907) 161, 171-172, ΠΑΕ(1908) 145-162, 163-193, ΠΑΕ(1909) 162-170, ΠΑΕ(1910) 181, 241-254, ΠΑΕ(1911) 253-256, 285-291, 315-320. Αρβανιτόπουλος, Α.Σ. 1928. *Γραπτά Στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*. Αθήνα.

²⁵Wace, A.J.B. and Thompson, M.S. 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁶Βλ. ενδεικτικά Θεοχάρης ΑΔ16 (1960), 177-182. ΠΑΕ (1962), 24-35. ΠΑΕ (1965), 5-9. ΠΑΕ (1966), 5-7. ΠΑΕ (1968), 24-30. Βλ. επίσης Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Αθήνα.

²⁷Γαλλής, Κ. 1992. *Ατλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*. Λάρισα.

εκπονήθηκε έπειτα από επιτόπια έρευνα και δημοσιεύθηκε το 1924²⁸. Ο Stählin επιχείρησε να εξετάσει εκ νέου και να αναθεωρήσει - όπου θεώρησε πως χρειαζόταν - τις έρευνες προηγούμενων μελετών για τη Θεσσαλία, από την αρχική εγκατάσταση των Θεσσαλών έως και τα αυτοκρατορικά χρόνια, σε ένα έργο που μέχρι και σήμερα, θεωρείται θεμελιώδες για τη μελέτη της αρχαίας Θεσσαλίας.

Ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός την δεκαετία του '70 αποτέλεσε και η δημιουργία της λεγόμενης «θεσσαλικής ομάδας» των Γάλλων ερευνητών του *Maison de l' Orient et de la Méditerranée* (MOM) του Πανεπιστημίου της Λυών, ομάδα που ασχολείται κυρίως με τη μελέτη των θεσσαλικών επιγραφών²⁹ και με ταυτίσεις άγνωστων πόλεων και οικισμών σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες³⁰. Μέσω προγραμμάτων, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και το τμήμα ΙΑΚΑ, ο Γ.Α. Πίκουλας, μέσα στην πρώτη δεκαετία της χιλιετίας, εκπόνησε επιτόπιες έρευνες σε αρκετές θέσεις, καταφέροντας να ταυτίσει κάποιες από αυτές³¹.

Τις δεκαετίες που ακολούθησαν, η αποκάλυψη μνημείων και θέσεων, αλλά και η διοργάνωση διεθνών συνεδρίων τοπικά³² και στο εξωτερικό - όπως αυτό που διεξήχθη στη Λυών το 1990³³- έφεραν την περιοχή στο προσκήνιο. Στην ανασύνθεση της εικόνας της αρχαίας Θεσσαλίας, συμβάλλουν περιοδικά που εκδίδονται από θεσσαλικούς φορείς, όπως τα *Τρικαλινά* και το *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* μεταξύ άλλων. Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Μελετών που λειτούργησε από το 2003 (πλέον καταργημένο), εκπόνησε επίσης σημαντικό έργο κατά την περίοδο της λειτουργίας του³⁴. Πολύ χρήσιμο εργαλείο, θεωρείται η δημιουργία του ηλεκτρονικού κόμβου «Άτλας Θεσσαλίας», όπου παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορία και η νομισματοκοπία των θεσσαλικών πόλεων και των περιόικων περιοχών, μέσα από σύντομα λήμματα, που εκπόνησαν οι αρχαιολόγοι του Ινστιτούτου, ενώ παρέχεται και εκτενής βιβλιογραφία³⁵.

Από το 2003, το *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ)*³⁶, ένα επιστημονικό συνέδριο που πραγματοποιείται κάθε τρία χρόνια στην πόλη του Βόλου, έχει αναλάβει την παρουσίαση της προόδου του έργου, που διεξάγεται σε Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα, με ανακοινώσεις σχετικά με τις

²⁸Stählin, Fr. 1924. *Das hellenische Thessalien*. Stuttgart (ελλ. μτφρ. Stählin, Fr. 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη Α.Ε.).

²⁹Ενδεικτικά για τις επιγραφές βλ. Helly, Br. 1973. *Gonnoi I-II*. Hakkert. Amsterdam. Bouchon, R., Tziafalias, A. Helly, Br., Decourt, J.C., Darnezin, L. and Pernin, I. 2016. *Corpus des inscriptions d'Atrax de Pélasgiotide (Thessalie)*. Athènes. École française d'Athènes. Études épigraphiques 7.

³⁰Ενδεικτικά σχετικά με τη τοπογραφία βλ. Decourt, J.-C. 1990. «La vallée de l'Énipeus en Thessalie. Études de topographie et de géographie antique». *BCH* 21. Paris. Lucas, G. 1997. *Les cités antiques de la haute vallée du Titarèse*. Étude de topographie et de géographie historique. Lyon.

³¹Πίκουλας, Γ. 2008. «Οδικό δίκτυο και άμυνα στη δυτική ορεινή Θεσσαλία». Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Λάρισα, 9-11.11.2006. Λάρισα. 331-332. Πίκουλας, Γ. 2009. «Από τη Φαλώρεια και το Αιγίνιον στην Τρίκκα», *Τρικαλινά* 29: 93-106.

³²Βλ. ενδεικτικά τα πρακτικά του συνεδρίου *Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας* (Υπερεία) και τα πρακτικά του συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών (Αχαιοφθιωτικά) που διοργανώνονται στη περιοχή τις τελευταίες δεκαετίες ανά τακτά χρονικά διαστήματα.

³³Καπόν, Ρ. (εκδ.). 1994. *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Αθήνα.

³⁴Σε συνεργασία με άλλους φορείς έργα εκπόνησε έργα όπως το *Αρχαία Θέατρα Θεσσαλίας*, πρακτικά ημερίδας που δημοσιεύθηκαν το 2011.

³⁵Βλ. <http://atlasthessalias.culture.gr/home.html> (προσβάσιμη στις 20.03.2020).

³⁶ΑΕΘΣΕ 1 (2006), ΑΕΘΣΕ 2 (2009), ΑΕΘΣΕ 3 (2012), ΑΕΘΣΕ 4 (2015), ΑΕΘΣΕ 5 (2020), ΑΕΘΣΕ 6 (Υπό έκδοση).

τελευταίες ανασκαφές και τα αποτελέσματα τους και μελέτες, που καλύπτουν όλο το φάσμα της αρχαιότητας και αφορούν τη περιοχή. Τα πρακτικά της επιστημονικής συνάντησης που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 2015 μόλις δημοσιεύθηκαν (2020), ενώ εν αναμονή έκδοσης βρίσκονται και τα πρακτικά της επιστημονικής συνάντησης που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 2018.

Την τελευταία δεκαετία³⁷, εκπονήθηκαν επίσης αρκετές σημαντικές μελέτες που αφορούν τα μνημεία και την τοπογραφία της περιοχής. Το 2012, δημοσιεύεται η διδακτορική διατριβή της Laura Surtees (Bryn Mawr College) με τίτλο: *On the Surface of a Thessalian City, The Urban Survey of Kastro Kallithea, Greece*, η οποία εξετάζει την ίδρυση, την κατοίκηση του χώρου και την εγκατάλειψη της πόλης στο λόφο του Κάστρου Καλλιθέας (αρχαίο Πεύμα)³⁸. Το 2014 δημοσιεύτηκε το έργο των ανασκαφών της αρχαίας Άλου, με τίτλο *The City of New Halos and its Southeast Gate*³⁹, έργο το οποίο επικεντρώνεται στην ανασκαφή της Νοτιοανατολικής πύλης της πόλης, στα ευρήματά της και όχι μόνο. Το 2017, η διδακτορική διατριβή του Γ. Βήτου⁴⁰ έχει ως θέμα της το αρχαίο Ομόλιο και τα νεκροταφεία του. Τέλος, το 2018 η διδακτορική διατριβή του Robin Rönnlund (University of Gothenburg)⁴¹ ερεύνησε το φαινόμενο των αρχαίων ελληνικών ακροπόλεων, μελετώντας τη λειτουργία και τον συμβολισμό τους διαχρονικά, συμπεριλαμβάνοντας ακροπόλεις που εντοπίζονται και στη θεσσαλική περιοχή. Την ίδια χρονιά, υποστηρίζεται και η διδακτορική διατριβή του Θ. Παλιούγκα⁴² σχετικά με τη γεωμετρική και αρχαϊκή Λάρισα. Η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει μια κριτική και συγκριτική επισκόπηση των γνώσεων μας για την πολεοδομία και τη χωροτακτική οργάνωση των πόλεων της Θεσσαλίας με την ευρύτερη της έννοια την κλασική και ελληνιστική περίοδο, σε όποιο βαθμό είναι δυνατό αυτή να ανιχνευθεί.

Σήμερα, οι ξένες αρχαιολογικές σχολές και ινστιτούτα, οι τοπικές εφορείες αρχαιοτήτων, αλλά και οι πανεπιστημιακοί φορείς συνεισφέρουν ενεργά στην αποκάλυψη μνημείων με ανασκαφικά προγράμματα σε θέσεις που έχουν ήδη ερευνηθεί στο παρελθόν, αλλά και νέες. Ανάμεσα στα ανασκαφικά προγράμματα που ξεκίνησαν την τελευταία δεκαετία, εντάσσεται η συνεργασία της Ε.Φ.Α.ΛΑΡ. με το Ιταλικό αρχαιολογικό Ινστιτούτο, που ξεκίνησε το 2014, ανασκάπτοντας την πόλη της Σκοτούσσας. Το 2016, ξεκίνησε το αρχαιολογικό πρόγραμμα VLAP στη θέση «Στρογγυλοβούνι» κοντά στη κοινότητα του Βλοχού Καρδίτσας, το οποίο αποτελεί προϊόν συνεργασίας του Σουηδικού Ινστιτούτου Αθηνών (SIA), με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Καρδίτσας. Το 2018, ξεκίνησε το πενταετές ελληνοολλανδικό πρόγραμμα ανασκαφών στη Μαγούλα Πλατανιώτικη στον Αλμυρό Βόλου, θέση, όπως υποστηρίχθηκε της κατεστραμμένης κλασικής

³⁷Στην εισαγωγή της στο έργο *Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας και περιοίκων οίκων*, η Σ. Κραβαρίτου κάνει εκτενή λόγο για το σύνολο των ερευνών και των δημοσιεύσεων που αφορούν όλο το φάσμα της αρχαίας Θεσσαλίας, από την εποχή του Leake έως και τη δημοσίευση του έργου το 2012. Βλ. Κραβαρίτου 2012β, 13-26.

³⁸Surtees, L.E. 2012. *On the Surface of a Thessalian City: The Urban Survey of Kastro Kallithea, Greece*. [PhD diss. Bryn Mawr College].

³⁹Reinders, H., Dickenson, C., Kondoyianni, K., Lee, B., Malakasioti, Z., Meiwaard, A., Tsiouka, F. 2014. *The City of New Halos and its Southeast Gate*. Groningen Archaeological Studies. Vol.27, Barkhuis.

⁴⁰Βήτος, Γ. 2017. *Το αρχαίο Ομόλιο και τα νεκροταφεία του*. [Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας/Διδακτορική Διατριβή].

⁴¹Rönnlund 2018.

⁴²Παλιούγκας 2018.

πόλης της Άλου, ενώ συνεχίστηκαν οι ανασκαφές και οι μελέτες του υλικού, που συγκεντρώθηκε από αυτές στη θέση «Κάστρο Καλλιθέας».

Οι μελέτες που συνέβαλλαν στη σύνταξη του καταλόγου των πόλεων που συμπεριλήφθηκαν στη παρούσα εργασία, πέρα από τη βασική μελέτη του Stählin, είναι ο κατάλογος των πόλεων της Θεσσαλικής τετράδας και των περιοίκων περιοχών, του *Copenhagen Polis Center* που δημοσιεύθηκε το 2004⁴³. Στο έργο *Αρχαίες πόλεις Θεσσαλίας και περιοίκων περιοχών* που δημοσιεύθηκε το 2012, υπήρξε επίσης εκτενής κατάλογος των πόλεων της Θεσσαλίας συνοδευόμενος από το αντίστοιχο λήμμα⁴⁴. Με σημείο αναφοράς τα παραπάνω έργα και με γνώμονα τις τελευταίες έρευνες και δημοσιεύσεις, συγκροτήθηκε ο κατάλογος των πόλεων που θα εξεταστούν παρακάτω. Επιπλέον, θα συμπεριληφθούν και θέσεις, οι οποίες ξεφεύγουν από τα όρια ενός μικρού οικισμού, χωρίς ωστόσο να έχουν ταυτιστεί με βεβαιότητα με πόλεις γνωστές από τις αρχαίες πηγές (βλ. περίπτωση του Κάστρο Καλλιθέας, της πόλης στο Βλοχό Καρδίτσας, της πόλης του λόφου της Γορίτσας).

⁴³Decourt et al. 2004, 677-731.

⁴⁴Νικολάου, Κραβαρίτου και αλ. 2012.

Οι πόλεις της Θεσσαλικής Τετράδας.

Πελασγιώτιδα. Εστιαιώτιδα. Θεσσαλιώτιδα. Τετράς Φθιώτις.

1. Εισαγωγή

Με το διαχωρισμό στην ουσία των δύο πεδιάδων - των μεγαλύτερων στον ελλαδικό χώρο - που περιβάλλονται από τους ορεινούς όγκους του Ολύμπου, της Όθρυος και της Πίνδου σε τέσσερις τετράδες να ανάγεται στον Αλεύα τον Πυρρό⁴⁵, η αρχαία Θεσσαλία - με τη στενή της έννοια - περιλάμβανε 26 πόλεις⁴⁶. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα εξεταστούν οι 16 από τις 26 που συμπεριλαμβάνονται στο κατάλογο, αφού σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τη ταύτιση μιας θέσης ή τα κατάλοιπα είναι λιγοστά, ώστε να γίνει εφικτή η επαρκής ανασυγκρότηση του πολεοδομικού τους ιστού.

Σημαντικότερες πόλεις στη Θεσσαλία κατά τη κλασική και ελληνοιστική περίοδο φαίνεται μέσω των γραπτών πηγών και των επιγραφικών καταλοίπων ότι ήταν η Λάρισα, οι Φερές, η Κραννώνα και η Σκοτούσσα. Η Φάρσαλος, η οποία είχε επίσης σημαίνοντα ρόλο την αρχαϊκή και κλασική περίοδο φαίνεται ότι παραγκωνίζεται στους ελληνοιστικούς χρόνους⁴⁷. Τον 4^ο αι. π.Χ. τον πρώτο λόγο στα θεσσαλικά δρώμενα καταλαμβάνουν οι Φερές, αφού από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και τη κυριαρχία του Φιλίππου Β', οι τύραννοι Λυκόφρων, Ιάσοντας και Αλέξανδρος προσπαθούν να επιβληθούν σε ολόκληρη τη Θεσσαλία.

Η αρχαία Πελασγιώτιδα καταλάμβανε μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής πεδιάδας της Θεσσαλίας, δηλαδή του σημερινού Νομού Λαρίσης, φτάνοντας κατά τη κλασική περίοδο μέχρι και το μυχό του Παγασητικού κόλπου. Στα ανατολικά συνόρευε με τις άλλες τρεις τετράδες και με τους Μάγνητες, ενώ στα βόρεια με τους Περραιβούς, και στα νοτιοανατολικά με τους Αχαιούς Φθιώτες⁴⁸. Στη περιοχή που καταλαμβάνει η αρχαία Πελασγιώτιδα αποδίδονται έντεκα πόλεις: οι Αμφανές, η Άργουσσα, ο Άτραξ, η Γυρτώνη, η Κονδαία, η Κραννώνα, η Λάρισα, το Μόψιον, οι Παγασές, η Σκοτούσσα και οι Φερές. Η πόλη της Λάρισας, της Κραννώνας, της Σκοτούσσας και των Φερών συγκροτούσαν τη πελασγική τετράδα των ισχυρών πόλεων⁴⁹.

Η θέση, τουλάχιστον των πόλεων που συγκροτούσαν τη πελασγική τετράδα ήταν εξαρχής αρκετά εύκολο να ταυτιστεί, ενώ η ασφαλής ταύτιση του Άτραγα και σχετικά πιο πρόσφατα του Μόψιου βοήθησαν αρκετά ως προς τη καλύτερη γνώση του οικιστικού πλέγματος της περιοχής. Ωστόσο, δε συνέβη το ίδιο και με τις υπόλοιπες πόλεις, με τις προτεινόμενες ταυτίσεις να έχουν γίνει πολλές φορές αντικείμενο

⁴⁵Helly 1995, 150-167.

⁴⁶Σύμφωνα με το κατάλογο του *Copenhagen Polis Center*. Βλ. Decourt et al. 2004.

⁴⁷Stamatoroulou 2007α, 227.

⁴⁸Λεπτομερώς για τα όρια του οικιστικού πλέγματος της Πελασγιώτιδας Βλ. Πίκουλας 2015.

⁴⁹Helly 1995, 177.

αντικρουόμενων απόψεων από τους μελετητές μέχρι και σήμερα. Έτσι, η πόλη στο λόφο του Σωρού στο Παγασητικό κόλπο έχει ταυτιστεί με τις Αμφανές, αλλά και με τις Παγασές. Σήμερα, στην επιστημονική κοινότητα επικρατεί η ταύτιση του Σωρού με τις Αμφανές, ενώ οι Παγασές τοποθετούνται στην αρχαία Δημητριάδα. Η θέση Γκρέμουρα, όπως θα δούμε, έχει ταυτιστεί με την Άργισσα ή Άργουσσα, αλλά ορισμένοι από κάποιους μελετητές τη ταυτίζουν και με την αρχαία πόλη της Γυρτώνης. Τέλος, για τη θέση της Κονδαίας έχουν προταθεί δύο θέσεις⁵⁰.

Η τετράδα της Εστιαιώτιδας που καταλαμβάνει σε γενικές γραμμές το σημερινό Νομό Τρικάλων και το βορειοδυτικό τμήμα του Νομού Καρδίτσας συνόρευε στα βορειοδυτικά με τη Περραιβία, στα ανατολικά με τη Πελασιγιάτιδα, στα νότια με τη Θεσσαλιώτιδα και στα δυτικά με τη χώρα των Αθαμάνων⁵¹. Στην περιοχή της, τη περίοδο που εξετάζουμε αποδίδονται οκτώ πόλεις: το Αιγίνιον, οι Γόμφοι, η Μητρόπολη, η Οξύνεια, η Πέλινα, η Τρίκκη, η Φαλώρεια, και η Φαρκαδόνα. Την εστιαιωτική ισχυρή τετράδα πόλεων συνιστούσαν οι Γόμφοι, η Μητρόπολη, η Πέλινα και η Τρίκκη⁵². Το Αιγίνιον⁵³ (σημερινή κωμόπολη Καλαμπάκας) και η Φαρκαδόνα έχουν σώσει λιγιστά μόνο ίχνη της αρχαίας πόλης, ώστε να γίνει λόγος για τον πολεοδομικό τους ιστό. Σχετικά με τη θέση της Φαλώρειας⁵⁴ και της Οξύνειας⁵⁵ έχουν προταθεί θέσεις που πληρούν τα κριτήρια, ωστόσο ελλείπει ανασκαφών δεν έχει ακόμη βρεθεί το αδιάσειστο στοιχείο που επιβεβαιώνει κάποια από τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί.

Καταλαμβάνοντας σήμερα το νοτιοδυτικό κομμάτι της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας, η τετράδα της Θεσσαλιώτιδας φαίνεται ότι διέθετε έξι πόλεις: το Κιέριον, το Μεθύλιον, την Όρθη, την Πειρασία, το Φάκιον και το Θητώνιον. Κατά τον Helly, οι τέσσερις ισχυρότερες πόλεις της τετράδας ήταν το Κιέριον, το Λιμναίον, το Μεθύλιον και το Θητώνιον. Περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη μορφή της πόλης έχουμε για το Κιέριον, ενώ σύμφωνα με τα τελευταία δεδομένα η θέση της Πειρασίας ταυτίζεται με τα κατάλοιπα κοντά στο Ερμήτσι και το Φάκιον με τη πόλη που ερευνάται κοντά στη κοινότητα του Βλοχού Καρδίτσας, χωρίς ωστόσο οι παραπάνω προτάσεις να έχουν επιβεβαιωθεί.

Η μικρότερη σε έκταση τετράδα της Θεσσαλίας, η Τετράς Φθιώτις καταλάμβανε τη μέση κοιλάδα του Ενιπέα συνορεύοντας στα βορειοανατολικά με τη Πελασιγιάτιδα, στα νότια με την Αχαΐα Φθιώτιδα.

⁵⁰Βλ. Helly, 2008.

⁵¹Είναι μέχρι και σήμερα αμφιλεγόμενο εάν η χώρα των Αθαμάνων θα πρέπει να εξετάζεται ως περίοικη περιοχή των θεσσαλών ή ως περιοχή της Ηπείρου. Στη παρούσα εργασία δεν συμπεριλαμβάνεται.

⁵²Πίκουλας 2015, 71-73. Decourt et al. 2004, 682-683.

⁵³Σχετικά με τη ταύτιση της θέσης του αρχαίου Αιγινίου βλ. Αλμπάνης, Ι. 2007. *Το Αιγίνιον της Εστιαιώτιδος, 1600 π.Χ. - 330 μ.Χ.* Καλαμπάκα. Ζιάκας, Η. 2005. "Το Αιγίνιο στους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους". Στο Σταγέας Γ. (επιμ.). *Η Καλαμπάκα μέσα από την ιστορία της, Εισηγήσεις*. Πρακτικά Β' Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας. Καλαμπάκα, 10 - 12.05.2002. 51-95. Πίκουλας, Γ. Α. 2009. «Από τη Φαλώρεια και το Αιγίνιον στην Τρίκκα. Τίτος Λίβιος και Β' Μακεδονικός Πόλεμος». *Τρικαλινά* 29: 93-106. Νημάς, Θ.Α. 2002. *Τα Μνημεία της Καλαμπάκας*, Καλαμπάκα. Οδηγός 1998. Οδηγός, Πίνδος, Μετέωρα, Αχελώος, Χάσια, Κέντρο ανάπτυξης Καλαμπάκας-Πύλης, Λάρισα 1998.

⁵⁴Σχετικά με τη θέση της αρχαίας Φαλώρειας. βλ. Stählin 1924, 123-124 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 225-226). Decourt et al. 2004, 701.

⁵⁵Ενδεικτικά για τη θέση της πόλης της Οξύνειας βλ. Stählin 1924, 114 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 211-212). Decourt et al. 2004, 699. Πίκουλας, Γ.Α. 2012. «Και πόλις Οξύνεια παρά τον Ίωνα ποταμόν». *Τρικαλινά* 32: 81-100.

Ελέγχοντας κύριους οδικούς άξονες και μια μεγάλη εύφορη χώρα με ξακουστό ιππικό και διοικούμενη από ένα αυστηρά ολιγαρχικό πολίτευμα, η πόλη της Φαρσάλου αδιαμφισβήτητα είχε έναν ιδιαίτερα σημαίνοντα ρόλο στο θεσσαλικό γίγνεσθαι ιδιαίτερα κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ.

1.1 Θέση Γκρέμουρα (Άργισσα)

Χτισμένη 5.5χλμ. δυτικά της Λάρισας, στη βόρεια όχθη του Πηνειού, η αρχαία πόλη στη θέση *Γκρέμουρα ή Γκρεμνός (Εικ.1.1)*, έχει ερευνηθεί αποσπασματικά ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αι. Έχει ταυτιστεί από τους μελετητές με την ομηρική Άργισσα ή Άργουσσα⁵⁶. Η πόλη γνωστή από φιλολογικές, αλλά και από επιγραφικές μαρτυρίες, με ίδρυση που ανάγεται στα μυκηναϊκά χρόνια και φτάνει έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, αποτελούσε μια πολύ σημαντική πόλη της Πελασγιώτιδας. Η ωοειδούς σχήματος μαγούλα - διαστάσεων 250x100μ. και ύψους 9-10 μ., η οποία μετέπειτα αποτέλεσε την ακρόπολη της πόλης των ιστορικών χρόνων, έδειξε ότι η αρχή της κατοίκησης θα πρέπει να τοποθετηθεί στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο και φτάνει έως τους ρωμαϊκούς χρόνους σχεδόν αδιάκοπα.

Οι μόνες συστηματικές έρευνες που διεξήχθησαν στη πόλη στα μέσα της δεκαετίας του '50 από τους καθηγητές του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, V. Milošević και H. Biesantz μας έδωσαν τη γενική άποψη που έχουμε μέχρι και σήμερα για τη χωροτακτική οργάνωση της πόλης. Αρχικά, φαίνεται ότι η πόλη που καταλάμβανε το ύψωμα της προϊστορικής μαγούλας, θα επεκταθεί στο βόρειο και ανατολικό τμήμα της πεδιάδας, σε έκταση 1000x500-600μ. περίπου και οι οχυρώσεις της μπορούν να διακριθούν καθαρά σε δύο φάσεις. Την αρχαϊκή/κλασική περίοδο χρονολογούνται τμήματα του τείχους κατασκευασμένα σύμφωνα με το πολυγωνικό σύστημα τειχοποιίας και την ελληνιστική, ο μεγάλος σε μήκος περίβολος, κατασκευασμένος αυτή τη φορά από ορθογώνιους λίθους, όπως θα συναντήσουμε στις πλειονότητα των περιπτώσεων. Η ομάδα των Γερμανών μελετητών υπέθεσε την ύπαρξη ναού της κλασικής περιόδου στην ακρόπολη, όταν κατά τη διάρκεια των ερευνών ανευρέθηκαν αρκετές κεραμίδες και πήλινη σίμη με γραπτή ανθεμωτή διακόσμηση⁵⁷. Την αγορά της πόλης την τοποθέτησαν στον ανατολικό πεδινό χώρο, ενώ οι διάφορες τομές έφεραν στο φως κατάλοιπα κτισμάτων με χρονολογικό εύρος που εκτείνεται από την αρχαϊκή έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Νεκροταφεία εντοπίστηκαν προς όλες τις κατευθύνσεις σε μεγάλη έκταση⁵⁸.

⁵⁶Ο Απ. Αρβανιτόπουλος, οι Γερμανοί και Γάλλοι μελετητές του θεσσαλικού κάμπου κ.α., συμφωνούν ότι η πόλη που βρίσκεται στη θέση Γκρέμουρας θα πρέπει να ταυτιστεί με την ομηρική Άργισσα. Αντίθετα, ο Stählin παραδόξως χωρίς να ασχοληθεί ιδιαίτερα με αυτή, την τοποθέτησε δυτικότερα στο ύψωμα «Σιδηροπάλουκο». Ωστόσο, ο Α. Τζαφάλιας και οι Σ. Κατακούτα και Μ. Σταματοπούλου στο άρθρο τους σχετικά με την πόλη στο Γκρέμουρα και τα νεκροταφεία της, υποστηρίζουν ότι σε αυτή τη θέση θα πρέπει να τοποθετήσουμε την αρχαία Γυρτώνη και όχι την Άργισσα. Άλλωστε ο Στράβωνας την είχε τοποθετήσει σε κοντινή απόσταση από τη Λάρισα, στο δρόμο που οδηγούσε στον Άτραγα. Η θέση που προτάθηκε από τους ερευνητές πληροί όλα τα παραπάνω κριτήρια, αφού ο λόφος της μαγούλας αποτέλεσε τεκμηριωμένα τον πυρήνα της προϊστορικής κατοίκησης και μετέπειτα κατά την ιστορική περίοδο, την ακρόπολη της κλασικής πόλης. Στην περιοχή τα αρχαία κατάλοιπα είναι επίσης άφθονα, ενώ ακρόπολη και πόλη ήταν ισχυρά τειχισμένες. Αντίθετα, αναφορικά με τη θέση της Γυρτώνης, ο Helly διαφωνεί με την παραπάνω άποψη θεωρώντας ότι θα πρέπει να αναζητηθεί κοντά στα Τέμπη, στο Μπουρνάμπασι, θέση ανατολικά του Μακρυχωρίου και του Πηνειού. Ελλείπει ισχυρών στοιχείων σχετικά με την οριστική ταύτιση της ονοματοδοσίας του χώρου, τα ενδεχόμενα είναι ανοικτά προς αμφισβήτηση, αναμένοντας κάποια επιγραφική ίσως μαρτυρία που θα αποτελέσει αδιάσειστο στοιχείο ταύτισής της. Βλ. Αρβανιτόπουλος 1910γ, 176. Κατακούτα και Σταματοπούλου 2020, 386-388, σημ. 40. Πίκουλας Γ. 2015. «Το οικιστικό πλέγμα της Πελασγιώτιδος: Αποτίμηση γνώσεων και DESIDERATA». Στο *Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*. Λάρισα, 5-6.12.2014, Λάρισα. 21-22. Τζαφάλιας 2000, 101. Decourt et al. 2004, 691-692. Helly 2008, 17. βλ. σημείωση 20, όπου εξάγει το συμπέρασμα ότι εδώ θα πρέπει να ταυτιστεί η πόλη της Γυρτώνης σύμφωνα με τη διαδρομή που ακολούθησε ο Περσέας το 171 π.Χ. και από το χωρίο του Στράβωνα. Stählin 1924, 100 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 190-191).

⁵⁷Κατακούτα και Σταματοπούλου 2020, 383, σημ. 8.

⁵⁸Κατακούτα και Σταματοπούλου 2020, 384, σημ. 17.

1.2 Ατραξ

Στα σύνορα μεταξύ των τετράδων της Εστιαιώτιδας και της Πελασιγιώτιδας, βρίσκεται η πόλη του Ατραγα, χτισμένη στη νότια όχθη του Πηνειού και νότια του χωριού Πηνειάδα (**Εικ. 2**). Η πόλη φαίνεται πως - αρχικά τουλάχιστον - καταλάμβανε το ύψωμα που σήμερα ονομάζεται από τους ντόπιους «Καστρί» και άκμασε κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο. Η πόλη, ήδη από την αρχαιότητα, ήταν ιδιαίτερα φημισμένη για τα εκτεταμένα λατομεία της, που παρήγαγαν και εξήγαγαν τον περίφημο ατράκιο λίθο, ένα λευκό χοντρόκοκκο μάρμαρο που γνώρισε μεγάλη διάδοση μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο⁵⁹.

Για την πόλη των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, τόσο οι φιλολογικές μαρτυρίες, όσο και η αρχαιολογική σκαπάνη έχουν αποδώσει ελάχιστα⁶⁰. Γνωρίζουμε, ωστόσο ότι η πόλη των ελληνιστικών χρόνων μετατρέπεται σε μακεδονικό φρούριο, επεκτείνεται, οχυρώνεται και εγκαθίσταται σε αυτή μακεδονικός πληθυσμός, καθώς αποτελούσε σημαντικό πέρασμα από τη Θεσσαλία προς την Ήπειρο και αντίστροφα, ελέγχοντας το στενό πέρασμα του Πηνειού που οδηγούσε από τη Λάρισα στη Φαρκαδόνα, στην Πέλινα και στην Τρίκη (**Εικ. 1.2**)⁶¹.

Κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους (6^ο - 5^ο έως και το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.), την πόλη φαίνεται ότι αποτελούσε ο βραχώδης χώρος του χαμηλού λόφου και η ανατολική κλιτύς του. Ακρόπολη και κάτω πόλη χωρίζονταν με εγκάρσιο τείχος με τον πολυγωνικής μορφής οχυρωματικό περίβολο της πόλης μήκους 2.400μ. σήμερα να είναι ορατός σε αρκετά σημεία και με την κύρια πύλη εισόδου να εντοπίζεται στο βόρειο σκέλος του. Τα λείψανα των οικοδομημάτων της κλασικής πόλης οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι είχαν την πρόσοψή τους στα ανατολικά και ήταν διαμορφωμένα επάνω σε κλιμακωτά άνδηρα, με σκοπό την καλύτερη δυνατή χρήση της καλλιεργήσιμης γης. Λείψανα πιθανότατα ιερών - τμήματα κίωνων, αναθηματικές στήλες - έχουν εντοπισθεί και στην άνω και κάτω πόλη, αλλά και στην ακρόπολη, όπου είναι σχεδόν βέβαιο ότι υπήρχε ναός της αρχαϊκής περιόδου⁶². Στην αρχαιότητα, η κοίτη του ποταμού φαίνεται ότι βρισκόταν 3χλμ. βορειότερα, ωστόσο με το πέρασμα των αιώνων φαίνεται ότι μετατοπίστηκε, καταστρέφοντας τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της πόλης και έναν δωρικό ναό αφιερωμένο στις Νύμφες. Αυτή τη φυσική καταστροφή αποτελείωσε εν τέλει η ανθρώπινη αγροτική δραστηριότητα, καθώς, προκειμένου ο χώρος της κάτω πόλης να γίνει καλλιεργήσιμος, χρησιμοποιήθηκαν μηχανήματα που κατέστρεψαν τα εναπομείναντα αρχαιολογικά κατάλοιπα, με αποτέλεσμα εκατοντάδες μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη να βρίσκονται σήμερα στην κοίτη του ποταμού⁶³.

Κατά την ελληνιστική περίοδο, η παρέμβαση του Φιλίππου Β' στα θεσσαλικά δρώμενα είναι σε πολλές ακόμη περιπτώσεις, όπως και εδώ, εύκολα ανιχνεύσιμη. Η πόλη αποκτά τη κλασική τριμερή διάταξη

⁵⁹Τζαφάλιας 1995, 69-70.

⁶⁰Από τα νομίσματα που βρεθήκαν γνωρίζουμε ότι η πόλη έκοψε τα δικά της αργυρά και χάλκινα νομίσματα στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. με τον επικρατέστερο τύπο να φέρει στον εμπροσθότυπο τη μορφή του θεού Απόλλωνα (;) και στον οπισθότυπο ελεύθερο άλογο, το αγαπημένο θέμα των θεσσαλών. Βλ. Decourt et al. 2004, 692.

⁶¹Τζαφάλιας 1995, 72-73.

⁶²Τζαφάλιας 1995, 74-75.

⁶³Τζαφάλιας 1995, 73-74.

με το ύψωμα «Καστρί» να μετατρέπεται σε ακρόπολη και τη πόλη τώρα να επεκτείνεται ανατολικά και δυτικά στη πεδιάδα. Η άνω πόλη, στις πλαγιά του υψώματος ορίζεται ανατολικά και δεξιά από χαράδρες και στα βορειοανατολικά από τη κάτω πόλη. Το διατείχισμα που απομονώνει την ακρόπολη είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με την έμπλεκτο τεχνική, ενώ κατά μήκος του εντοπίστηκαν έξι πύργοι, οι δύο εκ των οποίων είναι κατασκευασμένοι εκατέρωθεν της πύλης μήκους 4μ.⁶⁴

Η κάτω πόλη αναπτύσσονταν στις ανατολικές και δυτικές πεδινές εκτάσεις και στα βόρεια ορίζονταν από τη κοίτη του Πηνειού. Σύμφωνα με ορατά κατάλοιπα κτιρίων που ανιχνεύθηκαν - αν και στο χώρο δεν διεξήχθησαν ανασκαφές - φαίνεται ότι τουλάχιστον η κάτω πόλη ήταν οργανωμένη σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα. Με έκταση πλέον περί τα 1500 στρέμματα (έναντι των 500 στρεμμάτων που καταλάμβανε η κλασική πόλη), οχυρώθηκε με ισχυρό τείχος μήκους 4.5χλμ. Με μέσο πλάτος 2.80μ., κατασκευασμένο σύμφωνα με το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τειχοποιίας από μαρμάρινους γωνιόλιθους που διακοπτόταν ανά διαστήματα από τετράγωνους αμυντικούς πύργους που προεξείχαν από αυτό, η κατασκευή του τείχους είναι η πλέον χαρακτηριστική του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶⁵. Σύμφωνα με το πλήθος των εκατοντάδων επιγραφών που συλλέχθηκαν κατά τις επιφανειακές έρευνες των προηγούμενων δεκαετιών, στην πόλη υπήρχαν τα ιερά του Διονύσου, του Διός Θαυλίου και της Αθηνάς, των Νυμφών⁶⁶. Ακόμη, έπειτα από επιφανειακή έρευνα, διαπιστώθηκε ότι ίσως στις ανατολικές υπώρειες του λόφου βρισκόταν το θέατρο της πόλης, καθώς πρόκειται για ιδανικό σημείο. Ωστόσο, καθώς ο χώρος δεν έχει ανασκαφεί, μπορούμε να κάνουμε λόγο μόνο για υποθέσεις⁶⁷.

Τη ρωμαϊκή περίοδο, η πόλη εξακολουθεί να υφίσταται, ωστόσο ήδη από τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. έχει αρχίζει να παρακμάζει. Τη βυζαντινή περίοδο περιορίζεται στο ύψωμα, στο χώρο της αρχαϊκής και κλασικής πόλης, με τα τείχη της βυζαντινής περιόδου - που σώζονται μέχρι και σήμερα σε ύψος έως και 6μ. - να ακολουθούν την πορεία αυτών της κλασικής περιόδου⁶⁸.

1.3 Θέση «Σωρός»

Ο λόφος στη θέση Σωρός, όπου μερικώς το 1973 ανασκάφθηκε οικισμός και συστηματικά από το 2004 έως το 2008, το περιαστικό ιερό του Απόλλωνος, ταυτίζεται συνήθως σύμφωνα με τους μελετητές, είτε με τις αρχαίες αρχαϊκές - κλασικές Αμφανές, είτε με τις αρχαίες Παγασές. Ο Fr. Stählin⁶⁹, ο πρώτος

⁶⁴Τζαφάλιας 1995, 75. Rönnlund 2018, 188.

⁶⁵Decourt 2013, 69.

⁶⁶Το corpus των επιγραφών που προέρχονται από τις έρευνες στη πόλη του Άτραγα δημοσιεύθηκε το 2016. Βλ. Tziafalias, A. Bouchon, R., Darmezis, L., Decourt, J.-C., Helly, B., Lucas, G. and Pernin, I. 2016. *Corpus des inscriptions d'Atrax en Pélasgiotie (Thessalie)*. Athènes, École française d'Athènes, Études épigraphiques 7.

⁶⁷Τζαφάλιας 1995, 75-76.

⁶⁸Τζαφάλιας 1995, 73.

⁶⁹Stählin 1924, 66-68 (ελλ.μτφρ. Stählin 2002, 141).

ανασκαφέας της θέσης Απ. Αρβανιτόπουλος⁷⁰, ο Μπ. Ιντζεσίλογλου⁷¹, η Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου και η Π. Τριανταφυλλοπούλου⁷² της ΙΓ' ΕΠΚΑ ταυτίζουν την τειχισμένη πόλη με τις αρχαίες Αμφανές. Ο Μπ. Ιντζεσίλογλου έχει διατυπώσει την άποψη ότι οι Παγασές θα πρέπει να τοποθετηθούν βόρεια της Δημητριάδος, στη θέση των σημερινών Νέων Παγασών. Αντίθετα οι Δ.Ρ. Θεοχάρης⁷³, Ρ. Marzloff⁷⁴, Di Salvatore⁷⁵ και Br. Helly, ταυτίζουν τις Παγασές με τη θέση Σωρός. Δυστυχώς, οι επαναληφθείσες ανασκαφές στο ιερό μεταξύ των ετών 2004 και 2008 στο ιερό, δεν μπόρεσαν να δώσουν οριστική απάντηση στο ερώτημα, εάν πρόκειται για την αρχαία πόλη των Αμφανών ή των Παγασών⁷⁶. Ωστόσο, οι ανασκαφείς του ιερού της προηγούμενης δεκαετίας συμφωνούν ότι η θέση αποτελούσε τις αρχαίες Παγασές⁷⁷.

I. Η πόλη

Σύμφωνα με τις έρευνες, η πόλη που εντοπίστηκε επάνω στο κωνικό λόφο χτίστηκε στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και κατοικήθηκε μέχρι τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. - αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., όταν και εγκαταλείπεται, ως αποτέλεσμα του συνοικισμού της Δημητριάδας το 294 π.Χ. Πρώτος ερεύνησε και ανέσκαψε μερικώς τη θέση ο Απ. Αρβανιτόπουλος, ο οποίος και δημοσίευσε τις έρευνές του, μαζί με ένα πρώτο τοπογραφικό σχέδιο της θέσης στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρίας⁷⁸. Το 1973 πραγματοποιήθηκαν μικρές δοκιμαστικές τομές στην πύλη και βόρεια της πύλης της ακρόπολης, όπως και στο ιερό, από μια ομάδα Γερμανών ερευνητών με επικεφαλής τον αρχαιολόγο V. Milošević. Το 2004 το ερευνητικό πρόγραμμα που πραγματοποιήθηκε με την συνεργασία του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας με τη ΙΓ' ΕΚΠΑ εκτόνησε, πέρα από συστηματικές ανασκαφές στο ιερό του Απόλλωνα που εντοπίστηκε λίγες δεκάδες μέτρα δυτικά της πόλης, και έρευνες στη πόλη⁷⁹.

Η πόλη χτίστηκε σε ιδανική θέση, καθώς η τοποθεσία προσφέρει έλεγχο του Παγασητικού κόλπου και είναι εύκολα προσβάσιμη δια ξηράς και θάλασσας. Εντυπωσιακό αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό της πόλης αποτελεί το γεγονός ότι το τείχος της αποτελείται από πέντε ή έξι κυκλικούς περιβόλους που ακολουθούν το εδαφικό ανάγλυφο (**Εικ. 1.3.1**). Ωστόσο, εικάζεται ότι δεν είχαν όλοι τους αμυντική λειτουργία, αλλά αποτελούσαν αναλημματικούς περιβόλους, που πιθανά είχαν ως στόχο τη καλύτερη δυνατή

⁷⁰Αρβανιτόπουλος 1909, 162. Αρβανιτόπουλος, Απ. 1928. *Γραπτά Στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*. Αθήνα.70.

⁷¹Ιντζεσίλογλου 1996, 97.

⁷²Μπάτζιου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 257.

⁷³Θεοχάρης 1973, 324, σημ. 90.

⁷⁴Marlloff 1994b, 256, σημ. 10.

⁷⁵Di Salvatore 1994, 115-116

⁷⁶Στο Decourt et al. 2004, 691 (Amphanai), 699-700 (Pagasai).

⁷⁷Μαζαράκης Αινιάν 2006, 273.

⁷⁸Αρβανιτόπουλος 1909, 162-170.

⁷⁹Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 257.

χωροθέτηση των κτιρίων της πόλης και τον σαφή καθορισμό των χρήσεων γης, στους τομείς που δημιουργηθήκαν⁸⁰.

Η ακρόπολη οριοθετείται από τον δικό της κυκλικό περίβολο, κατασκευασμένο από πλακοειδείς λίθους με πλάτος που κυμαίνεται από 1.5μ. έως και 2μ., σε σημεία αγγίζοντας τα 4μ. Η είσοδος στην ακρόπολη επιτυγχάνεται μέσω μιας μεγάλης πύλης πλάτους 3.30μ. και ενισχύεται από δύο πύργους που προεξέχουν με διαστάσεις 6.30x2.10-2.50μ. (Εικ. 1.3.2). Σήμερα οι πύργοι σώζονται σε ύψος 3.10μ.⁸¹. Το διατείχισμα που εντοπίστηκε στην βόρεια, απόκρημνη πλευρά του λόφου χωρίζει την ακρόπολη σε δύο άνισα μέρη, με το νότιο να είναι το μικρότερο σε έκταση⁸² και το οποίο πιθανότατα χτίστηκε στα τέλη του 5^{ου} αι. - αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.⁸³ Η κατασκευή διατειχίσματος ως πρόσθετο μέτρο προστασίας των πόλεων για την ασφάλεια των κατοίκων της, είναι μια συνήθης πρακτική, που γνωρίζει βέβαια ιδιαίτερη διάδοση κατά την ελληνιστική περίοδο. Δύο γειτονικές πόλεις που ακμάζουν κατά την ελληνιστική περίοδο χωρίζονται από διατείχισμα. Η Δημητριάδα, πόλη η οποία με την ίδρυση της απορρόφησε τον πληθυσμό της πόλης του Σωρού, απέκτησε ισχυρό διατείχισμα που χώρισε την πόλη σε δύο τομείς. Στο πόλη στο λόφο του Κάστρου Καλλιθέας, τείχη και διατείχισμα χτίστηκαν ταυτόχρονα μέρος ενός μεγάλου οικοδομικού προγράμματος⁸⁴.

Στο καλύτερα προστατευμένο και κεντρικό σημείο της ακρόπολης, έχει εντοπιστεί ορθογώνιο κτίριο εντυπωσιακών διαστάσεων, αφού στις μακρές πλευρές του το μήκος του ξεπερνά τα 14μ. Εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών του, ο Απ. Αρβανιτόπουλος θα το χαρακτηρίσει ως την οικία του ηγεμόνα-βασιλιά της πόλεως⁸⁵. Το νεκροταφείο της πόλης εντοπίζεται στα βορειοδυτικά της θέσης, στη σημερινή περιοχή των Αλυκών⁸⁶.

II. Το ιερό του Απόλλωνα

Αρχικά το ιερό ανασκάφθηκε μερικώς από μια ομάδα Γερμανών ερευνητών με επικεφαλής τον αρχαιολόγο V. Milojević το 1973. Ωστόσο, το αρχαιολογικό υλικό και τα ευρήματα αυτής της πρώτης έρευνας δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα⁸⁷. Συστηματικά το ιερό θα ανασκαφεί από το 2004 έως και το 2008 από μια ομάδα φοιτητών αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και όχι μόνο, με επικεφαλής τον Α. Μαζαράκη Αινιάν και υποδιευθύντρια την Ι. Λεβέντη. Το ιερό, που βρίσκεται δυτικά του οικισμού και μόλις λίγες δεκάδες μέτρα εκτός αυτού, ιδρύεται πιθανότατα στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου. Ωστόσο, οι ανασκαφείς

⁸⁰Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258. Η άποψη των ερευνητών των αρχών του προηγούμενου αιώνα ότι οι ομόκεντροι κύκλοι δεν είχαν μόνο αμυντική λειτουργία, αλλά πιθανότατα εξυπηρετούσαν και την αποτελεσματικότερη χωροτακτική οργάνωση των κτισμάτων της πόλης δεν βρίσκει σύμφωνους τους νέους μελετητές που υποστηρίζουν ότι το ιδιαίτερο της κατασκευής και το πάχος της δείχνουν ότι καθαρός στόχος της κατασκευής ήταν η καλύτερη δυνατή άμυνα της πόλης.

⁸¹Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258.

⁸²Αρβανιτόπουλος 1909, 165.

⁸³Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258.

⁸⁴Βλ. σχετικά κεφάλαια στη παρούσα εργασία.

⁸⁵Αρβανιτόπουλος 1909, 168-169.

⁸⁶Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 260.

⁸⁷Μαζαράκης Αινιάν 2009, 270.

δεν αποκλείουν την πιθανότητα από κάποια περίοδο και ύστερα, να συμπεριλήφθηκε εντός των τειχών (Εικ. 1.3.3)⁸⁸.

Ο ναός ήταν αφιερωμένος στον θεό Απόλλωνα, σύμφωνα και με την ενεπίγραφη βάση του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στον πρόναο και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Βόλου, η οποία και τεκμηριώνει ότι πρόκειται για τον συγκεκριμένο θεό⁸⁹, κάτι διόλου ασυνήθιστο καθώς, η λατρεία του Απόλλωνα στην αρχαία Θεσσαλία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη.

Ο ναός ορθογώνιας κάτοψης έχει διαστάσεις 24.32x8.33μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν πλάτος 0.70μ. Αν και σε σημεία οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν σωθεί σε ύψος 1.25μ., η ανομοιογένεια που παρουσιάζουν δεν αποκλείει η ανωδομή του κτίσματος να ήταν κατασκευασμένη από ωμές πλίνθους⁹⁰. Η κύρια είσοδος του εντοπίστηκε στα ανατολικά, ενώ υπήρχε και μια δευτερεύουσα στο μέσον της βόρειας πλευράς, πλάτους 1μ.⁹¹. Η στέγαση γινόταν με κεράμους λακωνικού τύπου. Αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ανάγλυφοι του είδους⁹².

Το εσωτερικό του ναού διέτρεχε στο μέσον ξύλινη κιονοστοιχία, της οποίας έχουν σωθεί οι λίθινες βάσεις. Την βόρεια, νότια και δυτική πλευρά του σηκού διέτρεχε λίθινο έδρανο - πιθανότατα επιχρισμένο - πλάτους 1μ., το οποίο διαπιστώθηκε ότι είχε δύο φάσεις. Αρχικά το πλάτος του έφτανε το μισό μέτρο, ενώ στη δεύτερη έγινε διαπλάτυνση, φτάνοντας το 1μ. Η εύρεση αρκετών οστών ζώων επάνω στο λίθινο έδρανο, αλλά και η εστία οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο χώρος χρησιμοποιούταν και για τέλεση γευμάτων⁹³. Περίπου στο μέσον της κιονοστοιχίας, ανάμεσα στην 4η και 5η βάση - ξεκινώντας από τα δυτικά προς τα ανατολικά - βρέθηκε κτιστή ορθογώνια εσχάρα. Εφόσον εξωτερικά του ναού δεν εντοπίστηκε βωμός, οι αρχαιολόγοι υποθέτουν την ύπαρξη τράπεζας στο εσωτερικό του⁹⁴.

Ο μικρός πρόναος με διαστάσεις 1.25x3.15μ. φαίνεται ότι κατασκευαστικά δεν χτίστηκε την ίδια περίοδο με τον κυρίως ναό. Οι κοιλότητες που εντοπίστηκαν ανασκαφικά κάτω από το πιθανό δάπεδο έχουν ερμηνευθεί ως πασσαλότρυπες. Από αυτές, οι δύο μεγαλύτερες ευθυγραμμίζονται με τις απολήξεις των μακρών τοίχων του ναού, στοιχείο που οι αρχαιολόγοι απέδωσαν σε μια προγενέστερη φάση του πρόναου. Πιθανότατα, ένα απλής ξύλινης κατασκευής προστώο προηγήθηκε της λίθινης στενής κατασκευής. Μπροστά στην είσοδο του πρόναου υπάρχει αναβάθρα για τη διευκόλυνση της εισόδου στο ναό⁹⁵.

Στις ανασκαφές του 1974 ο χώρος του πρόναου είχε δώσει και τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα ανάμεσα στα οποία: αναθηματικό ανάγλυφο που απεικονίζει τον θεό και μια γυναικεία μορφή, τρία γλυπτά παιδιών

⁸⁸Σύμφωνα με τις τελευταίες ανασκαφές αποκαλύφθηκε η υποθεμελίωση τείχους, πιθανότατα μέρους της επιμήκυνσης του τείχους του οικισμού.

⁸⁹Μαζαράκης Αινιάν 2012, 287-288, σημ. 6.

⁹⁰Μαζαράκης Αινιάν 2011, 148.

⁹¹Μαζαράκης Αινιάν 2011, 149.

⁹²Ο ένας τύπος διακοσμείται με επτάφυλλο ανθέμιο, ο άλλος με ιππέα που κραδαίνει δόρυ. Βλ. Μαζαράκης Αινιάν 2011, 149, εικ. 8 και 9.

⁹³Μαζαράκης Αινιάν 2011, 150-151.

⁹⁴Μαζαράκης Αινιάν 2011, 150.

⁹⁵Μαζαράκης Αινιάν 2009, 275. Μαζαράκης Αινιάν 2011, 155.

και επτά βάθρα αγαλμάτων - εκ των οποίων τα δύο ενεπίγραφα - κ.α., όλα χρονολογούμενα στο β' και γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Η θεματολογία των αφιερωμάτων οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι στο ιερό του Σωρού ο θεός Απόλλωνας λατρευόταν με την ιδιότητα του κουροτρόφου⁹⁶. Ανάμεσα σε αυτά τα γλυπτά δεν εντοπίστηκε κάποιο λατρευτικό άγαλμα. Εάν ωστόσο υπήρχε εξαρχής, θα ήταν πιθανά μικρών διαστάσεων, τοποθετημένο σε κάποιο μετακίονιο διάστημα⁹⁷.

Περίπου 50μ. βορειοανατολικά του ναού βρέθηκε ορθογώνια κατασκευή από λίθους, με διαστάσεις 1.51x0.57x0.60μ. (ύψος), η οποία δυστυχώς δεν έδωσε αξιόλογα ευρήματα καθώς βρέθηκε συλημένη από αρχαιοκάπηλους. Από τις επιγραφές όμως που βρέθηκαν επάνω στους λίθους, είναι φανερό ότι η κατασκευή αποτελούσε βάθρο αγαλμάτων⁹⁸.

Το ιερό περιβαλλόταν από τέμενος (T15), το οποίο εντοπίστηκε ανατολικά της πρόσοψης του ναού σε απόσταση δέκα μέτρων από αυτόν. Ο τοίχος που αποκαλύφθηκε σε μήκος 30μ., έχει αρκετά επιμελημένη εξωτερική κατασκευή σε αντίθεση με το εσωτερικό του. Στο μέσον περίπου του τείχους, αποκαλύφθηκε κλίμακα - αναβάθρα με διαστάσεις ίδιες με της αναβάθρας του ναού (2x2.60μ.)⁹⁹. Παράλληλη προς τη πρόσοψη του ναού και σε κακή κατάσταση, αποκαλύφθηκε στρώση λίθων (T16) πλάτους, που κυμαίνεται από 2.50 έως και 3 μέτρα και που παρακολούθηθηκε σε μήκος 30μ. Η απουσία σχετικών ευρημάτων απέκλεισε την πιθανότητα να αποτελούσε τον βωμό του ιερού. Ωστόσο, η θέση του και η ομοιότητα που παρουσιάζει κατασκευαστικά με το τείχος του παρακείμενου οικισμού, οδήγησε στην υπόθεση ότι πιθανότατα αποτελεί επιμήκυνση του τείχους, που πλέον θα περιέκλειε εντός του το ιερό¹⁰⁰.

Νότια και σε επαφή με το ναό υπάρχουν δύο ορθογώνιοι χώροι (**Εικ. 1.3.4**). Ο ανατολικότερος και μικρότερος χώρος είναι πύοσχημος, με άνοιγμα στα ανατολικά και εσωτερικές διαστάσεις 5.61x5.10μ. Ο χώρος φαίνεται ότι είχε διαταραχθεί σε μεταγενέστερη περίοδο από τριβείο¹⁰¹.

Ο Χώρος Δ βρίσκεται δυτικά και είναι σαφώς μεγαλύτερος (εσωτερικές διαστάσεις: 11.10x5.45μ.) με είσοδο πλάτους 1.15μ. στα νοτιοανατολικά. Κατά την ανασκαφή του αποκαλύφθηκε πλήθος ευρημάτων, μεταξύ των οποίων ασημένιοι στατήρες του 1^{ου} αι. π.Χ., θραύσματα πολλών χρηστικών αγγείων, χάλκινα κοσμήματα κ.α., που χρονολογούνται από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο έως και τα κλασικά χρόνια¹⁰². Μετά την ανασκαφή των χώρων έγινε φανερό στους ανασκαφείς ότι επρόκειτο για κατασκευές μεταγενέστερες από αυτήν του ναού. Ωστόσο, πολλά στοιχεία που προέκυψαν κατά την ανασκαφή, όπως η πρόχειρη κατασκευή των τοίχων, η υψομετρική διαφορά στον χώρο από τον βορρά στο νότο, το γεγονός ότι φαίνεται να μην υπήρχε δάπεδο, αλλά και η απουσία κεράμων που να σχετίζονται με τον συγκεκριμένο χώρο (οι κέραμοι λακωνικού τύπου που βρέθηκαν πεσμένοι στο εσωτερικό και των δύο κτιρίων είναι φανερό ότι ανήκαν στον κυρίως ναό)

⁹⁶Μαζαράκης Αινιάν 2011, 153.

⁹⁷Αναλυτικά για τα γλυπτά και τα λοιπά ευρήματα του πρόναου βλ. Λεβέντη 2009 και 2012.

⁹⁸Μαζαράκης Αινιάν 2011, 165-166.

⁹⁹Μαζαράκης Αινιάν 2012, 289-290.

¹⁰⁰Μαζαράκης Αινιάν 2012, 290.

¹⁰¹Μαζαράκης Αινιάν 2009, 276 και 280.

¹⁰²Βήτος και Πανάγου 2012. Μαζαράκης Αινιάν 2011, 157-158.

κ.α., οδήγησε τους ερευνητές στο συμπέρασμα, ότι ο Χώρος Δ αποτελούσε έναν υπαίθριο πρόχειρο περίβολο και όχι στεγασμένο κτίριο, του οποίου η λειτουργία σχετιζόταν άμεσα με το ναό¹⁰³.

Βορειοδυτικά του ναού ανασκάφηκε μικρό τετράγωνο κτίσμα (άνοιγμα 3.40μ.) με είσοδο στα ανατολικά πλάτους 1.20μ. (Εικ. 1.3.5). Η στέγη του κτιρίου καλυπτόταν με κεράμους ίδιου τύπου με εκείνους του ναού. Στο εσωτερικό του, τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν χρονολογούνται στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Η χρήση του ήταν πιθανότατα λατρευτική και εάν, από την μελέτη των ευρημάτων προκύψει χρονολογία κατασκευής κατά την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, τότε η κατασκευή αυτού του μικρού "οίκου" θα προηγείται αυτής του ναού. Οι τελευταίοι ανασκαφείς του ιερού υποθέτουν μάλιστα, ότι ίσως ο χώρος αυτός αποτέλεσε τον πρώτο ναό και όταν χτίστηκε ο ναός, χρησίμευε πιθανότατα ως θησαυρός¹⁰⁴.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι το ιερό είχε περισσότερες από μία φάσεις λειτουργίας. Στην αρχαϊκή περίοδο πιθανότατα λειτουργεί υπαίθριο ιερό. Σε μια δεύτερη φάση, κατά την υστεροαρχαϊκή ή την πρώιμη κλασική περίοδο χτίζεται ο ναός. Μετέπειτα, κατά την κλασική περίοδο χτίζεται ο Χώρος Γ και κατά τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. κατασκευάζεται ο Χώρος Δ και ο πρόναος.

Οι αρχαιολόγοι εκτιμούν ότι η εγκατάλειψη του χώρου χρονολογείται τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ., ταυτόχρονα δηλαδή με την εγκατάλειψη του οικισμού, πιθανότατα λόγω του συνοικισμού της Δημητριάδας ή έπειτα από τον σεισμό του 265 π.Χ. που έπληξε την περιοχή. Ωστόσο, η συγκέντρωση των αναθημάτων στον πρόναο, η επαναχρησιμοποίηση του Χώρου Δ, το εξισωτικό μπάζωμα του Χώρου Γ, αλλά και η έλλειψη πεσμένων κεράμων όπως και λοιπών κινητών ευρημάτων, οδήγησαν τους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε εκ νέου κατά τον 2^ο ή 3^ο μ.Χ., ως υπαίθρια εγκατάσταση αγροτικού ή κτηνοτροφικού χαρακτήρα¹⁰⁵.

Από την μελέτη της κεραμικής, προέκυψε ότι ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των άβαφων αγγείων είναι πολύ μικρών διαστάσεων και προοριζόταν για την παρασκευή μια μικρής ποσότητας φαγητού, το οποίο καταναλωνόταν εντός του ναού, ενώ αρκετά πιθανή είναι και η υπόθεση να παρασκευαζόταν εκεί. Η κατανάλωση φαγητού εντός του ναού, μπορεί να υποστηριχθεί και από την αύξηση του πλάτους του θρανίου σε μεταγενέστερη φάση και ίσως υποδεικνύει μια αλλαγή στο τρόπο με τον οποίο γευμάτιζαν μέσα στο ναό. Γνωστοί ως ναοί-εστιατόρια, με τους οποίους παρουσιάζονται κοινά χαρακτηριστικά, είναι οι ναοί στο Πύθιο, ο ναός στην Υψηλή της Άνδρου αλλά και ο περίφημος οίκος των Ναξίων στη Δήλο¹⁰⁶.

Ο ναός στο Σωρό είναι φανερό ότι παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με εκείνον του Απόλλωνος στη Μητρόπολη, που χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Κάποιες από αυτές είναι ο παρόμοιος προσανατολισμός ελαφρώς προς ΝΑ, οι παρεμφερείς διαστάσεις του σηκού, η ξύλινη αξονική κιονοστοιχία που στηριζόταν σε ορθογώνιες λίθινες βάσεις, η παρόμοια τριμερής διαμόρφωση της πρόσοψης, το θρανίο σε τμήμα της μακριάς πλευράς του σηκού και του τοίχου του αδύτου. Στην Μητρόπολη, η βάση του

¹⁰³Μαζαράκης Αινιάν 2011, 159.

¹⁰⁴Μαζαράκης Αινιάν 2012, 290.

¹⁰⁵Μαζαράκης Αινιάν 2012, 191.

¹⁰⁶Mazarakis Ainian 2016, 26-27. Μαζαράκης Αινιάν, διάλεξη στις 07.11.2018.

λατρευτικού αγάλματος ήταν τοποθετημένη μπροστά και σε επαφή με έναν από τους κίονες, κάτι που θυμίζει την θέση ενός ορθογώνιου βάθρου, σε επαφή με την δεύτερη βάση της αξονικής κιονοστοιχίας του ναού του Σωρού. Ωστόσο, μεγάλη διαφορά μεταξύ των δύο αποτελεί η έλλειψη περιστασης στο ναό της Μαγνησίας¹⁰⁷.

1.4 Κρανώνα

Σε απόσταση 25χλμ. νοτιοδυτικά της Λάρισας και μόλις 2χλμ. από τη σημερινή κοινότητα, η Κρανώνα αποτελεί μια από τις τέσσερις σημαντικότερες πόλεις της Πελασγιώτιδας και πιθανότατα οφείλει την ονομασία της στις άφθονες πηγές, και ειδικότερα σε μια θερμή πηγή-κρήνη, κράννα στην αιολική, θεσσαλική διάλεκτο¹⁰⁸ (**Εικ. 2**). Η πόλη που άκμασε ιδιαίτερα κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο (6^{ος} - 5^{ος} αι. π.Χ.), κατά τη διάρκεια της οποίας ήταν υπό την ηγεσία της ισχυρής φατρίας των Σκοπαδών¹⁰⁹ δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε παρά μόνο λίγα στοιχεία της χωροτακτικής της οργάνωσης (**Εικ. 1.4.1**).

Η ακρόπολη και η πόλη των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων καταλάμβανε το λόφο «Κάστρο», ωστόσο κατά την ελληνιστική περίοδο επεκτείνεται ανατολικά του υψώματος, στην πεδινή έκταση που απλώνεται μπροστά του. Το τείχος της πόλης που αποκαλύφθηκε έχει πλάτος 3μ.¹¹⁰.

Τη δεκαετία του 1990, εντός των τειχών της πόλης, μόλις 300μ. νοτιοανατολικά του υψώματος της ακρόπολης, αποκαλύφθηκε σε σωστική ανασκαφή ένα συγκρότημα ελληνιστικών οικιών (**Εικ. 1.4.2**). Το συγκρότημα που αποτελείται από 16 χώρους (δωμάτια, διάδρομοι και αυλή) κατοικείται σε παραπάνω από μια φάσεις και είναι κατασκευασμένο από αργούς λίθους από ψαμμόλιθο και με συνδετικό υλικό τη λάσπη στη βάση, με πιθανότατα πλίνθινη ανωδομή και στέγαση από κεράμους λακωνικού τύπου. Τον επισημότερο χώρο του συγκροτήματος αποτελεί το δωμάτιο με το ψηφιδωτό δάπεδο διαστάσεων 7.45x5.85μ. που βρίσκεται ΝΑ και ταυτίζεται με τον ανδρώνα (**Εικ. 1.4.3**)¹¹¹. Η βόρεια πλευρά του δωματίου καλυπτόταν από τρεις σειρές από λιθόστρωτες πλάκες και πιθανότατα εδώ θα ήταν τοποθετημένες οι κλίνες των συμποσιαστών. Το ψηφιδωτό που κάλυπτε τον υπόλοιπο χώρο είχε γεωμετρικό μοτίβο, ενώ από τα ασβεστοκονιάματα που κατέρρευσαν από τους τοίχους, συμπεραίνουμε ότι ήταν έγχρωμα επιχρισμένοι. Οι υπόλοιποι χώροι στα δυτικά και νότια του ανδρώνα, φαίνεται ότι είχαν πρακτική χρήση (π.χ. αποθηκευτικοί χώροι). Οι χώροι του βόρειου τμήματος του συγκροτήματος ορίζονται γύρω από μια λιθόστρωτη αυλή διαστάσεων 4.30 x 4.30μ. Σε αυτό το τμήμα οι χώροι είναι όλοι σχεδόν τετράγωνου σχήματος, με το βορειοδυτικό δωμάτιο να αποτελεί σίγουρα το χώρο μαγειρέματος σύμφωνα με τα ευρήματα (σκεύη, οστά

¹⁰⁷Βλ. Μαζαράκης Αιλιάν 2011, 150, σημ. 17. Ιντζεσίλογλου 2000, 375-377. Intzesiloglou 2002, 109-115.

¹⁰⁸Stählin 1924, 111-112 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 207).

¹⁰⁹Ήδη, μετά τους περσικούς πολέμους, αρχικά κόβει δικά της αργυρά νομίσματα, ενώ τον 4^ο αι. π.Χ. κόβει και χάλκινα. Βλ. Decourt et al. 2004, 695.

¹¹⁰Rönnlund 2018, 199.

¹¹¹Τουφεξής και Μέλλιου 1996, 368.

ζώνων, ίχνη εστιών), ενώ το βορειοανατολικό μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο γυναικωνίτης, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού υφαντικών βαρών που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής¹¹².

Εκτός των τειχών της πόλης, 600μ. ανατολικά της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν δύο κεραμικοί κλίβανοι των ελληνιστικών χρόνων (**Εικ. 14.4 & Εικ. 1.4.5**). Και οι δύο κλίβανοι που ανήκουν στην απλούστερη κατηγορία των τετράγωνων/ορθογωνίων (ιδιαίτερα διαδεδομένοι την ελληνιστική περίοδο) κλιβάνων σώζονται στο επίπεδο του θαλάμου θέρμανσης και φαίνεται ότι αποτέλεσαν μόλις τμήμα ενός εργαστήριου που φαίνεται ότι λειτούργησε μέχρι και το β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. Η είσοδος στο συγκρότημα γινόταν από ένα διάδρομο που χώριζε τους δύο φούρνους και οδηγούσε μέσω λίθινης κλίμακας καθόδου στο πειόσχημο χώρο Α μπροστά από αυτούς, ο οποίος ήταν και εν μέρει στεγασμένος. Η ανεύρεση κλίμακας καθόδου, η μη επιμελημένη κατασκευή των τοίχων και το γεγονός ότι το δάπεδο του χώρου Α ήταν ψηλότερα από τα δάπεδα των κλιβάνων, δείχνει ότι όλοι οι χώροι - πλην του διαδρόμου - ήταν ημιυπόγειοι¹¹³. Ο πυρήνας των εργαστηρίων μεταλλουργίας της πόλης σύμφωνα με τη διασπορά των επιφανειακών ευρημάτων (σκωρίες)¹¹⁴ θα πρέπει να αναζητηθεί στη περιοχή νοτιοδυτικά της ακρόπολης, στο δρόμο που οδηγούσε προς τη Φάρσαλο και τη Σκοτούσσα.

1.5 Λάρισα Πελασγική

Χτισμένη ακριβώς στο ημικύκλιο που σχηματίζει ο ποταμός Πηνειός στο βορειοανατολικό τμήμα της Θεσσαλικής πεδιάδας, καθώς βαίνει από τα δυτικά προς τα ανατολικά προκειμένου να χυθεί στο Αιγαίο πέλαγος, βρίσκεται η αρχαία πόλη της Λάρισας¹¹⁵. Στον πυρήνα της σύγχρονης πόλης έχουν εντοπισθεί τέσσερις προϊστορικοί οικισμοί, ενώ ακόμη δύο βρίσκονται στη περιοχή του αεροδρομίου. Ο χώρος θα μετατραπεί από γεωμετρικό οικισμό σε άρχουσα πόλη της Πελασγιώτιδας από τον 7^ο αιώνα και έπειτα. Η ακρόπολη δεν θα εξυπηρετεί πια μόνο αμυντικούς σκοπούς, αλλά θα γίνει κέντρο της θρησκευτικής ζωής με την υπόλοιπη πόλη να καταλαμβάνει τις ανατολικές και νότιες υπώρειες αυτής (**Εικ. 1.5.1**)¹¹⁶.

Με τις σωστικές ανασκαφές που εντατικοποιήθηκαν στον πυρήνα της πόλης από το 1973 και έπειτα, κομμάτια της αρχαίας πόλης άρχισαν να βγαίνουν στο φως, αν και τα μνημεία που έχουν σωθεί μέχρι σήμερα είναι πραγματικά λιγοστά. Λόγω μάλιστα της πυκνής δόμησης, έως και σήμερα η Λάρισα, αν και υπήρξε διαχρονικά μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Θεσσαλίας, αποτελεί ταυτόχρονα και ένα από τα

¹¹²Τουφεξής και Μέλλιου 1996, 369. Μπάτζιου και Καραγκούνης 2013, 20-21.

¹¹³Ζαούρη και Κατακούτα 2006, 53-54.

¹¹⁴Ζαούρη και Κατακούτα 2006, 58-59.

¹¹⁵Μπάτζιου-Ευσταθίου 2008β, 16.

¹¹⁶Τζαφάλιας 1994, 153 και 155.

μεγαλύτερα προβλήματα της σύγχρονης έρευνας στη περιοχή, καθώς καθίσταται δύσκολο το εγχείρημα να μελετηθεί σε έναν έστω ικανοποιητικό βαθμό - και χωρίς προβλήματα - σε οποιαδήποτε περίοδο¹¹⁷.

I. Αστική Τοπογραφία

Δυστυχώς περισσότερα στοιχεία για τη ζωή και τη μορφή της αρχαίας πόλης έχουν συγκεντρωθεί από τις επιγραφές, παρά μέσω των συστηματικών ανασκαφών, με εξαίρεση φυσικά τα δύο θέατρα. Συνεπώς, γνωρίζουμε ότι υπήρχαν τουλάχιστον τρία μεγάλα ιερά εντός των τειχών, δύο αγορές, μια εκ των οποίων εμπορικού χαρακτήρα, δύο γυμνάσια και ιππόδρομος¹¹⁸.

Από ψήφισμα που χρονολογείται το 178-172 π.Χ. αντλείται η πληροφορία ότι τα τείχη της πόλης χρειάστηκαν επισκευή. Το κείμενο μάλιστα αναφέρει ότι η δομή τους ήταν πλίνθινη, στοιχείο που εξηγεί τους λόγους που δεν σώθηκε τίποτα από αυτό. Τα φυσικά όρια της πόλης είναι γνωστά μόνο στην βορειοανατολική πλευρά της, όπου βρίσκεται ο Πηνειός ποταμός¹¹⁹, ωστόσο σύμφωνα με τους μελετητές, στα νότια, η πορεία του ταυτίζεται με την πορεία της σημερινής οδού Ηρώων Πολυτεχνείου. Εάν σύμφωνα με τις υποθέσεις των μελετητών, η πορεία του ταυτίζεται με αυτή του μετέπειτα βυζαντινού τείχους, αυτό θα πρέπει να ξεπερνά σε μήκος τα 4χλμ.¹²⁰. Ένδειξη σχετική με την ύπαρξη πύλης του τείχους (**Εικ. 1.5.2**) που να οδηγεί στη κοιλάδα των Τεμπών, αποτέλεσε η ανεύρεση, στα μέσα της δυτικής πλευράς της οδού Δήμητρας, ενεπίγραφης αναθηματικής στήλης από λευκό μάρμαρο. Η ύψους 2.63μ. και πλάτους 0.44-0.50μ. στήλη, η οποία στεφανώνεται από αέτωμα στερεωμένο σε ορθογώνια μαρμάρινη πλίνθο και εδραζόταν επάνω σε λίθινη βάση, αποκαλύφθηκε *in situ* σε μικρή ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1955 από τον Ν. Βερδελή και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. Στο μέσον περίπου της στήλης υπάρχει τριστιχη επιγραφή γραμμένη στην αιολική διάλεκτο: *ΠΟΤΕΙΔΩΝΙ ΚΡΑΝΑΙΩΙ ΠΥΛΑΙΩΙ*. Στην αιολική διάλεκτο η λέξη *ΚΡΑΝΑΙΩΙ* δηλώνει τη κρήνη, ενώ η λέξη *ΠΥΛΑΙΩΙ* δηλώνει την ύπαρξη πύλης του αρχαίου τείχους σε πολύ κοντινή απόσταση. Ακόμη ένα στοιχείο που ενισχύει αυτή την υπόθεση αποτελεί η ύπαρξη ρωμαϊκής οδού που οδηγούσε προς τα Τέμπη και η οποία είχε αφετηρία βορειοανατολικά του μνημείου, μαζί με το γεγονός

¹¹⁷Το 2018 υποστηρίχθηκε η διδακτορική διατριβή του Θ. Παλιούγκα για τη γεωμετρική και αρχαϊκή Λάρισα βλ. Παλιούγκας 2018. Παρόλα αυτά τα δεδομένα που φωτίζουν την αστική τοπογραφία της Λάρισας διαχρονικά είναι στην ουσία λιγοστά για μια πόλη της δικής της δυναμικής. Τζαφάλιας 1994, 159.

¹¹⁸Stählin 1924, 95-97 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 185-188). Τζαφάλιας 1994, 173. Decourt et al. 2004, 696.

¹¹⁹Σχετικά με τα όρια της χώρας της αρχαίας πόλης βλ. Helly, B. 1985. Η περιοχή της αρχαίας Λάρισας. Έκταση, όρια, οργάνωση. Στο *Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον. Πρακτικά του Α' ιστορικού - αρχαιολογικού συμποσίου*. Λάρισα, 26-28.04.1985. Λάρισα: Δήμος Λαρισαίων. 132-142.

¹²⁰Τζαφάλιας 1994, 177-178. Τμήμα του παλαιοχριστιανικού τείχους της πόλης και πρωιμότερων κτιρίων αποκαλύφθηκαν στη λεγόμενη πλατεία Νέας Αγοράς στο πυρήνα της σημερινής πόλης, σε άμεση γειτνίαση με το λόφο του Φρουρίου. Εκτός από το γεγονός ότι αποτελεί το μεγαλύτερο δείγμα τείχους (30μ.) που έχει ανευρεθεί μέχρι και σήμερα στη πόλη, επιβεβαιώνεται και ότι η πόλη των βυζαντινών χρόνων καταλάμβανε μόλις τη μισή έκταση της αρχαίας και ρωμαϊκής πόλης. Βλ. Σδρόλια, Στ. 2009. «Ανασκαφική έρευνα στη πλατεία Νέας Αγοράς στη Λάρισα». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 2)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 16-19.03.2006. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 441-455.

ότι οι οδικοί άξονες της αρχαίας πόλης δεν φαίνεται να είχαν μεταβληθεί ιδιαίτερα ανά τους αιώνες¹²¹. Η ανεύρεση της στήλης λοιπόν, παρέχει έμμεση πληροφορία ότι στο σημείο έστεκε κρηναίο οικοδόμημα - το οποίο δεν σώζεται σήμερα - και ότι κοντά σε αυτό το κομμάτι της πόλης υπήρχε πύλη¹²².

Ο λόφος της ακρόπολης της πόλης υψώνεται μόλις 26μ. από την υπόλοιπη πεδιάδα (**Εικ. 1.5.3**). Σύμφωνα με τα κατάλοιπα το σημείο αποτέλεσε πυρήνα κατοίκησης ήδη από τη Νεολιθική περίοδο. Όπως μαρτυρούν μεταγενέστερες επιγραφικές μαρτυρίες, εδώ θα πρέπει να υπήρχε το Αρχεΐον της πόλεως και ο ναός της Αθηνάς Πολιάδας, της πολιούχου θεότητας της πόλης των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων. Τις επιγραφικές μαρτυρίες στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ότι συμπληρώνουν οι ανασκαφές που διεξήχθησαν ανατολικά του σημερινού ναού του Αγίου Αχίλλειου. Στο σημείο αυτό, βρέθηκε μια πώρινη θεμελίωση κτιρίου που αποκαλύφθηκε σε μήκος 23μ. και σε βάθος 3.30μ., με κατεύθυνση από Ανατολικά προς Δυτικά και η οποία θα μπορούσε να σχετίζεται με το συγκεκριμένο κτίσμα¹²³.

Τμήματα οικιών και οδών στο κέντρο της σύγχρονης πόλης χρονολογούνται από τα τέλη του 6^{ου} έως και τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. - αιώνες ακμής της πόλης - από τις οποίες προέρχονται εξαιρετικά ευρήματα, όπως η ερυθρόμορφη κύλικα του ζωγράφου του Ευεργίδη με παράσταση οπλιτοδρόμου και επιγραφή *Ηιππαρχος Καλός*, καθώς και ερυθρόμορφος κρατήρας. Συγκεκριμένα, σε οικόπεδο που βρίσκεται στη οδό 23^{ης} Οκτωβρίου (**Εικ. 1.5.4**) ανασκάφηκαν κατάλοιπα κτισμάτων και οδοστρώματος από χονδρό και ψιλό χαλίκι, τμήματα αγγείων και κεραμιδιών και πατημένο χώμα που αποκαλύφθηκε σε μήκος 17.50μ. με προσανατολισμό NNA-BBΔ και φαίνεται ότι χρησιμοποιούταν από την αρχαϊκή έως και τη περίοδο της ρωμαιοκρατίας. Εντοπίστηκαν επτά επάλληλα οδοστρώματα διαφόρων εποχών βεβαιώνοντας ότι ο προσανατολισμός της οδού παραμένει αμετάβλητος για σχεδόν εξακόσια χρόνια, ενώ διαπιστώθηκε ότι το συνολικό πλάτος του δρόμου έφτανε τα 6μ.¹²⁴.

Στη δυτική παρυφή του δρόμου εντοπίστηκαν κατάλοιπα οικίας με επάλληλες φάσεις κατοίκησης που χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως και την ελληνιστική περίοδο. Στην ελληνιστική φάση στην οποία αντιστοιχεί το οδόστρωμα που αποκαλύφθηκε σε βάθος 2-2.20μ. ανήκει η γωνία κτίσματος από το οποίο σώθηκε η λιθόκτιστη κρηπίδα κατασκευασμένη από μικρές και μεγάλες ακατέργαστες πέτρες με συνδετικό υλικό λάσπη από χώμα. Κατά μήκος του οδοστρώματος αποκαλύφθηκαν και πήλινοι κλειστοί αγωγοί ύδρευσης και στα βορειοδυτικά ανοικτός αποχετευτικός αγωγός που φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν τις βασικές ανάγκες των ενοίκων της οικίας¹²⁵.

¹²¹Στη συμβολή των οδών Δήμητρας και Νίκης αποκαλύφθηκε δρόμος ρωμαϊκής περιόδου με στοά που πιθανότατα κατέληγε σε πύλη του βόρειου σκέλους της οχύρωσης που βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από το σημείο. Βλ. Γιαλούρη, Α. 2015. «Από την αρχαία στη βυζαντινή Λάρισα». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 4)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 15-18.03.2012. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 411-418. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1985, 87.

¹²²Βερδελής 1958, 29-30.

¹²³Τζαφάλιας 1994, 172. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2008β, 18.

¹²⁴Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1985, 81 και 87-88.

¹²⁵Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1985, 81-82.

Σε βαθύτερο στρώμα αποκαλύφθηκαν δύο συνεχόμενα δωμάτια σχεδόν ίδιας κατασκευής με το κτίσμα της ελληνιστικής περιόδου, το ανατολικό εκ των δύο που ήταν σε επαφή με το οδόστρωμα ήταν ορθογωνίου σχήματος και μεγαλύτερο σε διαστάσεις. Σύμφωνα με τα ευρήματα, το δυτικό μικρό δωμάτιο φαίνεται ότι χρησίμευε σε χώρο παρασκευής τροφής. Τα κατάλοιπα αυτά χρονολογήθηκαν στην ύστερη κλασική περίοδο (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ. - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) και αντιστοιχούσαν στα οδοστρώματα που εντοπίστηκαν σε βάθος 2.40μ. και 2.60μ. αντίστοιχα¹²⁶.

Το κτίσμα του 4^{ου} αι. ήταν θεμελιωμένο σε κτίσμα που χρονολογήθηκε τον 5^ο αι. π.Χ. αποτελούμενο από δύο δωμάτια, ένα στα βόρεια και το άλλο στα νότια, πλάτους 4.40μ., τα οποία δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Η λιθόκτιστη κρηπίδα - το μόνο που σώθηκε από το κτίσμα - ήταν κατασκευασμένη από μικρές ακατέργαστες πέτρες και λάσπη από χώμα. Η είσοδος στο νότιο δωμάτιο γίνονταν απευθείας από το δρόμο μέσω ενός κατωφλιού από δύο μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Το οδόστρωμα που αντιστοιχούσε σε αυτή τη φάση αποκαλύφθηκε σε βάθος 2.70μ. Δυτικά του κτίσματος και κολλημένο σε αυτό, αποκαλύφθηκε η ΝΑ γωνία ενός μακρόστενου κτίσματος με μεγαροειδή μορφή του 6^{ου} αι. π.Χ.¹²⁷ επιβεβαιώνοντας τη συνεχή χρήση του συγκεκριμένου χώρου ήδη από την αρχαϊκή περίοδο. Μάλιστα το σημείο απέχει αρκετά από την ακρόπολη της αρχαίας πόλης που βρίσκεται ΝΑ επιβεβαιώνοντας τη μεγάλη έκταση της πόλης¹²⁸.

Από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και κατά την ελληνιστική εποχή, η τύχη της πόλης συνδέεται άμεσα με την ανοδική πορεία του βασιλείου της Μακεδονίας υπό τον Φίλιππο Β' έως και την περίοδο βασιλείας του Φιλίππου Ε' στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Μάλιστα, κατά την ελληνιστική περίοδο, φαίνεται ότι η πόλη επεκτάθηκε προς τα νότια και ανατολικά, καθώς ξένοι πολίτες πολιτογραφήθηκαν στην πόλη και αυξήθηκε ο πληθυσμός της¹²⁹.

Το θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο της πόλης, η λεγόμενη Ελεύθερη Αγορά τοποθετείται στην έκταση των σημερινών πλατειών, Κεντρικής και Ταχυδρομείου (**Εικ. 1.5.3**). Σε αυτό το σημείο βρισκόταν ο ναός του Κερδούου Απόλλωνος, κτίσμα των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. Στο ιερό τέμενος στήνονταν τα ψηφίσματα του Δήμου, αλλά και οι δικαστικές αποφάσεις, ενώ οι πολίτες αφιέρωναν αναθήματα προς τιμήν του θεού. Στα αναθήματα που ήταν ανιδρυμένα στο ιερό, περιλαμβάνεται η στήλη του Θεοτίμου, Θεσσαλού ιππέα που σκοτώθηκε στη μάχη της Τανάγρας του 457π.Χ. και πιθανόν το τιμητικό ψήφισμα για τον Χρυσόγονο από την Έδεσσα, ο οποίος είχε προστατεύσει τις θεσσαλικές πόλεις από τις επιδρομές των Αιτωλών το 217π.Χ., γεγονός που αναφέρεται και στον Πολύβιο. Ο Δήμος του απένειμε τον τίτλο του Λαρισαίου πολίτη και του έδωσε το δικαίωμα να αποκτήσει γη και οικία στην πόλη. Ανασκαφικά η ύπαρξη ναού στη βορειοδυτική πλευρά της πλατείας Ταχυδρομείου - στη συμβολή των οδών Παπακυριαζή και Ρούσβελτ - επιβεβαιώθηκε από την ανεύρεση λίθινων αρχιτεκτονικών μελών και θραυσμάτων, όπως π.χ. σφόνδυλοι δωρικών κίωνων, τμήματα τριγλύφων κ.α. Ωστόσο, αποκαλύφθηκαν και τρεις τοίχοι, ένας εκ των οποίων - μήκους 3.80μ. - έχει

¹²⁶Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1985, 82-84.

¹²⁷Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1985, 84-85.

¹²⁸Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1985, 87.

¹²⁹Τζαφάλιας 1994, 169-170.

κατεύθυνση Β-Ν και φαίνεται ότι ανήκει σε μεγαλοπρεπές κτίσμα του 4^{ου} αι. π.Χ. Ανατολικά του τοίχου αποκαλύφθηκαν βάθρα αγαλμάτων και πλακόστρωτη αυλή που επίσης χρονολογούνται στον 4^ο αι.¹³⁰. Λίγα μέτρα βορειότερα από το σημείο, βρέθηκαν χτιστοί αποχετευτικοί αγωγοί του 2^{ου} αι. π.Χ. καλυμμένοι με ενεπίγραφες μαρμάρινες στήλες, η μια εκ των οποίων χρονολογείται το 457 π.Χ. Τέλος, την υπόθεση ότι πρόκειται για ναό, ενίσχυσαν και οι μαρτυρίες οικοδόμων, οι οποίοι στα μέσα της δεκαετίας του '50 μετέφεραν τα εναπομείναντα αρχιτεκτονικά μέλη ναού, όπως τεράστια δωρικά κιονόκρανα, μαρμάρινους δόμους, αλλά και σπόνδυλους δωρικών κίωνων στη περιοχή του λόφου Μεζούρλο νότια της πόλης, προκειμένου να θεμελιώσουν νέες οικοδομές στο σημείο¹³¹. Βορειοανατολικά της πλατείας Ταχυδρομείου θα πρέπει να τοποθετηθεί ο ναός του Ελευθερίου Διός. Χτισμένος πιθανότατα τον 2^ο αι. π.Χ., εντός του φυλάσσονταν τα έγγραφα του Κοινού των Θεσσαλών, όπως πληροφορούν οι πηγές¹³².

Μετά την μάχη στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ., οι άρχοντες της πόλης ακολουθούν φιλορωμαϊκή πολιτική και αποκτούν προνόμια από τους νέους πλέον κυρίαρχους στον ελλαδικό χώρο. Αυτή την εποχή στήθηκε στο ιερό το τιμητικό ψήφισμα προς δυο ακολούθους του βασιλέως Ευμένους Β' της Περγάμου, ο οποίος είχε επισκεφθεί τη Λάρισα με τον αδελφό του Άτταλο το 171 π.Χ.¹³³ Οι τιμώμενοι ακόλουθοι συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις για την συμμαχία των Λαρισαίων με τους Περγαμηνούς και τους Ρωμαίους, εναντίον των Μακεδόνων.

Από επιγραφές πληροφορούμαστε την ύπαρξη δυο γυμνασίων και ενός ιπποδρόμου, κτίρια για τα οποία ακόμη δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την πιθανή θέση τους. Γνωστά είναι όμως ονόματα γυμνασιαρχών, όπως Τιμασίθεος, Εύδημος, τους οποίους τιμούσαν με στήσιμο ανδριάντων νεαροί αθλητές των γυμνασίων¹³⁴.

Στο άρθρο του σχετικά με τις ανασκαφές της τελευταίας δεκαπενταετίας στη Λάρισα στο συνέδριο της Λυών (1990), ο Αθ. Τζαφάλιας υποστήριξε την πιθανότητα, η προέκταση της πόλης των ελληνιστικών χρόνων προς τα νότια και ανατολικά να οργανώθηκε σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα. Υπολογίζεται ότι σύμφωνα με τα δεδομένα των σωστικών ανασκαφών που έχουν διεξαχθεί σε διάφορα σημεία της πόλης και οι οποίες έχουν αποκαλύψει τμήματα αρχαίων οδοστρωμάτων, τα οικοδομικά τετράγωνα πρέπει να είχαν διαστάσεις 108x50μ., περιλαμβάνοντας το καθένα οκτώ οικίες συνολικού εμβαδού 5.400 τ.μ. Όπως όμως παραδέχεται και ο ίδιος, μια τέτοια άποψη είναι ιδιαίτερα παρακινδυνευμένη λόγω του πενιχρού δείγματος¹³⁵.

Τα αρχαία νεκροταφεία έχουν εντοπιστεί έξω από τα τείχη και πάνω στους αρχαίους οδικούς άξονες που οδηγούσαν προς τις υπόλοιπες μεγάλες θεσσαλικές πόλεις. Στους Γόννους στα βόρεια, στις Φερές και στην Δημητριάδα στα ανατολικά, στην Φάρσαλο στα νότια, στον Άτραγα και στην Τρίκη στα δυτικά. Από

¹³⁰ Παλιούγκας 2018, 116-117.

¹³¹ Τζαφάλιας 1994, 169.

¹³² Μπάτζιου-Ευσταθίου 2008β, 20.

¹³³ Τίτος Λίβιος, 42, 58 κ.εξ.

¹³⁴ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2008β, 32.

¹³⁵ Σχετικά με την ανάλυση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών που οδήγησαν σε αυτό το συμπέρασμα βλ. Τζαφάλιας 1994, 160-165.

τις πολυάριθμες μεμονωμένες ταφές, αλλά και τους ταφικούς τύμβους που έχουν ανασκαφεί κατά καιρούς, προέρχεται πλήθος κτερισμάτων και επιτύμβιων στηλών¹³⁶.

II. Α' Αρχαίο Θέατρο

Στη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου της ακρόπολης και προσανατολισμένο προς τη κατεύθυνση της αρχαίας αγοράς, βρίσκεται το μεγάλο θέατρο της πόλης (**Εικ. 1.5.5**). Έπειτα από μια τεράστια προσπάθεια που διήρκεσε αρκετά χρόνια, η σημερινή εικόνα του θεάτρου που δεσπόζει στο κέντρο της πόλης δεν έχει καμία σχέση με το μικρό τμήμα της σκηνής που ανέσκαψε ο Απ. Αρβανιτόπουλος το 1910¹³⁷. Το θέατρο αποτελεί το μοναδικό αρχιτεκτονικό κατάλοιπο της ελληνιστικής περιόδου της Λάρισας που έχει σωθεί μέχρι και σήμερα και ως εκ τούτου αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο γύρω από το οποίο διαμορφώνεται η μελέτη της αστικής τοπογραφίας της πόλης.

Κατασκευασμένο το πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. με χωρητικότητα που ξεπερνούσε τους 10.000 θεατές¹³⁸, κατά την περίοδο βασιλείας του Αντίγονου Γονατά, συνδέθηκε άμεσα με την τέλεση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων, αλλά και με το μέρος όπου λάμβαναν χώρα οι συναθροίσεις του Κοινού των Θεσσαλών από το 2^ο αι. π.Χ. και έπειτα. Ακολουθώντας την βασική διάταξη των ελληνιστικών θεάτρων, αποτελείται από το κούλον, την ορχήστρα και τη σκηνή¹³⁹.

Το κούλον αποτελούσε η ίδια η πλαγιά του λόφου της ακρόπολης, που είχε διαμορφωθεί σε αναβαθμούς για την τοποθέτηση των μαρμάρινων εδωλίων. Το λευκό μάρμαρο, με το οποίο οικοδομήθηκε εξ ολοκλήρου το θέατρο, προέρχεται από το αρχαίο λατομείο στο Καστρί Αγιάς. Ένας διάδρομος πλάτους 2μ., το διάζωμα, χωρίζει το κούλον στο κυρίως θέατρο και στο επιθέατρο, το οποίο στο μεγαλύτερο μέρος του έχει καταστραφεί. Αποτελούνταν όμως από 22 κερκίδες με πιθανά 14 ή 15 σειρές εδωλίων η καθεμιά και 20 κλίμακες ανόδου. Το κυρίως θέατρο αποτελούνταν από 11 κερκίδες που χωρίζονταν από δέκα κλίμακες ανόδου. Η κάθε κερκίδα αποτελούνταν από 25 σειρές εδωλίων. Πιθανότατα η πρώτη σειρά να ήταν προορισμένη για τους προεδρείς. Το πέρας του κυρίως θεάτρου προς την ορχήστρα είναι κατασκευασμένο με μαρμάρινους κυβόλιθους, που χρησίμευαν για την αντιστήριξη των κερκίδων. Κατά την μετατροπή του θεάτρου σε ρωμαϊκή αρένα, τον 1^ο αι. π.Χ., αφαιρέθηκαν οι δύο ή οι τρεις πρώτες σειρές εδωλίων για να διευρυνθεί η ορχήστρα κατά περίπου 4μ. Τα εδώλια των πρώτων σειρών που αφαιρέθηκαν, τοποθετήθηκαν για στατικούς λόγους κάτω από τα θυρώματα.

Την ορχήστρα με διάμετρο 25.50μ. διατρέχει περιμετρικά χτιστός αποχετευτικός αγωγός πλάτους 1.90μ., καλυμμένος με λειασμένες μαρμάρινες πλάκες. Ο αγωγός - που σήμερα διατηρείται σε πολύ καλή

¹³⁶Τζαφάλιας 1994, 177.

¹³⁷Τζαφάλιας 2011, 24.

¹³⁸Τζαφάλιας 1994, 174.

¹³⁹Τζαφάλιας 2011, 23.

κατάσταση - διαπερνά την θεμελίωση της σκηνής με δύο εξόδους και σε κάποιο σημείο πίσω από αυτήν, θα έστριβε προς τον Πηνειό ποταμό¹⁴⁰.

Οι δύο πάροδοι, μαζί με τους αναλημματικούς τοίχους τους, διατηρούνται σε άριστη κατάσταση και αποτελούνται από λειασμένους κυβόλιθους, λευκού μαρμάρου. Ο αναλημματικός τοίχος της δεξιάς παρόδου αποκαλύφθηκε σε μήκος 40.86μ., ύψος 4.50μ., και πλάτος 3.55μ. Ο αντίστοιχος της αριστερής παρόδου βρέθηκε σε μήκος 24.75 μ., ύψος 3.55μ. και πλάτος 3.16μ., σώζοντας μάλιστα μέρος της κλίμακας (μήκους 8.68μ. και πλάτους 2.20μ.) που οδηγούσε στο διάζωμα¹⁴¹.

Η σκηνή, ένα αυτόνομο κτίσμα κατασκευασμένο από πωρόλιθο, αποτελεί το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του θεάτρου που σήμερα σώζεται σε ύψος 3μ. Με μήκος 37μ., απαρτίζεται από τέσσερα δωμάτια και τρεις εισόδους ανάμεσά τους. Τα δύο μεσαία δωμάτια που επικοινωνούν μεταξύ τους από κοινό διάδρομο, στον οποίο εισέρχεται κανείς από την κεντρική είσοδο της σκηνής, θα χρησίμευαν πιθανότατα ως χώροι ένδυσης των ηθοποιών. Το κτίριο, όπως έχει διαπιστωθεί, έχει τρεις φάσεις. Η πρώτη φάση του ανάγεται στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. και είναι σύγχρονη με την κατασκευή ολόκληρου του θεάτρου. Σε αυτή την φάση οι τοίχοι της σκηνής είναι κατασκευασμένοι με λαξευτούς πωρόλιθους και τα δύο εσωτερικά δωμάτια επικοινωνούν με εσωτερικές θύρες. Στην δεύτερη φάση της, στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., μπροστά από τη σκηνή, προς την πλευρά της ορχήστρας, κατασκευάστηκε το προσκήνιο, συνολικού μήκους 20μ. και πλάτους 2μ. που αποτελούνταν από έξι παραστάδες και έξι μονολιθικούς δωρικούς ημικίονες σε παράταξη, οι οποίοι πατούν πάνω σε μαρμάρινη ευθυντηρία. Η κιονοστοιχία του προσκηνίου έφερε δωρικό θριγκό. Το προσκήνιο υποβάσταζε ένα ξύλινο πατάρι, το λογείο. Η τρίτη και τελευταία οικοδομική φάση της σκηνής χρονολογείται στα χρόνια των αυτοκρατόρων, Οκταβιανού Αυγούστου (28 π.Χ. - 14 μ.Χ.) και του διαδόχου του Τιβερίου (14 μ.Χ. - 37 μ.Χ.). Σε αυτή την φάση, η πρόσοψη των πλαϊνών δωματίων επενδύεται με μαρμάρινους κυβόλιθους και δωρικούς ημικίονες, αφού αφαιρέθηκε η μπροστινή σειρά των πόρινων δόμων. Ακόμη, προστέθηκε δεύτερος όροφος, η μορφή του οποίου δεν είναι γνωστή. Ήδη το θέατρο είχε μετατραπεί σε αρένα, όπου ελάμβαναν χώρα αγώνες μονομάχων. Στα εδώλια ανοίγονται οπές για την τοποθέτηση σκιαδίων και γράφονται τα ονόματα των εκμισθωτών των θέσεων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το τεράστιο σύνολο αρχιτεκτονικών μελών κυρίως πόρινων, όπως κιονόκρανων, σπονδύλων και βάσεις κίωνων που αποκαλύφθηκαν στο πίσω μέρος της σκηνής, γεγονός το οποίο ενισχύει την υπόθεση ότι στο σημείο αυτό υπήρχε στοά (Εικ. 1.5.6).

Η παρουσία έξι ανάγλυφων ογκωδών ασπίδων προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί. Υπάρχει βέβαια το ερώτημα εάν σε μία από τις δύο παρόδους υπήρχε μνημείο ασπίδων, το οποίο δεν επισημάνθηκε ανασκαφικά ακόμα ή έχει καταστραφεί πλήρως. Βάσεις επίσης, τιμητικών ανδριάντων διάσημων μονομάχων ή νικητών στους πανθησσαλικούς αγώνες ήταν στημένες στις παρόδους ή στο πίσω μέρος της σκηνής¹⁴². Το θέατρο θα λειτουργήσει έξι αιώνες - έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. ή τις αρχές του 4^{ου} αι.

¹⁴⁰Τζαφάλιας 2011, 26.

¹⁴¹Μπάτζιου - Ευσταθίου 2008, 29.

¹⁴²Τζαφάλιας 2011, 27.

μ.Χ. - με ένα μέρος του να καταστρέφεται μετά από ισχυρό σεισμό που έλαβε χώρα τον 7^ο αι. μ.Χ. Τότε κατέρρευσε ένα μεγάλο μέρος του επιθεάτρου και ο δεύτερος όροφος της σκηνής, μέσα στο εσωτερικό της ορχήστρας.

III. Β' Αρχαίο Θέατρο

Στη συμβολή των οδών Εργατικής Πρωτομαγιάς και Ταγματάρχου Βελισσαρίου, σε κοντινή απόσταση από το πρώτο μεγάλο θέατρο αποκαλύφθηκε δεύτερη ημιτελής θεατρική κατασκευή του β' μισού του 1ου π.Χ. αιώνα, καθώς η μαρμάρινη επένδυση του κοίλου φαίνεται πως δεν ολοκληρώθηκε ποτέ (**Εικ. 1.5.7**).

Η ανασκαφή που αποπερατώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '80 αποκάλυψε τη σκηνή, την ορχήστρα, το κοίλον, την δεξιά πάροδο και ένα μέρος της αριστερής. Η σκηνή με μήκος 15.70μ. ήταν αποτελούμενη από τρία δωμάτια. Με μέγιστο σωζόμενο ύψος τα 0.60μ., είχε βάση κατασκευασμένη από ακατέργαστους λίθους και χώμα, πλίνθινη ανωδομή και στέγη καλυπτόμενη από κεράμους λακωνικού τύπου¹⁴³. Ωστόσο, η όψη η οποία αντίκριζε το κοίλον ήταν κατασκευασμένη από κυβόλιθους επιχρισμένους με ασβεστοκονίαμα, που πατούσαν πάνω σε πάρινες πλάκες. Το κάθε δωμάτιο είχε είσοδο με μαρμάρινο κατώφλι που έβλεπε προς την ορχήστρα. Η ορχήστρα με διάμετρο μήκους 29.70μ. είχε δάπεδο καλυμμένο από δύο στρώσεις ποταμίσου χαλικιού. Το κοίλον αποτελούταν από 13 κερκίδες με δύο σειρές μαρμάρινων εδωλίων η καθεμιά και 14 κλίμακες. Εν αντιθέσει με το κτίριο της σκηνής το οποίο ήταν ολοκληρωμένο, η κατασκευή του κοίλου και των παρόδων, φαίνεται ότι δεν είχε τελειώσει ποτέ ήδη από την αρχαιότητα. Αν και το συγκεκριμένο μνημείο κατασκευάζεται την ρωμαϊκή περίοδο, αναφέρεται εδώ, καθώς από τη μελέτη του οικοδομικού υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του, φάνηκε ότι ανήκε σε κτίριο - πιθανώς κυκλικό - του 3^{ου} αι. π.Χ., το οποίο καταστράφηκε είτε από φυσικά, είτε από ανθρώπινα αίτια¹⁴⁴.

Η κατασκευή ενός δεύτερου θεάτρου αιτιολογείται πιθανώς από τις αυξημένες πνευματικές απαιτήσεις των κατοίκων της περιόδου. Οι αγώνες των Ελευθερίων απαιτούσαν ακόμη ένα οικοδόμημα που θα εξυπηρετούσε τις μουσικοθεατρικές παραστάσεις των αγώνων ή διάφορους άλλους σκοπούς, καθώς φαίνεται ότι το μεγάλο θέατρο της πόλης είχε ήδη μετατραπεί σε ρωμαϊκή αρένα. Η οικονομική - και όχι μόνο - παρακμή της πόλης όμως σε αυτή την περίοδο, φαίνεται να καθόρισε και τη μοίρα του θεάτρου¹⁴⁵.

1.6 Μόψιον

Στο λεγόμενο στενό της Ροδιάς, βόρεια της Λάρισας και πολύ κοντά στη συμβολή του Πηνειού με τον Τιταρήσιο, βρίσκεται η πόλη του Μόψιου (**Εικ. 3**). Η θέση ταυτίζεται με αυτή του Κάστρου της Ροδιάς,

¹⁴³Τζαφάλιας 1994, 176.

¹⁴⁴Τζαφάλιας 1985, 63-64.

¹⁴⁵Τζαφάλιας 1994, 177.

συμφωνώντας με όλα τα στοιχεία που μας παρέδωσε η περιγραφή του Τίτου Λίβιου¹⁴⁶ σχετικά με την τοποθεσία της αρχαίας πόλης, ο οποίος τοποθετούσε τη πόλη στο δρόμο από τη Λάρισα προς τους Γόννους. Ο Stählin λανθασμένα θα τοποθετήσει την πόλη στα ερείπια του χωριού Δραχμάνι¹⁴⁷, άποψη που επικράτησε για πολλές δεκαετίες, έως ότου εντελώς τυχαία αποκαλύφθηκε ψήφισμα¹⁴⁸, το οποίο χωρίς καμία αμφιβολία οδηγούσε στην ακριβή ταύτιση της θέσης.

Πέρα από το γεγονός ότι η αρχαία πόλη είχε ως πυρήνα της έναν τρίδυμο λόφο, ο οποίος βρίσκεται στα βορειοανατολικά του σημερινού χωριού της Γυρτώνης, με τον κεντρικό να αποτελεί και την ακρόπολη της δεν έχουμε άλλα στοιχεία για τη χωροταξία και τη πολεοδομία της ελλείψει ανασκαφικών ερευνών στο χώρο. Στην ακρόπολη, οι έρευνες έδειξαν ότι στο χώρο υπήρξε ανθρώπινη δραστηριότητα ήδη από τη γεωμετρική περίοδο και συνεχίζει αδιάκοπα έως και τη βυζαντινή. Ο εντοπισμός των θεμελίων αρχαϊκού ιερού δυστυχώς δεν μπόρεσε να δώσει περισσότερες πληροφορίες, καθώς αποξηλώθηκε από τον ιδιοκτήτη του οικοπέδου στο οποίο ανευρέθηκε. Στο σημείο όπου είχε βρεθεί το ψήφισμα, οι ανασκαφές έφεραν στο φως τμήμα υστερορωμαϊκού λουτρώνα, ενώ σε όλη την περιοχή που φαίνεται πως κάλυπτε η πόλη - που σε έκταση ξεπερνά τα 1000 στρέμματα - έχουν βρεθεί όστρακα, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, θραύσματα στηλών κ.α.¹⁴⁹.

1.7 Σκοτούσσα (Σκοτούσα, Σκοτόεσσα ή Σκοτέσσα)

I. Οι έρευνες

Επάνω στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε από την Φάρσαλο στις Φερές, βρίσκεται η πόλη της Σκοτούσσας¹⁵⁰. Η πόλη της Πελασγιώτιδας ταυτίστηκε το 1809 από τον Leake, ο οποίος ανακάλυψε στην περιοχή πλήθος επιφανειακών καταλοίπων και τα απέδωσε στην αρχαία πόλη, για την οποία λίγα μας είναι γνωστά από τις ιστορικές πηγές. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες πόλεις τις Πελασγιώτιδας από τον 5^ο έως και τον 2^ο αι. π.Χ. που μάλιστα έκοψε δικό της νόμισμα¹⁵¹. Επιπλέον, αποτέλεσε πεδίο σημαντικών μαχών, όπως ήταν η τελική σύγκρουση στην περιοχή Κυνός Κεφαλές, μεταξύ των Ρωμαίων του Τίτου Φλαμίνιου και των Μακεδόνων του Φιλίππου Ε' το 197 π.Χ., σε σημείο που βρίσκεται πολύ κοντά στην πόλη και που οδήγησε στην οριστική επικράτηση των Ρωμαίων στον ελλαδικό χώρο. Όταν ο Πausanias επισκέπτεται την πόλη κατά τον 1^ο αι. π.Χ., είναι ήδη ερειπωμένη¹⁵².

Ο Stählin εντόπισε και κατέγραψε εκ νέου τα ορατά λείψανα της πόλης, σχεδιάζοντας μια πρώτη κάτοψη της πόλης, με διαφοροποιήσεις αναφορικά με τα υποστηριζόμενα από τον Leake, ενώ υπέθεσε και

¹⁴⁶Τίτος Λίβιος, 42, 66.6.

¹⁴⁷Stählin 1924, 88-89 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 175-176).

¹⁴⁸Το συγκεκριμένο ψήφισμα αποτελεί και το μοναδικό που βρέθηκε *in situ*, καθώς δύο ακόμη που αναφέρουν το όνομα της πόλης έχουν άγνωστη προέλευση. Βλ. Τζαφάλιας 2000, 97.

¹⁴⁹Τζαφάλιας 2000, 97.

¹⁵⁰Το όνομα προέρχεται από τη λέξη "σκότος" χωρίς να γνωρίζουμε το λόγο που πήρε το όνομα της η πόλη. Βλ. Ντάσιος 2012β, 115.

¹⁵¹Decourt et al. 2004, 706-707.

¹⁵²Stählin 1924, 111 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 206).

την ύπαρξη θεάτρου στις πλαγίες του λόφου της ακρόπολης (**Εικ. 1.7.1**)¹⁵³. Το 2010 η Εφορία Αρχαιοτήτων Λάρισας ξεκίνησε έρευνες και ανασκαφές, την αφορμή για τις οποίες έδωσαν οι εντατικές αγροτικές εργασίες που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή της πεδιάδας όπου εκτείνεται η πόλη, και οι οποίες έφεραν στο φως τμήματα του τείχους της.

Από το 2014 έως και το 2018 η πόλη αποτέλεσε πεδίο έντονης έρευνας και ανασκαφών με επικεφαλής την αρχαιολόγο Σοφία Καραπάνου και τον καθηγητή Gioacchino Francesco La Torre. Η ομάδα ερευνητών και φοιτητών ολοκλήρωσε ένα πενταετές πρόγραμμα έρευνας με την χρήση - για πρώτη φορά στον συγκεκριμένο χώρο - νέων τεχνολογικών εφαρμογών, που είχαν ως στόχο να αποσαφηνιστεί διαχρονικά το σχέδιο της πόλης, η έκταση της κτλ. Με την λήξη του προγράμματος έγινε εφικτή η τοπογραφική αποτύπωση του χώρου, η επιφανειακή έρευνα της αστικής ζώνης (**Εικ. 1.7.3**)¹⁵⁴, η ανασκαφή του λεγόμενου μεγάλου κτιρίου και της μνημειακής ανατολικής πύλης, αλλά και η ανασύσταση της πορείας των οχυρώσεων.

Στις λήψεις μέσω δορυφόρου είναι ορατά τα ίχνη από πλήθος κτιρίων μεγάλων διαστάσεων, είτε δημόσιου, είτε ιδιωτικού χαρακτήρα¹⁵⁵, τα οποία μόνο μέσω ανασκαφών θα μπορέσουν να μας δώσουν περαιτέρω πληροφορίες για την χωροτακτική οργάνωση της πόλης για την οποία στην ουσία έχουμε ακόμη λίγες πληροφορίες με εξαίρεση την οχύρωση της, η οποία έχει αποτυπωθεί σε ένα αρκετά ικανοποιητικό βαθμό. Παρ' όλα αυτά, ο τρόπος με τον οποίο ήταν οργανωμένα χωροτακτικά η πόλη και οι επιμέρους πολεοδομικές της ενότητες όπως τα ιερά, η αγορά και τα δημόσια κτίρια και τέλος η οικιστική της ζώνη μας είναι ακόμη εν πολλοίς άγνωστα.

II. Η ελληνοιστική επιγραφή

Πολύ σημαντική πηγή πληροφορίας για την τοπογραφία και την οχύρωση της πόλης θα αποτελέσει η τυχαία ανακάλυψη το 1983, μίας επιγραφής¹⁵⁶ που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 2^{ου} αιώνα. Πρόκειται για ένα αστικό διάταγμα που αφορούσε τον αμυντικό σχεδιασμό της περιοχής, το οποίο και έδωσε το ερέθισμα

¹⁵³Η ύπαρξη θεάτρου - τη θέση του οποίου υποθέτει ο Stählin - επιβεβαιώνεται και από τις πηγές αφού ο Διόδωρος (XV 75) μας πληροφορεί ότι το 369 π.Χ. ο ισχυρός τύραννος των Φερών, Αλέξανδρος, καλεί τους πολίτες της Σκοτούσσας σε συγκέντρωση στο θέατρο της πόλης, όπου τους περικυκλώνει και τους σκοτώνει πετώντας τα πτώματα σε τάφρο εκτός των τειχών. Βλ. Stählin 1924, 110, σημ. 3 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 204, σημ. 228).

¹⁵⁴Αφού ολοκληρώθηκε η επιφανειακή έρευνα, κατά τα δύο πρώτα έτη του προγράμματος, κατέστη δυνατός ο σχεδιασμός των επιφανειακών καταλοίπων, ο οποίος έδωσε πολλές πληροφορίες σχετικά με την κατοίκηση στη περιοχή. Η περιοχή διαιρέθηκε σε 35 τομείς 300x300μ., όπου οι ερευνητές συνέλεξαν πλήθος κεραμικής, επιβεβαιώνοντας παρουσία στο χώρο ήδη από τη νεολιθική περίοδο, τόσο στην ακρόπολη όσο και σε άλλους τομείς. Το υλικό που συλλέχθηκε περιλαμβάνει κεραμική με διακόσμηση της εποχής του σιδήρου, της πρώιμης αρχαϊκής και αρχαϊκής περιόδου, αλλά λιγότερο υλικό της κλασικής περιόδου. Πιο έντονη και σε έκταση και σε πυκνότητα φάνηκε η ύπαρξη επιφανειακών καταλοίπων που χρονολογούνται από τα μέσα του 4^{ου} έως και τον 1^ο αι. π.Χ. Ωστόσο, πέρα από τα τείχη παρατηρήθηκε δραστική μείωση των επιφανειακών καταλοίπων της περιόδου. Τα απομονωμένα επιφανειακά κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου έδειξαν σποραδική κατοίκηση μέχρι και την μεσοβυζαντινή περίοδο, όταν η πόλη, όπως φαίνεται και από τα επιφανειακά κατάλοιπα, εξελίχθηκε και πάλι σε σημαντική θέση. Βλ. LaTorre 2017, 147-149.

¹⁵⁵LaTorre 2017, 148.

¹⁵⁶Η επιγραφή βρέθηκε στο σημερινό διπλανό χωριό της Αγίας Τριάδας, ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα λεγόμενα του ψηφίσματος αφορούν τη παρακείμενη αρχαία Σκοτούσσα.

για εκ νέου έρευνες στην περιοχή. Η επιγραφή διαστάσεων 1.54μ. ύψος x 0.60μ. πλάτος είναι κατασκευασμένη από λευκό ασβεστόλιθο και είναι χαραγμένη στην τοπική θεσσαλική διάλεκτο¹⁵⁷.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα της επιγραφής, το τείχος φέρεται να διαθέτει παραπάνω από 44 πύργους, οι περισσότεροι από τους οποίους τετράγωνοι, αν και υπήρχαν και μερικοί κυκλικοί. Οι πέντε πύλες αναφέρονται κατ' εξακολούθηση με τις ονομασίες «επι Σκάβας», «επί Σκοτέσαν», «επ' Αυλούνα», «Αυροσχαδοφόρος» και «επ' Εννεαπέλεθρον». Στις παραπάνω θα πρέπει φυσικά να προσθέσουμε και τις μικρότερες πυλίδες. Οι γωνιαίοι πύργοι και οι «καμπές», οι οδοντώσεις δηλαδή του τείχους που συχνά αναφέρονται, συνέβαλαν στην επιπλέον ανθεκτικότητα και προστασία ενάντια στις πολιορκητικές μηχανές. Επίσης, αναφέρεται και μια ζώνη ασφαλείας στην εσωτερική περίμετρο του τείχους, σύμφωνα με την οποία οι οικίες έπρεπε να απέχουν από αυτό είτε 3.60μ., είτε 6μ. έτσι ώστε να μπορεί ο στρατός και οι πολίτες να μετακινούνται ελεύθερα σε περίπτωση πολιορκίας. Κάτι αντίστοιχο είχε προβλεφθεί και στην εξωτερική πλευρά - αν και σε μεγαλύτερη κλίμακα - με σκοπό την διάνοιξη τάφρου ή την κατασκευή προτειχίσματος¹⁵⁸.

Εκτός από τις πληροφορίες αναφορικά με την οχύρωση, πολύ σημαντικές πληροφορίες αντλούμε και για την ύπαρξη ιερών. Σύμφωνα με την επιγραφή, στην Σκοτούσσα υπήρχε το «Ηράκλειον» αφιερωμένο στον Ηρακλή, ενώ σε λόφο μέσα στην πόλη και κοντά στην ακρόπολη, φαίνεται ότι υπήρχε ιερό προς τιμήν του Απόλλωνα Κερδών. Ακόμη, στην επιγραφή αναφέρεται και το «Ελένειον» πιθανότατα ιερό κάποιας τοπικής θεσσαλικής θεότητας¹⁵⁹. Δύο χρόνια μετά, το καλοκαίρι του 1985 οι ερευνητές προσπάθησαν να αναγνωρίσουν τις πληροφορίες που έδινε η επιγραφή με *in situ* έρευνα, σχεδιάζοντας έναν νέο χάρτη, που συμπεριελάμβανε τα πρόσφατα δεδομένα (Εικ. 1.7.2).

III. Τοπογραφία και οχύρωση

Το Πλατανόρεμα στον βορρά και τα ρέματα στα νότια, που συναντώνται στα δυτικά με το Πλατανόρεμα, φαίνεται ότι οριοθετούσαν φυσικά την πόλη, η οποία εκτείνεται στην πεδιάδα σε έκταση 59 εκταρίων. Νοτιοδυτικά, ο λόφος με υψόμετρο 414μ. αποτέλεσε και την ακρόπολη της πόλης, αντισταθμίζοντας την εύκολα προσβάσιμη ανατολική της πλευρά¹⁶⁰. Το ορθογώνιο περίπου σε σχήμα τείχος που την περικλείει έχει μήκος 4 χιλιομέτρων και ενισχύεται ανά περίπου 40μ. από πύργους. Η περιοχή που εσωκλείει το τείχος δεν είναι εξολοκλήρου μια ομαλή πεδιάδα, συνεπώς η οχύρωση σε πολλά σημεία ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο.

Το τείχος αποτελείται από τετραγωνισμένους λίθους από ψαμμίτη και κροκαλοπαγή πετρώματα χτισμένο σύμφωνα με το ψευδο-ισόδομο σύστημα, με το εσωτερικό του γεμισμένο από χώμα, πετρώματα και θραύσματα κεραμικής. Το πλάτος του κυμαίνεται από τα 1.80μ. έως και τα 2.60μ. Εσωτερικά διακόπτεται

¹⁵⁷Misailidou-Despotidou 1993, 187.

¹⁵⁸Misailidou-Despotidou 1993, 212-213.

¹⁵⁹Misailidou-Despotidou 1993, 211.

¹⁶⁰La Torre 2017, 144.

ανά δύο μέτρα από λίθους τοποθετημένους κάθετα στο τείχος (διάτονα)¹⁶¹. Ιδιαίτερα καλοδιατηρημένο είναι το ΝΑ τμήμα, που είναι ορατό για 70 συνεχόμενα μέτρα και σώζεται σε ύψος έως και τριών μέτρων.

Στον λόφο της ακρόπολης το τείχος ακολουθεί πιστά το φυσικό ανάγλυφο, ωστόσο οι αγροτικές εργασίες κατέστρεψαν μεγάλο μέρος του. Ιδιαίτερα στην βόρεια πλευρά, η διαδρομή που διανύει το τείχος είναι προβληματική λόγω των εκτεταμένων αγροτικών εργασιών που κατέστρεψαν τα ίχνη του. Η οχύρωση της ακρόπολης φαίνεται ότι προηγήθηκε της αντίστοιχης της υπόλοιπης πόλης, όπου διατηρήθηκε ο γκρίζος ασβεστόλιθος, γεγονός που αποτελεί και σαφής κατασκευαστική διαφοροποίηση από το υπόλοιπο τείχος¹⁶². Στο σχέδιο του Stählin, ακρόπολη και πόλη είναι τειχισμένες χωριστά. Ωστόσο, είναι αρκετά πιθανό οι αγροτικές εργασίες σε νεότερες περιόδους να απομάκρυναν τα απομεινάρια του, καθώς σε αυτό ακριβώς το σημείο όπου ενώνονταν, βρίσκεται και το μονοπάτι, το οποίο οδηγούσε επάνω στον λόφο. Το γεγονός ότι τα τείχη ενώνονταν επιβεβαιώνεται και από σχετική νύξη που γίνεται στην επιγραφή¹⁶³.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ερευνών εκπονήθηκε λεπτομερής ανάλυση του ανάγλυφου και των λίθων που αποδίδονται στην οχύρωση, όπως βρέθηκαν. Έτσι, κατέστη εφικτό να καταρτισθεί ένα σχέδιο της οχύρωσης ακόμη και στα σημεία που δεν είναι ορατά ή δεν έχει βρεθεί κάποιο ίχνος της¹⁶⁴. Συνολικά, εντοπίστηκαν 24 τετράπλευροι πύργοι, διαστάσεων 6x6μ., καθώς και κάποιες από τις πύλες. Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα είναι το ανατολικό, όπου σώζονται 11 πύργοι στη σειρά¹⁶⁵.

Ένα αρκετά ενδιαφέρον στοιχείο που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη είναι η ύπαρξη πύλης στο ανατολικό τείχος (**Εικ. 1.7.4**), που ορίζεται εκατέρωθεν από δύο πύργους (συγκεκριμένα τους πύργους Β και C). Οι πύργοι κατασκευασμένοι σε πολύ μικρή απόσταση - εν αντιθέσει με τους υπόλοιπους που χτίζονται ανά περίπου 40μ. - δεν φαίνεται να ενώνονται μεταξύ τους με τείχος, καθώς δεν έχουν βρεθεί ίχνη του, ενώ ενδείξεις ενός αρχαίου μονοπατιού που οδηγεί ακριβώς στο σημείο, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πύλη¹⁶⁶. Η δομή της οχύρωσης σε σχέση και με τις οχυρώσεις άλλων πόλεων της Θεσσαλίας (Άτραξ, Φάρσαλος, Πέλινα) δείχνει ότι μπορούμε να χρονολογήσουμε την κατασκευή τους από τα τέλη του 4^{ου} αι. έως και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁷.

Στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης - σε μικρή απόσταση από τον πύργο Κ - βρέθηκε η θεμελίωση ενός κτιρίου εντυπωσιακών διαστάσεων (**Εικ. 1.7.5**), όπως φάνηκε και από τις δορυφορικές λήψεις. Μέχρι στιγμής η ανασκαφή έχει αποκαλύψει τη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου, το οποίο είναι κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο, στο β' μισό του 4^{ου} αι. και πιθανότατα έχει δημόσιο χαρακτήρα¹⁶⁸. Οι αγροτικές εργασίες (σημάδια από άροτρο) έχουν εν πολλοίς διαταράξει την

¹⁶¹La Torre 2017, 159.

¹⁶²La Torre 2017, 163.

¹⁶³Misailidou-Despotidou 1993, 209.

¹⁶⁴La Torre 2017, 147.

¹⁶⁵La Torre 2017, 159.

¹⁶⁶La Torre 2017, 163.

¹⁶⁷La Torre 2017, 162.

¹⁶⁸La Torre 2017, 169.

στρωματογραφία του κτιρίου, ωστόσο από την ανασκαφή προέκυψε ένα στρώμα καταστροφής που ανήκει στην ελληνιστική περίοδο, αλλά και πολλά θραύσματα διακοσμητικών μελών, όπως θραύσματα ιωνικής (;) ζωφόρου με κομμάτι επιγραφής και διάφορα αποσπασματικά αρχιτεκτονικά ευρήματα. Αυτά έχουν παρεμφερείς αναλογίες, τεχνική και τυπολογία, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αποτελούν ένα σύνολο, που λογικά αποτελούσε την πρόσοψη του ελληνιστικού κτιρίου¹⁶⁹.

1.8 Φερές

Η αρχαία πόλη των Φερών (**Εικ. 1**) - σημερινή κωμόπολη του Βελεστίνου - βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Πελασγιώτιδας και αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες πόλεις της θεσσαλικής τετράδας, ενώ σύμφωνα με το Στράβωνα οι Φερές αποτέλεσαν το επίνειο των Παγασών¹⁷⁰. Μόλις είκοσι χιλιόμετρα από τη σημερινή πόλη του Βόλου, αποτελούσε σταθμό για τους ταξιδιώτες του Παγασητικού Κόλπου που κατευθύνονταν στη Λάρισα ή γενικότερα στην ενδοχώρα της Θεσσαλίας¹⁷¹.

Ο οικισμός αρχικά δημιουργείται μεταξύ 3000 και 2000 π.Χ. Πυρήνα του οικισμού αποτελεί η Μαγούλα Μπακάλη (**Εικ. 1.8.1**). Το γεγονός ότι η θέση κατοικείται για πρώτη φορά στα τέλη της Νεολιθικής περιόδου - αρχές της Εποχής του Χαλκού πιστοποιούν οι αφιδωτές οικίες, οι πολυάριθμες ταφές, αλλά και η μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής. Η θέση ακμάζει και στη Μέση Εποχή του Χαλκού, αλλά ιδιαίτερη ακμή παρουσιάζει κατά την μυκηναϊκή περίοδο. Την γεωμετρική εποχή, ο οικισμός συνεχίζει να ακμάζει γύρω από τη Μαγούλα Μπακάλη, όπως μαρτυρούν και τα ευρήματα, κάτι που συνεχίζεται και στους επόμενους αιώνες. Την αρχαϊκή περίοδο, η πόλη εντάσσεται στο Θεσσαλικό κράτος, αποτελώντας μια από τις τέσσερις πιο σημαντικές πόλεις της Πελασγιώτιδας. Τη μέγιστη όμως ακμή της θα τη γνωρίσει η πόλη των κλασικών και ιδιαίτερα των ελληνιστικών χρόνων, τα κατάλοιπα των οποίων αποτελούν και την πλειονότητα των ευρημάτων. Την μεγάλη αυτή ακμή φαίνεται ότι διακόπτει όχι μόνο η πολιτική του Φιλίππου Β', αφού η πόλη καταλαμβάνεται από τους Μακεδόνες, αλλά και η ίδρυση της Δημητριάδας. Η πόλη φαίνεται ότι θα γνωρίσει μια τελευταία περίοδο ακμής κατά την ελληνιστική περίοδο και κυρίως κατά τον 2^ο και τον 1^ο αι. π.Χ., όταν αποκτά και πάλι την ηγεμονία του επανιδρυθέντος Κοινού των Θεσσαλών (196/195 π.Χ.), αφού ως πρώτος στρατηγός εκλέγεται ο Φεραίος Πausανίας Εχεκράτους¹⁷². Η πόλη εντέλει εγκαταλείπεται κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, τον 1^ο αι. μ.Χ. και θα κατοικηθεί εκ νέου τον 13^ο αιώνα, όταν στη θέση των αρχαίων Φερών θα ιδρυθεί πια το Βελεστίνο, το οποίο καλύπτει εν μέρει την αρχαία πόλη¹⁷³.

¹⁶⁹La Torre 2017, 172-177.

¹⁷¹Στράβων IX, 5, 15.

¹⁷²Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990α, 58. DiSalvatore 1994, 97.

¹⁷³Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2014. «Η εμβέλεια των Φερών και οι διεθνείς σχέσεις των Φεραίων κατά την αρχαιότητα». Στο Καραμπερόπουλος Δ. (επιμ.), *Υπερεία: Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας"*. Βελεστίνο, 04-07.10.2012. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα». 158.

¹⁷³Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990α, 59-61. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 76-79.

Οι έρευνες στη πόλη ξεκίνησαν στις αρχές του εικοστού αιώνα από τον έφορο αρχαιοτήτων Απ. Αρβανιτόπουλο και τον αρχαιολόγο Yves Béquignon¹⁷⁴. Από το 1976 και έπειτα, διεξάγονται ανά τακτά διαστήματα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας ανασκαφές δοκιμαστικού ή σωστικού χαρακτήρα¹⁷⁵, οι οποίες έχουν αποκαλύψει ένα δείγμα της αρχαίας πόλης, αφού οι Φερές αποτελούν μια από τις λιγοστές περιπτώσεις στη περιοχή της Θεσσαλίας όπως θα δούμε, όπου μπορεί να γίνει λόγος και για τη χωροτακτική της οργάνωση, αλλά και για δημόσια κτίρια, ιερό, οικίες, αλλά και εργαστήρια. Μέχρι στιγμής η έρευνα δεν έχει εντοπίσει το θέατρο της πόλης, η ύπαρξη του οποίου θεωρείται δεδομένη από τους ερευνητές, ούτε ακόμη μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά ότι η πόλη κατά τον 4^ο τουλάχιστον αιώνα οργανώθηκε σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα.

I. Αστική τοπογραφία

Τα μόνα εναπομείναντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του 5^{ου} αι. π.Χ., τα οποία προδίδουν ότι η πόλη γνώριζε ανάπτυξη τουλάχιστον από την κλασική περίοδο, είναι το κυκλικό κτίσμα στον ανατολικό τομέα της πόλης και τα κατάλοιπα οχύρωσης των τελών της αρχαϊκής - αρχών κλασικής περιόδου στο λόφο "Καστράκι". Η οχύρωση που είχε κατασκευαστεί από ακατέργαστους λίθους έχει αποκαλυφθεί κάτω από τμήμα του τείχους του 4^{ου} αι. π.Χ. **(Εικ. 1.8.2)**¹⁷⁶

Το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. τη διοίκηση των Φερών αναλαμβάνουν οι Φεραίοι τύραννοι, Λυκόφρονας, Ιάσοντας και Αλέξανδρος¹⁷⁷. Ο Ιάσοντας θα καταφέρει μάλιστα μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να αποκτήσει την ηγεμονία ολόκληρης της Θεσσαλίας και να εκλεγεί *ταγός* των Θεσσαλών, αξίωμα που συναντούμε πρώτη φορά και το οποίο υποστηρίχθηκε ότι δημιουργήθηκε από τον ίδιο¹⁷⁸. Μέσα σε αυτό το κλίμα, η πόλη του 4^{ου} αι. θα γνωρίσει και την μέγιστη της ακμή αποκτώντας ισχυρή οχύρωση για την προστασία της ακρόπολης, η οποία περιλαμβάνει δύο υψώματα, αυτό της Μαγούλας Μπακάλη και του λόφου του Αγίου Αθανασίου, περιοχές της πόλης στο νότο και στην ανατολή. Σήμερα, τα κατάλοιπα του τείχους έχουν διατηρηθεί σε αρκετά αποσπασματική μορφή. Τα καλύτερα διατηρημένα λείψανα της οχύρωσης βρίσκονται στην ακρόπολη της πόλεως επάνω στο λόφο του Αγίου Αθανασίου **(Εικ. 1.8.3)**, όπου έχουν διατηρηθεί πύργοι και πύλες¹⁷⁹. Σύμφωνα με τους μελετητές, την πρώτη όψιμη αρχαϊκή - κλασική οχύρωση του λοφώδους μέρους της πόλης, ακολούθησε η οχύρωση του 4^{ου} αι. π.Χ. Έπειτα, τον 2^ο αι. π.Χ. υπό των φόβο των Μακεδόνων, οι Φεραίοι επέκτειναν το τείχος προς τα Β και ΒΑ, ώστε να προστατευθεί και το πεδινό

¹⁷⁴Βλ. Béquignon, Y. 1937. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*. Paris: Société d'édition: Les belles lettres.

¹⁷⁵Αραχωβίτη 2000, 355-357. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000, 345.

¹⁷⁶Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 78.

¹⁷⁷DiSalvatore 1994, 93.

¹⁷⁸Sprawski 2006, 207.

¹⁷⁹Κακαβογιάννης 1977, 180.

κομμάτι της πόλης¹⁸⁰. Η πορεία του τείχους είναι δυνατό να αποκατασταθεί με μεγάλη βεβαιότητα στη νότια και νοτιοανατολική πλευρά της πόλης¹⁸¹. Γενικά, η οριοθέτηση της πόλης δεν είναι δυνατή σε κάθε περίπτωση, με την έκταση της να υπολογίζεται στα 80 με 120 εκτάρια¹⁸². Από τις επιφανειακές έρευνες που διεξήχθησαν στην περιοχή, τα όρια της χώρας των Φερών φαίνεται ότι ήταν στα Β.ΒΑ η λίμνη Βοίβη και οι Γλαφυρές και στα Α και ΝΑ η Δημητριάδα¹⁸³.

Η πόλη φαίνεται ότι εν πολλοίς ακολουθεί την κλασική διάταξη των ελληνιστικών αστικών κέντρων. Στους πρόποδες της Μαγούλας Μπακάλη βρίσκεται η "άνω πόλη" διαμορφωμένη σε τεχνητά άνδηρα που συγκρατούνται από αναλημματικούς τοίχους - πρακτική που εφαρμόζεται μέχρι και σήμερα στο σημείο - , ενώ στην πεδιάδα απλώνεται η "κάτω πόλη". Σύμφωνα με τις υποθέσεις των ερευνητών, η "κάτω πόλη" - τουλάχιστον από τον 4^ο αι. π.Χ. και έπειτα - ήταν οργανωμένη σύμφωνα με ένα πολεοδομικό σχεδιασμό με προσανατολισμό Β-Ν. Επιπλέον, έχουν εντοπιστεί ιδιωτικές οικίες, εργαστήρια (κοντά στο νότιο τείχος), αγορά, οδοί που τέμνονται καθέτως με πλάτος που έφτανε τα 5.50μ.¹⁸⁴.

Το 2014, οι γεωφυσικές έρευνες που διεξήχθησαν σε Φερές και Δημητριάδα έδωσαν ενδιαφέροντα αποτελέσματα σχετικά με την κατεύθυνση στην οποία θα πρέπει να κινηθούν οι ανασκαφικές έρευνες τα επόμενα χρόνια. Συγκεκριμένα, στο οροπέδιο βορειοανατολικά της Μαγούλας Μπακάλη ανιχνεύθηκαν τουλάχιστον 12 δρόμοι με προσανατολισμό Β-Ν σε απόσταση 30μ. ο ένας από τον άλλο, διάταξη που πιθανότατα εφαρμόζεται και στη κορυφή του λόφου (**Εικ. 1.8.4**). Ωστόσο, φαίνεται ότι δε προσαρμόζονται σε έναν αυστηρό ορθογώνιο κάναβο, όπως συμβαίνει στη κλασική/ελληνιστική εποχή, αλλά έχουν μια διαγώνια διάταξη, ανάλογη οδικών συστημάτων προγενέστερης περιόδου¹⁸⁵. Ελλείψει ανασκαφών δε γνωρίζουμε εάν ο χώρος αυτός αποτελούσε μέρος της οικιστικής ζώνης της πόλης ή μέρος της δημόσιας σφαίρας της.

Οι ιδιωτικές οικίες που βρίσκονται εντός των τειχών του άστεως¹⁸⁶ έχουν εντοπιστεί στην βόρεια και βορειοανατολική, τη νότια και τη νοτιοανατολική, την ανατολική και την κεντρική πλευρά (**Εικ. 1.8.5**). Οι ερευνητές έχουν χωρίσει των σύνολο των αρχιτεκτονικών καταλοίπων των οικιών σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με τα γνωρίσματα τους: τις έξι οικίες που αδιαμφισβήτητα έχουν αποδοθεί λόγω αρχιτεκτονικής και ευρημάτων, είκοσι ακόμη περιπτώσεις, όπου δεν είναι δυνατή η σίγουρη ταύτιση των κτισμάτων λόγω της

¹⁸⁰ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 80.

¹⁸¹ Η αποκάλυψη τμήματος του τείχους του 4^{ου} αι. π.Χ. - κατασκευαστικά όμοιο με αυτό της ακρόπολης - σε κεντρικό σημείο της σημερινής κωμόπολης, οδήγησε στην επιβεβαίωση της πορείας του τείχους για αρκετά μέτρα. Βλ. Αραχωβίτη, Π. 2014. «Ανιχνεύσεις στην ιστορία των αρχαίων Φερών». Στο Καραμπερόπουλος Δ. (επιμ.), *Υπερεία: Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας"*. Βελεστίνο, 04-07.10.2012. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα». 95-113.

¹⁸² Decourt et al. 2004, 705.

¹⁸³ DiSalvatore 1994, 115.

¹⁸⁴ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 81.

¹⁸⁵ Όπως για παράδειγμα τα Μέγαρα Υβλαία της Σικελίας. Βλ. Donati 2015, 132.

¹⁸⁶ Για τις ανεσκαμμένες ελληνιστικές οικίες - πρώιμες αυτοκρατορικές οικίες - αγροτικές εγκαταστάσεις εκτός των τειχών των Φερών βλ. ενδεικτικά Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. και Αραχωβίτη, Π. 2013. «Αγροικία αυτοκρατορικών χρόνων στην περιοχή των αρχαίων Φερών». Στο Rizakis, A.D. and Touratsoglou, I.P. (eds.), *Μελέτηματα 68: Villae Rusticae. Family and Market-oriented Farms in Greece under Roman Rule*. Proceedings of an international congress held at Patrai. April, 23-24.04.2010. Athens. 616-631.

αποσπασματικότητας τους και τις οκτώ οικίες-εργαστήρια, όπου τα ευρήματα (π.χ. κεραμικοί κλίβανοι) προσδίδουν στην οικία μια διπλή λειτουργία¹⁸⁷. Ωστόσο, αν και τα αποτελέσματα είναι αρκετά επισφαλή, καθώς σε καμία από τις παραπάνω περιπτώσεις δεν έχουμε ολοκληρωμένη ανεσκαμμένη κάτοψη - ακόμη και ο υπολογισμός του συνολικού εμβαδού που καταλαμβάνει η καθεμιά δεν καθίσταται δυνατός - υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία που μπορούν να οδηγήσουν σε μερικά συμπεράσματα.

Η μελέτη των οικιών που ανασκάφηκαν έδειξε ότι με μικρές αποκλίσεις όλες έχουν προσανατολισμό από Β.ΒΔ προς Ν.ΝΑ γεγονός που φαίνεται να δείχνει ότι η πόλη αποκτά οργανωμένο πολεοδομικό σχεδιασμό τουλάχιστον μετά τον 4^ο αι. π.Χ.¹⁸⁸. Οι οικίες είχαν βάση κατασκευασμένη από αργούς λίθους συνδεδεμένους από μείγμα λάσπης και θραύσματα κεράμων και ανωδομή από ωμοπλίνθους. Η στέγη αποτελούταν από κεράμους λακωνικού τύπου, ενώ έχουν βρεθεί και περιπτώσεις που οι κέραμοι ήταν ενσφράγιστοι. Τα δάπεδα των οικιών αποτελούνταν είτε από πατημένο χώμα, είτε έφεραν - σε μεμονωμένες περιπτώσεις - βοτσαλωτό δάπεδο¹⁸⁹. Έχουν βρεθεί αποχετευτικοί αγωγοί, ενώ φαίνεται ότι νερό προμηθεύονταν από τα πηγάδια σε αρκετές περιπτώσεις αντί αγωγών νερού, που βρέθηκαν σε ελάχιστες περιπτώσεις¹⁹⁰.

Ωστόσο, η μελέτη των καταλοίπων - αν και σε αποσπασματική κατάσταση - έδειξε ότι οι οικίες υστερούν ενός αυστηρά ομοιογενούς σχεδίου, αφού καμία κάτοψη δεν προσιδιάζει με την άλλη, τα δωμάτια δεν είναι αυστηρά ορθογώνιου ή τετράγωνου σχήματος, ενώ ανομοιογένεια διαπιστώθηκε και στις διαστάσεις τους¹⁹¹.

Μερικά από τα χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά στοιχεία των οικιών που ανασκάφηκαν στις Φερές αποτελούν η οικία ελληνιστικής περιόδου, η οποία περιλαμβάνει υπόγεια κλίμακα στοάς με 22 βαθμίδες (**Εικ. 1.8.6**), που οδηγούσε από την περίστυλη αυλή της οικίας (8μ. μήκος η κάθε πλευρά) σε τετράγωνη υπόγεια (9μ. βάθος) αίθουσα - ίσως δεξαμενή - λαξευμένη στο φυσικό βράχο (**Εικ. 1.8.7**)¹⁹². Η διπλή αυλή που αποκαλύφτηκε σε οικία - εργαστήριο με πολλά διαδοχικά δωμάτια¹⁹³. Στην ίδια οικία βρέθηκε στοά στο βορειοδυτικό κομμάτι της αυλής με λίθινες βάσεις, ενώ το βορειοδυτικό δωμάτιο με την τετράγωνη κάτοψη με την έκκεντρη θύρα, το βοτσαλωτό δάπεδο, το θρανίο και οι επιχρισμένοι τοίχοι, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο χώρος ήταν πιθανότατα ο χώρος υποδοχής και ενδιαίτησης, ο λεγόμενος "ανδρώνας" (**Εικ. 1.8.8**)¹⁹⁴. Επίσης, αντιπροσωπευτικό δείγμα ελληνιστικής οικιακής αρχιτεκτονικής που ανασκάφηκε αποτελεί και η οικία με τα τουλάχιστον τρία διαδοχικά δωμάτια και την πιθανή αυλή (**Εικ. 1.8.9**)¹⁹⁵

Εκτός των ιδιωτικών οικιών, στον ανατολικό τομέα της πόλης έχει ανασκαφεί τμήμα ελληνιστικής στοάς δωρικού ρυθμού μεγάλου μεγέθους με ημίεργους κίονες, της οποίας η κατασκευή δεν ολοκληρώθηκε

¹⁸⁷Ευσταθίου 2014, 164-165.

¹⁸⁸Ευσταθίου 2014, 165-166.

¹⁸⁹Ευσταθίου 2014, 166-167.

¹⁹⁰Ευσταθίου 2014, 167.

¹⁹¹Ευσταθίου 2014, 173.

¹⁹²Ευσταθίου 2014, 167.

¹⁹³Ευσταθίου 2014, 170, 172.

¹⁹⁴Ευσταθίου 2014, 171.

¹⁹⁵Ευσταθίου 2014, 172.

(**Εικ. 1.8.10**). Η στοά ανασκάφηκε σε μήκος 12.50μ., ενώ βρέθηκαν έξι σπόνδυλοι *in situ*. Το υλικό κατασκευής της είναι ο υπόλευκος λατυποπαγής ασβεστόλιθος, υλικό που χρησιμοποιήθηκε ευρέως σε κτίσματα της πόλης. Δυστυχώς, η ανασκαφή δεν μπόρεσε να προσδιορίσει τις ακριβείς διαστάσεις του κτιρίου και την χρήση του, με την κατασκευή του να χρονολογείται επισφαλώς στον 2^ο ή αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁶. Επιπλέον, το κυκλικό κτίσμα κλασικών/ελληνιστικών χρόνων που επίσης ανασκάφηκε στον ανατολικό τομέα της πόλης, πιθανώς να αποτελεί μαζί με το κτίριο με στοά, τον πυρήνα της αρχαίας αγοράς των Φερών, η οποία καταλάμβανε τον χώρο ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ.¹⁹⁷.

Το θέατρο της πόλης, που μαρτυρείται από τις φιλολογικές πηγές, θα πρέπει να αναζητηθεί σε κοντινή απόσταση, με πολύ πιθανό σημείο ανέγερσής του την ΒΑ πλευρά του λόφου "Καστράκι"¹⁹⁸. Η ΒΑ πλευρά του λόφου διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά τα οποία συνηγορούν σε αυτή την άποψη, όπως η φυσική κοιλότητα που σχηματίζεται στο λόφο, η καλή ακουστική που εξασφαλίζει ο προσανατολισμός της θέσης και η άμεση σχέση με την «Ελεύθερη Αγορά» της πόλης. Ωστόσο, μόνο η ανασκαφή στο σημείο θα μπορέσει να δώσει οριστικές απαντήσεις¹⁹⁹.

Βορειοδυτικά τη σημερινής κωμόπολης βρίσκεται η περιοχή της Υπερείας Κρήνης (**Εικ. 1.8.11**), η οποία σύμφωνα με τον Στράβωνα²⁰⁰ βρίσκονταν στο κέντρο της αρχαίας πόλης. Μέχρι και το 1998 - όταν η πηγή θα σταματήσει να αναβλύζει - είχε σχηματιστεί γύρω της μια μικρή λίμνη περιβαλλόμενη από βλάστηση. Όταν η περιοχή στέρεψε από νερό ήρθαν στο φως κατάλοιπα ενός ορθογώνιου, μεγάλου μεγέθους κρηναίου οικοδομήματος που χρονολογήθηκε από τους ανασκαφείς στη κλασική και ελληνιστική περίοδο και τμήματα τοίχων, τα οποία σχετίζονται με διαμορφώσεις για τη διευθέτηση των υδάτων της κρήνης από την αρχαιότητα έως τους μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους, όπως εκτιμάται από τους ανασκαφείς του κτίσματος²⁰¹.

II. Το ιερό του Διός Θαυλίου και της Φεραίας Εννοδίας

Το εξωαστικό ιερό της Φεραίας Εννοδίας και του Διός Θαυλίου βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τα τείχη της πόλης, χτισμένο επάνω στην αρχαία οδό προς τη Λάρισα. Οι πρώτες έρευνες στο χώρο θα διεξαχθούν από τον Απ. Αρβανιτόπουλο μεταξύ 1920-1926 και από τον Yves Béquignon (**Εικ. 1.8.12**)²⁰². Η Εννοδία ήταν μια θεσσαλική θεότητα με χθόνια χαρακτηριστικά, που ταυτίζεται με την Εκάτη και την Άρτεμη και σχετίζεται με τη γονιμότητα, τη γέννηση και την ανατροφή των παιδιών, το γάμο και την οικογένεια.

¹⁹⁶ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990β, 34-37.

¹⁹⁷ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990β, 39.

¹⁹⁸ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990β, 37-39. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 78 και 80.

¹⁹⁹ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2011, 68-69.

²⁰⁰ Στράβων, ΙΧ, 5, 18.

²⁰¹ Το πόρισμα της ανασκαφής του κτίσματος αναμένεται να δημοσιευθεί στο Αρχαιολογικό Δελτίο, ενώ σύντομη ανακοίνωση αναμένεται να δημοσιευθεί στα Πρακτικά του 6ου ΑΕΘΣΕ και στο Ζ' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Υπερεία). Βλ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 80-81, εικ. 12. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2016, 330.

²⁰² Østby 1994, 139.

Μάλιστα, ο Π. Χρυσοστόμου θεωρεί ότι η λατρεία της θεάς γεννήθηκε στις Φερές και το συγκεκριμένο ιερό²⁰³.

Το ιερό ιδρύεται πιθανότατα τον 8^ο αι. π.Χ. στη θέση ενός γεωμετρικού νεκροταφείου, με το ναό να κατασκευάζεται κατά την αρχαϊκή περίοδο στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Αν και δεν είναι γνωστή η μορφή του (εάν π.χ. ήταν περίστυλος ή εν παραστάσι), από τμήματα του (κίονες) που χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη φάση στην βάση του ναού του 4^{ου} αι. π.Χ., γνωρίζουμε ότι ο ναός ήταν λιθόκτιστος, δωρικού ρυθμού²⁰⁴.

Στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. χτίζεται νέος ναός με διαστάσεις 32x16.40μ. με έξι κίονες στις στενές πλευρές και δώδεκα στις μακριές, με προσανατολισμό ΝΑ - ΝΔ (**Εικ. 1.8.13**)²⁰⁵. Από αυτόν το ναό, το μόνο τμήμα που σώθηκε είναι το ΝΑ τμήμα της κρηπίδας και αναθηματικές βάσεις ή βάθρα μπροστά από αυτή. Λόγω της εκτεταμένης λιθοθηρίας στην οποία υπέπεσε το μνημείο από τους κατοίκους του γειτονικού Βελεστίνου δεν σώζεται κανένα αρχιτεκτονικό μέλος του σηκού. Συνεπώς, δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την μορφή του σηκού, ούτε για το πού βρισκόταν η είσοδος. Επάνω, στην τρίτη βαθμίδα της κρηπίδας, είναι εμφανείς οι βάσεις αναθηματικών στηλών. Το υλικό κατασκευής του είναι ένας πολύ σκληρός γκρίζος ασβεστόλιθος από τοπικό λατομείο²⁰⁶.

Αξιοσημείωτο εύρημα είναι η επιμήκης ορθογώνια κατασκευή της γεωμετρικής περιόδου με διαστάσεις 10.25x1.25μ., που αποκαλύφθηκε μεταξύ σηκού και περιστάσης (;) του ναού. Ο λεγόμενος βωμός ή εσχάρα ανάγεται σε μια πρώιμη, υπαίθρια φάση του ιερού, ο οποίος σε μεταγενέστερη φάση ενσωματώθηκε σε αυτό. Κατά την διάρκεια των εργασιών ανάδειξης του ιερού και σε απόσταση 30μ. βόρεια από το ναό, αποκαλύφθηκε κτίριο σε επίπεδο θεμελίωσης μικρών διαστάσεων (7.40x4.40μ.). Το κτίριο κατασκευάστηκε την όψιμη ελληνιστική περίοδο και βρισκόταν σε λειτουργία πιθανότατα έως και τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια. Το κτίσμα είναι ορθογώνιας κάτοψης, του τύπου των "λατρευτικών οίκων" και αποτελείται από τρεις χώρους (**Εικ. 1.8.14**). Σε πολύ μικρή απόσταση βρέθηκε αποθέτης με γυναικεία πήλινα ειδώλια, στοιχείο που οδήγησε τους ερευνητές στην υπόθεση, ότι στο κτίριο λατρευόταν γυναικεία θεότητα²⁰⁷.

1.9 Γόμφοι/Φιλιππόπολις

Στη βόρεια όχθη του ποταμού Πάμισου στη σημερινή θέση Επισκοπή, μόλις 1.5 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού Μουζάκι Καρδίτσας, βρισκόταν η αρχαία πόλη των Γόμφων. Η πόλη, σε απόσταση μόλις 12χλμ. από την Τρίκκη, αποτελούσε μαζί με αυτή και την Πέλινα, τις ισχυρότερες πόλεις της τετράδας της Εστιαϊώτιδας²⁰⁸. Γνωστή από πολλές επιγραφικές μαρτυρίες, η θέση βρισκόνταν σε σημείο ελέγχου των περασμάτων από την Αθαμανία και την Ήπειρο προς τη Θεσσαλία και αντίστροφα. Αυτή η νευραλγική της

²⁰³Χρυσοστόμου 1998, 25 και 35.

²⁰⁴Østby 1990, 101.

²⁰⁵Østby 1994, 139.

²⁰⁶Østby 1990, 101.

²⁰⁷Αραχωβίτη και αλ. 2012, 453-454.

²⁰⁸Χατζηαγγελάκης 2008, 311.

τοποθεσία την κατέστησε, ήδη από τα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Β', θέση ιδιαίτερης σημασίας για τους Μακεδόνες, οι οποίοι την αποίκισαν και μετέπειτα άλλαξαν την ονομασία της σε Φιλιππόπολη²⁰⁹.

Σχετικά με τη χωροταξία και πολεοδομία της πόλης τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι λιγοστά. Η πόλη ιδρύθηκε στο πλάτωμα που σχηματίστηκε από μια σειρά τριών λόφων ημικυκλικά διατεταγμένων. Το τείχος της πόλης που αποκαλύφθηκε εντός απαλλοτριωμένου αγρού σε μήκος 63μ., ήταν κατασκευασμένο από καλά κατεργασμένες πλίνθους από πωρόλιθο με καλή αρμογή και περικλείει τους δύο λόφους ακολουθώντας τη κορυφογραμμή τους από τα ΝΔ προς τα ΒΑ. Οι δύο πύργοι που αποκαλύφθηκαν είχαν απόσταση μεταξύ τους 33.70μ., προεξείχαν από το τείχος 2.70μ. και είχαν μήκος περίπου 7.50μ. Βορειότερα του αγρού αυτού αποκαλύφθηκε ακόμη ένα τμήμα του μαζί με πύργο που είχε μικρότερες διαστάσεις. Κατά μήκος του τείχους βρέθηκαν κεραμίδες που ως φαίνεται είχαν καταρρεύσει από τη στέγη του και από τις στέγες των αμυντικών διαδρόμων²¹⁰.

Στο εσωτερικό της οχύρωσης αποκαλύφθηκαν κτίρια μεγάλων διαστάσεων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, που πιθανότατα ανήκουν στη δημόσια σφαίρα της πόλης. Συγκεκριμένα, στο μέσον του αρχαιολογικού χώρου, η ανασκαφή αποκάλυψε τα λείψανα κτιρίου κατασκευασμένου από πλίνθους ασβεστόλιθου. Εσωτερικά χωρίζονταν σε τρεις χώρους από δύο μικρότερους τοίχους και στα βορειοδυτικά ορίζεται από τοίχου μικρότερου πάχους που δημιουργούσε διάδρομο. Το κτίριο, αν και δεν ανασκάφηκε σε όλη του την έκταση, φαίνεται ότι πιθανότατα ανήκε στη δημόσια σφαίρα της πόλης, λόγω της θέσης του, των μεγάλων διαστάσεων του (12x12.50μ. είναι οι αποκαλυφθείσες διαστάσεις του), της προσεκτικής κατασκευής του και της ανεύρεσης τεσσάρων βάσεων για στήλες στην ανατολική εξωτερική του πλευρά (**Εικ. 1.9.1**). Σε άλλο σημείο του οικοπέδου, η ανασκαφή έφερε στο φως τμήμα ρωμαϊκής οικίας, αλλά και κτίσμα (ίσως ιερό;) με βαθμιδωτή κρηπίδα μικρών διαστάσεων (5.40x4.30μ.) της ελληνιστικής περιόδου με είσοδο στα νοτιοανατολικά. Το κτίσμα ήταν κατασκευασμένο από πλίνθους ασβεστόλιθου και φαίνεται ότι σε δεύτερη φάση, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, έγινε επέκταση του προς τα ΝΔ, αυτή τη φορά όμως από πλίνθους πωρόλιθου. Η χρήση του κτιρίου δεν έγινε εφικτό να προσδιοριστεί (**Εικ. 1.9.2**)²¹¹.

1.10 Μητρόπολη

²⁰⁹Παναγοπούλου 2004, 550 και 551, σημ. 47. Decourt et al. 2004, 693. Παναγοπούλου 2004, 550 και 551, σημ. 47. Decourt et al. 2004, 693. Η ιστορία της πόλης κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όπως και οι κύριες θεότητες που λατρεύονταν απεικονίζονται και στη νομισματοκοπία της. Στις χάλκινες κοπές της πόλης, η μορφή της Ήρας ή αγένειου άνδρα απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο ο Δίας καθισμένος ή αετοφόρος. Στις χάλκινες κοπές, τα νομίσματα φέρουν την επιγραφή ΓΟΜΦ ή ΓΟΜΦΕΩΝ ή ΓΟΜΦΙΤΟΥΝ. Η πόλη θα κόψει αργυρό νόμισμα δίχως να εντοπίζονται ιδιαίτερες αλλαγές στην εικονογραφία με τον εμπροσθότυπο να καταλαμβάνει η μορφή της Ήρας και στον οπισθότυπο το Δία Ακραίο ή Παλαμναίο καθισμένο σε βράχο. Οι αργυροί οβολοί και πάλι έχουν την ίδια εικονογραφία, ωστόσο στον οπισθότυπο απεικονίζεται ο Δίας Κεραύνιος με την επιγραφή αυτή τη φορά ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙΤΩΝ δηλώνοντας ρητά την εξάρτηση της πόλης από το μακεδονικό βασίλειο. Βλ. Παναγοπούλου 2004, 545-549.

²¹⁰Χατζηαγγελάκης 1988, 253.

²¹¹Χατζηαγγελάκης 2000, 389.

Η πόλη της Μητρόπολης αποτελεί μια από τις τέσσερις σημαντικότερες πόλεις της Εστιαιώτιδος χτισμένη σε πεδιάδα δίπλα στον ποταμό Λάπαρδο, στο νοτιοανατολικό άκρο της δυτικής οροσειράς των Αγράφων, 12χλμ. δυτικά από την σημερινή πόλη της Καρδίτσας. Η ταύτισή της οφείλεται σε επιγραφή που βρέθηκε εντοιχισμένη σε γωνιόλιθο παλαιάς οικίας, με την αναφορά «*ΠΟΛΙΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΩΝ*»²¹². Σύμφωνα με τον Στράβωνα, η Μητρόπολη ιδρύθηκε με την συνένωση τριών μικρών οικισμών στα τέλη του 5^{ου} - αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Η παλαιότερη αναφορά της γίνεται σε επιγραφή που προέρχεται από τους Δελφούς και χρονολογείται το 358 π.Χ.²¹³

Κατά την διάρκεια σωστικών ανασκαφών έχουν έρθει στο φως, σε διάφορα σημεία του σύγχρονου οικισμού, τμήματα του τείχους. Κατασκευασμένο σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα με γέμισμα από κροκάλες και χώμα, το τείχος της πόλης έχει μέγιστο πλάτος 3.70μ. και ενισχύεται εξωτερικά από πύργους. Σε κάτοψη πλησιάζει το σχήμα ενός δεκαεξάπλευρου εγγεγραμμένου σε κύκλο με ακτίνα 450μ., πλευρά μήκους 160μ. και συνολική περίμετρο 2.560μ.

Κατά καιρούς οι σωστικές ανασκαφές έχουν αποκαλύψει λείψανα ελληνιστικών κτιρίων και δρόμων **(Εικ. 1.10.1)**²¹⁴. Σε ένα από αυτά αποκαλύφθηκε μια λίθινη σαρκοφάγος ενταγμένη στο χώρο, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν φύλλα χρυσού που ανήκαν σε στεφάνι. Σε διπλανό δωμάτιο βρέθηκε πλάκα η οποία πιθανότατα κάλυπτε τη σαρκοφάγο. Τα παραπάνω στοιχεία οδήγησαν στην υπόθεση πως το κτίριο ίσως ήταν “ηρώο”²¹⁵. Από το μεγάλο αριθμό κλιβάνων που έχει ερευνηθεί εντός και εκτός των ορίων της αρχαίας πόλης συμπεραίνουμε ότι πιθανότατα οι βιοτεχνικές εγκαταστάσεις στη πόλη δεν ήταν συγκεντρωμένες σε συγκεκριμένη ζώνη εντός ή εκτός αυτής²¹⁶.

I. Ο ναός του Απόλλωνα εκτός των τειχών

Το 1994, σε σωστική ανασκαφή στη θέση Λιανοκόκκαλα, περίπου 2 χλμ. εκτός της Μητρόπολης και κοντά στην δεξιά όχθη του ποταμού Λαπαρδά, αποκαλύφθηκε το ιερό του Απόλλωνα²¹⁷. Από παραστάσεις σε νομίσματα της πόλης, είναι γνωστό ότι στην Μητρόπολη λατρευόταν ο Απόλλωνας, η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος ο ναός. Αν και ο ναός βρίσκεται εκτός του αστικού κέντρου, αποτελεί ένα από τα λιγιστά παραδείγματα περίπτερου ναού στη Θεσσαλία που λειτούργησε για τουλάχιστον πέντε αιώνες **(Εικ. 1.10.2 & Εικ. 1.10.3)**²¹⁸.

Ο ναός ξεκίνησε να κατασκευάζεται περίπου το 560 π.Χ. προτού ακόμη ιδρυθεί σε κοντινή απόσταση η πόλη της Μητρόπολης, σε ιερό χώρο που χρησιμοποιούταν οπωσδήποτε πριν από το 600 π.Χ.²¹⁹. Πρόκειται για ναό δωρικού ρυθμού με “ιωνισμούς”. Η ιδιαιτερότητα αυτή αποτυπώνεται στους κίονες. Τα δωρικά

²¹²Χατζηαγγελάκης 2008, 313.

²¹³Decourt et al. 2004, 698.

²¹⁴Ροντήρη 1993, 248. Ροντήρη 1996, 349-351.

²¹⁵Ιντζεσίλογλου 1980, 268.

²¹⁶Βλ. Καλογήρου, Οικονόμου κ.αλ. 2006.

²¹⁷Ιντζεσίλογλου 1994, 331.

²¹⁸Intzesiloglou 2002, 115.

²¹⁹Ιντζεσίλογλου 1997, 476.

κιονόκρανα με την χαρακτηριστική πεπλατυσμένη μορφή του εχίνου είναι κοσμημένα με ανάγλυφα φυτικά μοτίβα²²⁰.

Σε πρώτη φάση ο ναός ήταν ξύλινος και με την πάροδο του χρόνου άρχισαν να αντικαθίστανται τα ξύλινα μέλη του από τον ντόπιο ψαμμόλιθο. Οι μετατροπές αυτές θα πρέπει να έγιναν σε μεγάλο χρονικό διάστημα και γι' αυτό υπάρχουν έντονες διαφορές στο πάχος των κίωνων, στα μεγέθη των τυμπάνων ακόμη και στα κιονόκρανα. Φαίνεται ότι τη στιγμή που ξέσπασε η φωτιά η οποία κατέστρεψε το ναό, ο θριγκός και τα δοκάρια της στέγης ήταν ακόμη ξύλινα. Άλλωστε, η απουσία τέτοιων ευρημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κατασκευή τους ήταν ξύλινη²²¹.

Αν και το ανατολικό τμήμα του ναού καταστράφηκε από αρχαιοκαπηλική δράση στις αρχές του 20^{ου} αι., οι ερευνητές υπολόγισαν ότι το μήκος του ναού φτάνει τα 31μ. και 13.75μ. πλάτος. Ο ναός είναι περίπτερος με πέντε κίονες στη στενή και έντεκα στη μακριά πλευρά, έχει προσανατολισμό Α-Δ και δύο εισόδους στην ανατολική μόνο πλευρά. Στο πίσω μέρος του διαμορφώνεται άδυτο. Εσωτερικά του σηκού υπήρχε αξονική, ξύλινη κιονοστοιχία που αποτελούταν από πέντε κίονες. Σήμερα έχουν σωθεί μόνο τα λίθινα βάθρα τους. Στο βόρειο μέρος και στον τοίχο που χώριζε σηκό και άδυτο, αποκαλύφθηκε κτιστό θρανίο διαστάσεων 6.14x0.50μ. και 1.85x0.47μ. αντίστοιχα. Η δίρρηχτη στέγη του καλυπτόταν από κεράμους κορινθιακού τύπου, στην οποία διακρίνονται δύο φάσεις επισκευής, αν και δε γνωρίζουμε εάν αυτές οι επισκευές επεκτάθηκαν και στο εσωτερικό του ναού²²². Ο ναός θα καταστραφεί έπειτα από μεγάλη πυρκαγιά το 2^ο αι. π.Χ.²²³, χωρίς να επανοικοδομηθεί.

Στο ανατολικό αέτωμα, πλήληνη προτομή αλόγου φυσικού μεγέθους είχε τοποθετηθεί επάνω σε καλυπτήρα σαν ακροκέραμο²²⁴. Εκτός της πλήληνης προτομής αλόγου που κοσμούσε εξωτερικά το ναό, πολύ σημαντικό εύρημα αποτέλεσε το βάθρο αναθηματικών αγαλμάτων που βρέθηκε στο μέσον του σηκού, ανατολικά της μεσαίας βάσης της κιονοστοιχίας. Κατά την διάρκεια της ανασκαφής, επάνω στο βάθρο που είχε δύο φάσεις, με το πιο ύστερο να στηρίζει τρία λατρευτικά αγάλματα, βρέθηκε χάλκινο αρχαϊκό λατρευτικό άγαλμα. Το άγαλμα χωρίς αμφιβολία ήταν το λατρευτικό άγαλμα του ναού, ο Απόλλωνας²²⁵. Άλλωστε η ταύτιση επιβεβαιώνεται και από την επιγραφή αναθηματικής στήλης που βρέθηκε στο ναό²²⁶.

²²⁰Ιντζεσίλογλου 2017, 24-25.

²²¹Ιντζεσίλογλου 1994, 332.

²²²Ιντζεσίλογλου 1997, 475.

²²³Ιντζεσίλογλου 1994, 333.

²²⁴Ιντζεσίλογλου 2017, 27.

²²⁵Το γλυπτό παριστάνει οπλίτη που φοράει κωνικό κράνος με επαυχένιο, έχει θώρακα καμπανόσχημο, περικνημίδες στα πόδια, περιβραχιόνια και περιπήχια στους πήχεις των χεριών του. Ο οπλίτης Απόλλωνας αυτού του ναού έχει ύψος 82 εκ., στέκεται στο δεξί του πόδι και προβάλλει το αριστερό όπως βλέπουμε στους κούρους. Το δεξί του χέρι είναι ανασηκωμένο και λυγισμένο, κρατούσε δόρυ και, καθώς κάτω από τη στέγη βρέθηκε ένα χάλκινο δόρυ από άγαλμα, είναι πολύ πιθανό να ανήκε στον θεό. Το αριστερό χέρι είναι κατεβασμένο, λυγισμένο και προβάλλεται με κλειστή την παλάμη, ένδειξη πιθανή ότι κρατούσε τόξο. Το πρόσωπο του θεού δεν έχει ιδιαιτερότητες εκτός από το πιγούνι που είναι αρκετά μυτερό, χωρίς ωστόσο να έχει χαράξεις που να υποδηλώνουν γένια όπως είναι οι έντονες και ωραίες χαράξεις που υπάρχουν στην κόμη του γλυπτού. Είναι πολύ πιθανό τα μάτια να ήταν ένθετα. Ιντζεσίλογλου 2017, 25-26.

²²⁶Ιντζεσίλογλου 1994, 333.

Αυτό που παρατηρήθηκε είναι ότι υπάρχουν αρκετά κοινά στοιχεία μεταξύ του ναού της Μητρόπολης και του ναού στο Σωρό, όπως η αξονική κιονοστοιχία, το θρανίο και η τριμερής διαίρεση της πρόσοψης. Μεγάλη διαφορά αποτελεί η απουσία περιμετρικών κιόνων στο ναό του Σωρού. Κοινά στοιχεία όμως εντοπίζονται και με το ναό στο Πύθιο, στην Υψηλή της Άνδρου και με τον οίκο των Ναξίων. Μια υπόθεση που έχει ειπωθεί είναι, ότι ίσως πρόκειται για ναούς, οι οποίοι είχαν και χρήση εστιατορίου²²⁷.

1.11 Πέλινα

Η αρχαία Πέλινα ή Πελινναίον είναι μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Εστιαιώτιδας και βρισκόταν ανάμεσα στην αρχαία Τρίκκη και στην Φαρκαδόνα, στην αριστερή όχθη του Πηνειού (**Εικ. 2**). Η πόλη ταυτίστηκε με τα ερείπια που βρέθηκαν στη θέση «Παλαιογαρδίκι», 3χλμ. βορειοανατολικά του χωριού Πετρόπορος και 14 χλμ. ανατολικά των Τρικάλων. Αν και γνωρίζουμε ελάχιστα για την πόλη του 6^{ου} και 5^{ου} π.Χ., η φιλομακεδονική πολιτική που θα ακολουθήσει κατά την ελληνιστική περίοδο επιβεβαιώνεται και από τα λείψανα που βρέθηκαν στο χαμηλό, βραχώδες ύψωμα που βεβαιώνει την ύπαρξη πόλης, η οποία γνώρισε ιδιαίτερη οικονομική ακμή την περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας στη Θεσσαλία²²⁸. Το γεγονός αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο, καθώς βρίσκονταν σε σημείο που καθιστούσε εύκολο τον έλεγχο του οδικού άξονα που ενώνει την Τρίκκη και τη Λάρισα, σε σημείο που δημιουργούνταν ένα στενό πέρασμα, στη συμβολή του Ληθαίου ποταμού με τον Πηνειό και των νότιων πρόβουνων των Χασίων²²⁹.

Αν και η έντονη γεωργική δραστηριότητα στη περιοχή κατέστρεψε τα ορατά έως και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κατάλοιπα των κτισμάτων της πόλης, οι έρευνες μετά τη δεκαετία του '80, κατέστησαν δυνατή τη διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την πολεοδομική της οργάνωση²³⁰. Μέχρι και τις αρχές του 4ου αι. π.Χ., η πόλη ήταν οργανωμένη σύμφωνα με το ακανόνιστο πολεοδομικό σύστημα, είχε έκταση 150 στρέμματα, ήταν περιμετρικά οχυρωμένη με περίβολο συνολικού μήκους 1.400μ. και την ακρόπολή της να καταλαμβάνει το ύψωμα «Παλαιογαρδίκι» σε υψόμετρο 185μ. Διαμορφωμένη σε κλιμακωτά άνδηρα, η ύδρευση επιτυγχάνονταν πιθανότατα μέσω των πηγαδιών και των πηγών. Στο μέσο του νότιου σκέλους του τείχους της ακρόπολης, βρέθηκε η κεντρική πύλη της, η οποία προστατεύονταν από δύο πύργους εκατέρωθεν²³¹.

Την περίοδο της βασιλείας του Φιλίππου Β', η πόλη μετατρέπεται σε μακεδονικό φρούριο και αναμορφώνεται ριζικά (**Εικ. 1.11.1**). Η θέση της παλιάς πόλης καταλαμβάνεται εξολοκλήρου από την ακρόπολη με ισχυρή οχύρωση, ενώ η κάτω πόλη απλώνεται στην πεδιάδα με συνολική έκταση 800 στρεμμάτων. Το τείχος που περιβάλλει τη νέο-οργανωθείσα πόλη είναι κατασκευασμένο από μαρμάρινους

²²⁷Βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο για τη θέση 'Σωρός' της παρούσας εργασίας.

²²⁸Χουρμουζιάδης 1970, 282. Decourt et al. 2004, 700. Χατζηαγγελάκης 2009, 784-785.

²²⁹Τζαφάλιας 1992, 92.

²³⁰Τζαφάλιας 1992, 122.

²³¹Τζαφάλιας 1992, 124-125.

λαξευτούς γωνιόλιθους από ντόπιο λευκόφαιο ασβεστόλιθο - με τις μακριές πλευρές ορθογώνιες και παράλληλες και τις στενές ακανόνιστες - σύμφωνα με το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα και την έμπλεκτο τεχνική και φτάνει σε μήκος τα 3.5 χλμ. (Εικ. 1.11.2)²³². Από τη τάφρο που το περικύκλωνε δεν έχει σωθεί τίποτα. Το μέσο πάχος του υπολογίζεται περίπου στα 2.70-2.80μ., ενώ σε σημεία αμυντικά ευάλωτα φαίνεται ότι αυξάνεται. Από τις πύλες και τους πύργους που αναφέρει ο Stählin στο έργο του δεν έχει σωθεί σχεδόν τίποτα. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι πύργοι ήταν χτισμένοι περίπου ανά 30μ. και ήταν εξοπλισμένοι με κλίμακες ανόδου, ήταν τετράγωνου σχήματος και προεξείχαν του τείχους, ενώ οι πύργοι των “αδύναμων” σημείων ήταν μεγαλύτεροι σε μέγεθος και πιο συμπαγείς. Στο υψηλότερο τμήμα του δυτικού σκέλους της ακρόπολης εντοπίστηκε δίδυμος πύργος με εσωτερική κλίμακα ανόδου κατασκευασμένος σύμφωνα με το ακανόνιστο τετράπλευρο σύστημα τειχοποιίας με την έμπλεκτο τεχνική, χαρακτηριστικό που ανάγεται στον 3^ο αι. π.Χ. Σχετικά με τις εισόδους και εξόδους στην πόλη, εντοπίστηκε μια πύλη στα δυτικά και μια πυλίδα στα βορειοδυτικά. Σύμφωνα με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, η κατασκευή του τείχους χρονολογήθηκε στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.²³³

Η αγορά της πόλης τοποθετείται 100μ. νότια της πύλης που οδηγούσε στην ακρόπολη, σε σημείο που ο Stählin κατά την επίσκεψη του στο χώρο είχε δει λείψανα αρκετών κτιρίων, από τα οποία σήμερα δε σώζεται τίποτα εκτός από θραύσματα κιόνων, γείσων, επιστυλίων και αναθηματικών στηλών. Ακόμη, επισήμανε την πιθανή θέση του θεάτρου, στις νότιες υπώρειες του λόφου. Στο σημείο εντόπισε, εκτός από το βύθισμα του κοίλου και ίχνη σκηνικού οικοδομήματος²³⁴. Στο χώρο της αρχαίας πόλης εντοπίστηκε κτίριο διαστάσεων 30x30μ., πιθανότατα δημόσιας λειτουργίας. Ανάμεσα στα ευρήματα, βρίσκονται ειδώλια του κύκλου του Διονύσου και αναθηματικό ανάγλυφο που σχετίζεται με τη λατρεία του Ασκληπιού. Το νεκροταφείο της κλασικής/ελληνιστικής περιόδου έχει εντοπιστεί και καλύπτεται εν μέρει από τη σημερινή κοινότητα²³⁵.

1.12 Τρίκκη

Η σημαντικότερη πόλη της τετράδας της Εστιαιώτιδας σήμερα ταυτίζεται με τη σύγχρονη πόλη των Τρικάλων (Εικ. 1). Όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις πόλεων που εξετάστηκαν, έτσι και εδώ, η τοποθεσία που επιλέχθηκε ήταν στρατηγικής σημασίας, καθώς βρίσκεται στις υπώρειες των Χασίων, σε σημείο όπου μπορούσαν να ελεγχθούν οι διαβάσεις από την Ήπειρο προς την ανατολική Θεσσαλία και ανάποδα²³⁶. Κατά την ελληνιστική περίοδο - εν αντιθέσει με τη γείτονα Πέλινα - αντιτάχθηκε στην πολιτική

²³²Τζαφάλιας 1992, 129. Χατζηαγγελάκης 2012, 168.

²³³Τζαφάλιας 1992, 128. Χατζηαγγελάκης 2008, 307. Χατζηαγγελάκης 2012, 785.

²³⁴Stählin 1924, 117-119 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 217-219).

²³⁵Αναλυτικά βλ. Καραπάνου Καραπάνου, Σ. 1997. «Πετρόπορο». *ΑΔ 52, Χρονικά*: 512 – 522. Για τα ευρήματα του νεκροταφείου βλ. Καραπάνου, Σ. και Κατακούτα, Στ. 2004. «Ευρήματα από τα νεκροταφεία του Περινναίου». Στο Ζαφειροπούλου Ντ. (επιμ.), *Στ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα-εργαστήρια*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 17-23.04.2000. Αθήνα: ΤΑΠΑ. 111-130.

²³⁶Χατζηαγγελάκης 2009, 783. Χατζηαγγελάκης και Τσέλιος 2009, 471.

των Μακεδόνων, και εν τέλει υποτάχθηκε στη δύναμη του Φιλίππου Β'. Το όνομά της συνδέεται άρρηκτα με τον θεό Ασκληπιό²³⁷, η λατρεία του οποίου παίρνει μεγάλες διαστάσεις αυτή την περίοδο. Το τελευταίο αποδεικνύεται από τις χάλκινες κοπές που έκοψε, οι οποίες απεικόνιζαν τον θεό καθισμένο επάνω σε θρόνο ή δίφρο να ταΐζει φίδι κουλουριασμένο μπροστά του²³⁸.

Τις λιγοστές πηγές που έχουμε για την πόλη δεν συμπλήρωσε ούτε η περιορισμένη αρχαιολογική σκαπάνη καθώς, η πυκνά δομημένη σύγχρονη πόλη δεν αφήνει πολλά περιθώρια εκτεταμένων ανασκαφών, θυμίζοντας το παράδειγμα της γειτονικής, πελασγικής Λάρισας. Οι έρευνες του Δ.Ρ. Θεοχάρη στα μέσα του προηγούμενου αιώνα απέδειξαν την αδιάκοπη κατοίκηση στην περιοχή, ήδη από τα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.²³⁹. Οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών δείχνουν ότι η πόλη άκμασε ιδιαίτερα κατά την ελληνιστική περίοδο - μετά και την κατάληψή της από τον Φίλιππο Β' - έως και τον 1^ο αι. μ.Χ.²⁴⁰.

Η πόλη καταλαμβάνει την έκταση που ορίζεται στα δυτικά από τον ποταμό Ληθαίο και το ύψωμα που σήμερα ονομάζεται «Κάστρο», που πιθανότατα αποτελούσε την αρχαία ακρόπολη της πόλης (**Εικ. 1.12.1**)²⁴¹. Οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων χρόνων, οι οποίες αποκάλυψαν οδούς παράλληλους με προσανατολισμό Β-Ν και οικοδομικά τετράγωνα, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα κατά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., η πόλη οργανώθηκε σύμφωνα με ένα οργανωμένο σύστημα πολεοδόμησης²⁴². Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε δρόμος σε μήκος 33μ. και κατεύθυνση Β-Ν στον οποίο εκατέρωθεν σε αυτόν κατάλοιπα κτισμάτων τα οποία ανήκουν σε οικοδομικές νησίδες και χρονολογούνται σε δύο φάσεις της ελληνιστικής περιόδου (**Εικ. 1.12.2**). Επιπλέον, σε άλλο οικόπεδο αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος πλάτους 3,70-3,90μ. σε μήκος 30μ. περίπου (**Εικ. 1.12.3**), με κατεύθυνση Β-Ν και εκατέρωθεν αυτού αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα δύο αρχιτεκτονικών φάσεων της ελληνιστικής περιόδου²⁴³.

Στην πληρέστερη κατανόηση της χωροτακτικής οργάνωσης που είχε η πόλη τουλάχιστον κατά την ελληνιστική περίοδο συνέβαλλαν οι ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα στις παρυφές του λόφου του Κάστρου των Τρικάλων. Εδώ, αποκαλύφθηκαν αναλημματικοί τοίχοι που χρονολογούνται την ελληνιστική περίοδο, βεβαιώνοντας ότι σε αυτό το τμήμα της η πόλη δεν παρέμεινε αδόμητη, αλλά αντιθέτως ήταν ανεπτυγμένη βαθμιδωτά μέσω αναλημματικών τοίχων που βοηθούσαν στην ανάπτυξη ανοικτών χώρων και οικιών²⁴⁴.

I. Το Ασκληπιείο

²³⁷Η πόλη φαίνεται ότι πήρε την ονομασία της από τη νύμφη Τρίκη, κόρη του Πηνειού ή Ασωπού ποταμού, συμμετείχε στον Τρωικό πόλεμο με τριάντα πλοία και αρχηγούς τους γιούς του Ασκληπιού, Μαχάονα και Ποδαλείριο, σύμφωνα με τον περί Νηών κατάλογο και έκοψε τα πρώτα της νομίσματα ήδη αμέσως μετά τους Περσικούς πολέμους. Βλ. Χατζηαγγελάκης 2008, 307.

²³⁸Stählin 1924, 117-121 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 217-220). Decourt et al. 2004, 707.

²³⁹Τζαφάλιας 1988, 181.

²⁴⁰Χατζηαγγελάκης και Τσέλιος 2009, 472-473, 479.

²⁴¹Χατζηαγγελάκης και Αθανασίου 2015, 275.

²⁴²Χατζηαγγελάκης και Αθανασίου 2015, 278.

²⁴³Χατζηαγγελάκης και Αθανασίου 2015, 276-278.

²⁴⁴Χατζηαγγελάκης και Τσέλιος 2009, 478.

Σύμφωνα με τον Στράβωνα²⁴⁵, η Τρίκκη αποτέλεσε την ιδιαίτερη πατρίδα του θεού Ασκληπιού. Ιδιαίτερα την ελληνιστική περίοδο, όταν η λατρεία του θεού απογειώνεται, με το παραδοσιακό έως τότε δωδεκάθεο να παραχωρεί τη θέση του σε χθόνιες θεότητες και αιγυπτιακές λατρείες (π.χ. λατρεία Εννοδίας στις Φερές και τη Μελιταία, ιερό του Σάραπι στη Δημητριάδα). Τα μεγάλα ιερά του Ασκληπιού στη Μεσσήνη και στην Επίδαυρο διεκδικούν την καταγωγή του θεού, χωρίς όμως να λησμονείται η θεσσαλική καταγωγή του θεού²⁴⁶, όπως υπονοείται στις μυθολογικές παραδόσεις.

Μετά τις ανασκαφές που αποκάλυψαν τα μεγάλα ασκληπιεία της Πελοποννήσου, το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε στην πόλη των Τρικάλων, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι., αρχικά από Γερμανούς μελετητές και έπειτα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων στο κέντρο της πόλης, στη συνοικία Βαρούσι. Ο Π. Καστριώτης ανέσκαψε ψηφιδωτό δάπεδο και εν συνεχεία ισοδομικό τοίχο κτιρίου με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες και θεώρησε ότι πρόκειται για το Ασκληπιείο και μάλιστα για το κατεστραμμένο άβατο του ναού²⁴⁷. Η ερμηνεία του συνόλου που αποκάλυψε αμφισβητήθηκε το 1915 από τον Απ. Αρβανιτόπουλο²⁴⁸, με τις έρευνες του Δ.Ρ. Θεοχάρη²⁴⁹ να αποκαλύπτουν ότι στην ουσία πρόκειται για βαλανείο της ρωμαϊκής περιόδου. Ωστόσο, ο ίδιος προχώρησε σε εκτεταμένες ανασκαφές εντός μίας ιδιαίτερα πυκνά δομημένης περιοχής, προχωρώντας σε αξιόλογα ευρήματα²⁵⁰.

Το τμήμα του ρωμαϊκού λουτρώνα που αποκαλύφθηκε με τα υπόκαυστα, φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. με τις προσθήκες και τις επισκευές να χρονολογούνται έναν αιώνα έπειτα (**Εικ. 1.12.2**). Η υστεροελληνιστική στοά που χρονολογήθηκε στο πρώτο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. περιέβαλλε μια υπαίθρια αυλή από χαλικόστρωτο δάπεδο και διασώζει τις βάσεις των πλίνθινων πεσσών, που σχηματίζονται από 3-4 επάλληλους κυβολίθους πρασινωπού ψαμμόλιθου. Θεωρείται δε, ότι αποτέλεσε το Γυμνάσιο της πόλης²⁵¹.

Βορειοδυτικά αυτής και σε παράλληλη διάταξη, ανασκάφηκε ακόμη ένα κτίριο της ελληνιστικής περιόδου, διαστάσεων 45.40x12.70μ. με ψηφιδωτά δάπεδα και δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Το δρομικό κτίριο, κατασκευασμένο από ντόπιους κυβόλιθους ψαμμιτόλιθου διαιρούταν αρχικά σε ορθογώνιες αίθουσες²⁵². Η κατασκευή του φαίνεται ότι είναι σύγχρονη της στοάς²⁵³. Το κτίριο επίσης ανακαινίζεται πλήρως, με τις αίθουσες του να ενοποιούνται, τους εξωτερικούς τοίχους να ανακατασκευάζονται και το δάπεδο του να ανυψώνεται και να διακοσμείται από πολύχρωμα ψηφιδωτά με παραστάσεις του διονυσιακού κύκλου και του μύθου του Λυκούργου, μυθικού βασιλιά της Θράκης²⁵⁴. Η ψηφοθέτηση των δαπέδων

²⁴⁵Στράβων, ΙΧ.5.17.

²⁴⁶Τζαφάλιας 1988, 175-176.

²⁴⁷Καστριώτης 1903, 27.

²⁴⁸Αρβανιτόπουλος 1915, 169.

²⁴⁹Βλ. Θεοχάρη, Δ.Ρ. 1960. «Ανασκαφαί εν Τρίκκη». *ΑΔ 16, Χρονικά*: 169-170. Θεοχάρη, Δ.Ρ. 1965. «Τρίκαλα. Ασκληπιείον Τρίκης». *ΑΔ 20, Χρονικά*: 313-316. Θεοχάρη, Δ.Ρ. 1966. «Τρίκαλα. Ανασκαφαί και έρευνα». *ΑΔ 21, Χρονικά*: 247-249.

²⁵⁰Τζαφάλιας 1988, 180.

²⁵¹Τζαφάλιας 1988, 186-187.

²⁵²Τζαφάλιας 1988, 188.

²⁵³Τζαφάλιας 1988, 189.

²⁵⁴Τζαφάλιας 1988, 191, 195.

χρονολογείται στο β' τέταρτο του 3^{ου} αι. μ.Χ.²⁵⁵ Το σύνολο των κτιρίων αποδόθηκε στο Ασκληπιείο και φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος ενός οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου, στο οποίο το Ασκληπιείο έπαιζε κεντρικό ρόλο²⁵⁶.

1.13 Θέση «Βλοχός»

Τα λείψανα μιας πόλης γνωστής²⁵⁷ στους περιηγητές και μελετητές της αρχαίας Θεσσαλίας, έγιναν τα τελευταία χρόνια το επίκεντρο των ερευνών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, σε συνεργασία με το Σουηδικό Ινστιτούτο των Αθηνών²⁵⁸. Η πόλη που βρίσκεται νότια του χωριού Βλοχός του Δήμου Παλαμά Καρδίτσας, καταλαμβάνει το λόφο Στρογγυλοβούνι (313μ. υψόμετρο) και την πεδιάδα νότια αυτού (θέση «Πάτωμα») (Εικ. 2). Στο σημείο ήταν ήδη γνωστά από τις αρχές του 19^{ου} αι., τα κατάλοιπα ενός ισχυρού αστικού κέντρου, όπως προδίδουν και οι οχυρώσεις, με περίοδο ακμής από τα αρχαϊκά/κλασικά έως και τα υστερορωμαϊκά χρόνια. Αν και δεν διεξήχθησαν ανασκαφές (μέχρι στιγμής), επιλέχθηκε ένα μη επεμβατικό μοντέλο έρευνας, το οποίο συμπεριέλαβε τόσο τις παραδοσιακές μεθόδους έρευνας (π.χ. εκτενής επιφανειακή έρευνα), όσο και τις σύγχρονες ψηφιακές τεχνολογίες. Η μέθοδος αυτή αποδείχθηκε αρκετά αποτελεσματική, καθώς αποκάλυψε ένα μεγάλο αστικό κέντρο με κτίσματα, τα οποία μπορούν να αποδοθούν σε διάφορες περιόδους²⁵⁹.

Σύμφωνα με τα πορίσματα των έως τώρα ερευνών, οι αρχαιολόγοι διέκριναν τέσσερις περιόδους χρήσης του χώρου²⁶⁰. Αρχικά, φαίνεται ότι κατοικείται για πρώτη φορά την αρχαϊκή περίοδο και συνεχίζει αδιάκοπα κατά την κλασική και την ελληνιστική περίοδο. Ακόμη, εντοπίστηκαν φάσεις κατοίκησης κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους έως και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο²⁶¹ (Εικ. 1.13.1).

²⁵⁵Τζαφάλιας 1988, 195.

²⁵⁶Πιθανότατα βρίσκονταν εντός της ελεύθερης αγοράς της πόλης. Βλ. Τζαφάλιας 1988, 199-200.

²⁵⁷Βλ. Χατζηαγγελάκης 2008, 319 και 323, ο οποίος προτείνει στη θέση να τοποθετηθεί η πόλη Φάκιον, της οποίας η τοποθεσία μας είναι άγνωστη. Επιπλέον, προτείνει ότι οι Πειρασιαί θα πρέπει να τοποθετηθούν στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο στο χωριό Ερμήτσι, όπου βρέθηκαν πήλινες ενσφράγιστες κεραμίδες με την επιγραφή ΠΕΙΡΑΣΙΑΙ. Την υπόθεση αυτή υποστηρίζουν και οι ερευνητές της τελευταίας πενταετίας βλ. Vaïorouli et al. 2020, 63.

²⁵⁸Σκοπός του προγράμματος ήταν “η πληρέστερη κατανόηση της αρχαίας πόλης με την καταγραφή και αποτύπωση των αρχιτεκτονικών της καταλοίπων, τον πλήρη καθορισμό της έκτασής της και τη διερεύνηση της διαχρονικότητάς της”. Το τριετές πρόγραμμα ξεκίνησε το 2016 και ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 2017. Το 2018 αποτέλεσε χρονιά μελέτης των ευρημάτων. Το 2020 αναμένεται να ξεκινήσει το *Palamas Archaeological Project*, πρόγραμμα που θα διαρκέσει μέχρι το 2024, κατά τη διάρκεια του οποίου θα συνεχιστούν οι έρευνες και θα ξεκινήσουν ανασκαφές στην αρχαία πόλη.

²⁵⁹Βλ. Vaïorouli et al. 2020, 13 κ.ε. αναλυτικά για τις μεθόδους έρευνας που χρησιμοποιήθηκαν στο λόφο.

²⁶⁰Οι ενδείξεις που μπορούν να βεβαιώσουν την ιστορία και την ακριβή ίδρυση της πόλης είναι έως τώρα περιορισμένες. Ωστόσο, είναι πιθανό να ακολούθησε τη μοίρα πολλών άλλων πόλεων της Δυτικής Θεσσαλίας, που καταστράφηκαν στις αρχές του 2ου αι. π.Χ., στη διάρκεια του β' Μακεδονικού Πολέμου ανάμεσα στον Μακεδόνα βασιλιά, Φίλιππο Ε' και τους Ρωμαίους, υπό τη στρατιωτική ηγεσία του Τίτου Κόιντου Φλαμινίου Βλ. Rönnlund 2018, 204.

²⁶¹Βλ. Rönnlund 2018, 203. Η τρίτη φάση χρήσης του χώρου στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια περιλαμβάνει την κατασκευή ενός νέου οχυρωματικού τείχους στα πεδινά, που περιόρισε και ουσιαστικά έκοψε την πόλη, αλλάζοντας εντελώς τη μορφή της. Η τέταρτη φάση χρονολογείται πιθανόν στις αρχές της Βυζαντινής περιόδου. Βλ. Rönnlund 2018, 204.

Σε πρώτη φάση κατοικείται η ακρόπολη, ενώ σε αυτή οδηγούν και οι δυο διαμορφωμένοι δρόμοι, που κατευθύνονταν σε πορεία ζικ-ζακ από την πεδιάδα προς την κορυφή του λόφου. Ο Βόρειος δρόμος - ο καλύτερα διατηρημένος εκ των δύο - ξεκινά από τους βορειοδυτικούς πρόποδες του λόφου καταλήγοντας στη μεγάλη δυτική πύλη πλάτους 3.5μ. του τείχους της ακρόπολης. Ο Νότιος δρόμος ξεκινά από τους νοτιοανατολικούς πρόποδες του λόφου καταλήγοντας στην ανατολική πύλη του τείχους, η οποία δεν έχει σωθεί. Οι δρόμοι ήταν μνημειακοί, είχαν πλάτος περίπου 5μ. και η εξωτερική τους πλευρά ήταν ενισχυμένη από κτιστό τοίχο²⁶² (**Εικ. 1.13.2**). Δεν έχουμε αρκετές ενδείξεις για το πότε κατασκευάστηκαν η ακρόπολη και οι δύο δρόμοι, ωστόσο ο τρόπος κατασκευής τους υποδεικνύει μια χρονολογική ένταξη στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., περίπου στο 500 π.Χ.²⁶³. Σε αυτή τη φάση τα ισχυρά τείχη της ακρόπολης έχουν μήκος 1.3χλμ. και είναι κατασκευασμένα σύμφωνα με το πολυγωνικό σύστημα τειχοποιίας περικλείοντας μια έκταση 11 εκταρίων (**Εικ. 1.13.3**).

Η επέκταση της στα πεδινά (θέση «Πάτωμα») την μετατρέπει σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο που αποκτά τη τριμερή διάταξη που συναντήσαμε σε πολλές περιπτώσεις. Σε αυτή τη δεύτερη φάση της πόλης, κατασκευάστηκε στην ακρόπολη ένα νέο ισχυρό τείχος με πύργους, που περιέκλειε ελάχιστα κτίρια (σε αυτή τη δεύτερη φάση η ακρόπολη καταλαμβάνει μικρότερη έκταση, 6.7 εκτάρια αντί 11). Η κατασκευή των τειχών της ακρόπολης του Βλοχού θυμίζει αυτή της Πρόερνας. Και στις δύο περιπτώσεις το τείχος είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα, με πύργους που παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες στη κατασκευή: διαστάσεις περίπου 6x6μ.²⁶⁴ και κατασκευή που χρονολογείται ενιαία με αυτή του τείχους προεξέχοντας από αυτό 3μ., έχοντας τη σταυροειδή θεμελίωση του εσωτερικού των πύργων που θα συναντήσουμε και στη περίπτωση της Άλου. Είναι βέβαιο ότι η ακρόπολη ξεχώριζε από μακριά, όντας σε δεσπόζουσα θέση στο θεσσαλικό κάμπο, όπως απαντάται συχνά και σε άλλες περιπτώσεις. Ακρόπολη και κάτω πόλη χώριζε διατείχισμα (**Εικ. 1.13.4**) μήκους 545μ., το οποίο διέθετε δύο ή τρεις πύργους, με τη πρόσβαση στην ακρόπολη να γίνεται μέσω μιας μικρής πύλης, η οποία κατασκευάστηκε σε ένα ιδιαίτερα απότομο σημείο του λόφου²⁶⁵. Στο χώρο εντοπίστηκαν διάσπαρτα κατάλοιπα διάφορων αρχιτεκτονικών κατασκευών. Κτίριο κλασικών/ελληνιστικών χρόνων που βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά της έχει ορθογώνια κάτοψη και διαστάσεις 22.5x18μ. Εντυπωσιακό χαρακτηριστικό του κτιρίου αποτελεί η ορθογώνια δεξαμενή διαστάσεων 4.7x 4.2μ., η οποία είχε κοπέι στο βράχο και ήταν επενδυμένη με λίθους. Αν και φαίνεται ότι η κατασκευή της ήταν προσεγμένη δεν έχουν σωθεί υπολείμματα γύψου²⁶⁶ (**Εικ. 1.13.5**). Πιθανά, όλες αυτές οι κατασκευές των οποίων η κάτοψη δεν διαφέρει από αυτές των οικιών της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, να προορίζονταν για τη στέγαση της φρουράς που επόπτευε από ψηλά και η ακρόπολη

²⁶²Rönnlund 2018, 203. Vaïoroulou et al. 2020, 32-34.

²⁶³Rönnlund 2018, 70.

²⁶⁴Οι πύργοι παρουσιάζουν μικρές διαφορές σε διαστάσεις και σχήμα βλ. Vaïoroulou et al. 2020, 41.

²⁶⁵Rönnlund 2018, 87, 96-97. Vaïoroulou et al. 2020, 39.

²⁶⁶Vaïoroulou et al. 2020, 53-54.

να χρησίμευε αποκλειστικά για την περιφρούρηση και προστασία της πόλης στην πεδιάδα και των κατοίκων της²⁶⁷.

Στη κάτω πόλη έκτασης περίπου 15 εκταρίων (150 στρεμμάτων)²⁶⁸ φαίνεται ότι συγκεντρώνονται όλες οι λειτουργίες της πόλης, προστατευμένης από ισχυρή οχύρωση (**Εικ. 1.13.6 & Εικ. 1.13.7**) με ψηλά τείχη και πύργους, ενώ η είσοδος στο εσωτερικό της πραγματοποιούνταν από ελεγχόμενες πύλες (**Εικ. 1.13.4**). Η πύλη που εντοπίστηκε στις γεωφυσικές έρευνες στο νότιο σκέλος του τείχους ήταν του τύπου με αυλή (Kierion gate στο σχέδιο), διάταξη που συναντούμε και στη δυτική πύλη της πόλη της Γορίτσας και στη Νοατιοανατολική πύλη της Άλου (**Εικ. 1.13.8**). Η πύλη που πλαισιώνεται από δύο τετράγωνους πύργους διαστάσεων 6x6μ. έχει άνοιγμα πλάτους 5μ. που οδηγεί στο εσωτερικό μια αυλής μήκους 11μ. και πλάτους 10μ. Κοντά δυτικό άκρο του τείχους εντοπίστηκε ακόμη μια πύλη, όπως συνέβη αντίστοιχα και στο ανατολικό άκρο (**Εικ. 1.13.4**). Τα τείχη στον πεδινό χώρο δεν έχουν σωθεί, ωστόσο οι γεωφυσικές έρευνες έδειξαν ότι διατηρούνται κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Ένα μικρό κομμάτι του τείχους που αποκαλύφθηκε σε μήκος 13.5μ. έδειξε ότι πιθανότατα το πλάτος του δεν ξεπερνούσε τα 2.7μ.²⁶⁹

Όπως διαπιστώθηκε από τις έρευνες, ολόκληρη η περιοχή στο εσωτερικό της οχύρωσης καλύπτεται από κτίσματα κάποια από τα οποία είχαν πιθανότατα δημόσια λειτουργία. Ο πολεοδομικός της ιστός περιλάμβανε οικίες χωρισμένες σε οικοδομικά τετράγωνα, δρόμους και πλατείες ελάχιστα προσαρμοσμένα στο φυσικό ανάγλυφο. Οι γεωφυσικές έρευνες έδειξαν ότι οι ιδιωτικές οικίες - τουλάχιστον στα σημεία που διακρίνονται - διαφέρουν σε διαστάσεις και κάτοψη. Στη μεν δυτική πλευρά οι οικίες έχουν τετράγωνη κάτοψη, στην δε ανατολική ορθογώνια²⁷⁰. Η κεντρική λεωφόρος της πόλης ήταν ένας μεγάλος δρόμος πλάτους 8-10μ. και μήκους αρχικά 930μ. που τη διέσχισε με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ και σχημάτιζε μια μικρή καμπύλη (**Εικ. 1.13.4**), με πολλούς μικρότερους δρόμους με πλάτος να καταλήγουν κάθετα σε αυτή. Οι δρόμοι φαίνεται ότι έχουν πλάτος που διαφέρει και κυμαίνεται στα 2.5 - 4μ. ενώ σε περιπτώσεις δεν εντάσσονται στο σχέδιο (**Εικ. 1.13.6**).

Σε άμεση σχέση με τη πύλη με αυλή εντοπίζεται η αγορά της πόλης (**Εικ. 1.13.4**). Ο χώρος έχει τετράγωνη κάτοψη και διαστάσεις 50x50μ. και το μόνο κτίσμα που εντοπίστηκε έχει διαστάσεις 41x5μ. και πρόκειται είτε για στοά, είτε για κάποιο άλλο δημόσιο κτίσμα. Ακόμη ένας ανοικτός χώρος αυτή τη φορά στη δυτική πλευρά της οικιστικής ζώνης δεν έγινε εφικτό να προσδιοριστεί εάν πρόκειται για ακόμη μια αγορά ή αν πρόκειται για αδόμητο χώρο²⁷¹. Κατάλοιπα κτισμάτων και στο μέσον της κάτω πόλης που φαίνεται ότι δεν ήταν μέρος ενός οικοδομικού τετραγώνου και συχνά είχαν μεγάλο μέγεθος ίσως να είναι ένδειξη ακόμη μιας δημόσιας περιοχής της πόλης. Συγκεκριμένα, οι έρευνες εντόπισαν τετράγωνο κτίσμα - τύπου εξέδρα - διαστάσεων 23x23μ. Στο μέσο του κτίσματος ορθογώνια κατασκευή διαστάσεων 4x8μ. και στα ακόμη μια

²⁶⁷Rönnlund 2018, 203-204. Vaïopoulou et al. 2020, 54-55.

²⁶⁸Vaïopoulou et al. 2020, 59.

²⁶⁹Vaïopoulou et al. 2020, 40, 43-44.

²⁷⁰Vaïopoulou et al. 2020, 61.

²⁷¹Vaïopoulou et al. 2020, 59.

κατασκευή που εκτείνεται στη βόρεια πλευρά του αποτελούν ενδείξεις ότι πρόκειται για ιερό ωστόσο το κτίσμα δεν έχει ανασκαφεί ακόμη, ώστε να επιβεβαιωθεί η υπόθεση των ερευνητών²⁷² (**Εικ. 1.13.9, D**).

Όσο αφορά γενικότερα τα ιερά που πιθανά βρίσκονταν στη πόλη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι κεραμίδες που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας και που διατηρούνται σε τμήματα και χρονολογικά εντάσσονται στη δεύτερη φάση της πόλης που και μας απασχολεί. Οι κεραμίδες αυτές έχουν ανάγλυφη την παράσταση ενός άνδρα προς τα αριστερά, ενώ σε μία από αυτές διακρίνεται σφράγισμα με το όνομα του Θαυλίου Διός, υποδεικνύοντας πιθανώς την ύπαρξη ιερού (;) του θεού στην πόλη²⁷³. Επιπλέον, εντός των τειχών της πόλης, στις νότιες πλαγιές του λόφου κτίσμα ερμηνεύθηκε προσωρινά ως ιερό ελλείψει ανασκαφικών ερευνών²⁷⁴. Τέλος, οι έρευνες κοντά στη πόλη, αποκάλυψαν αναθηματικές στήλες με παραστάσεις του Ποσειδώνα που οδήγησαν στην άποψη ότι πιθανότατα ήταν τοποθετημένες σε ιερό του θεού στη πόλη²⁷⁵.

1.14 Κιέριον

Μία επιγραφή που βρέθηκε *in situ* στο χωριό Πύργος Κιερίου μόλις 2χλμ. βόρεια των Σοφάδων Καρδίτσας και 13χλμ. ανατολικά της Καρδίτσας (**Εικ. 2**), οδήγησε στην ακριβή ταύτιση της θέσης αρχαίας πόλης, που αποτέλεσε και τη σημαντικότερη πόλη της τετράδας Θεσσαλιώτιδας (**Εικ. 1.14.1**). Κατά την προϊστορική περίοδο η πόλη ταυτίζεται με την ομηρική «Άρνη», με την ονομασία της στους ιστορικούς χρόνους²⁷⁶ να αλλάζει. Η θέση της στην πεδιάδα, όπου μπορούσε να ελέγχει τις διαβάσεις προς πάσα κατεύθυνση, την κατέστησε ήδη από πολύ νωρίς σημαντική πόλη, η οποία φαίνεται ότι ιδρύεται σε θέση κατοικημένη, ήδη από τη μυκηναϊκή περίοδο. Οικονομικά εύρωστη ήδη από την αρχαϊκή/κλασική περίοδο στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. κόβει δικά της αργυρά και χάλκινα νομίσματα με την επιγραφή *KIEPIEΩN*²⁷⁷, ενώ φαίνεται ότι είχε υπό τον έλεγχο της το ομοσπονδιακό ιερό των Θεσσαλών, το Ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στα Φίλια²⁷⁸.

Η ακρόπολη της πόλης βρίσκεται στη κορυφή του λόφου «Ογλάς», ο οποίος περιβάλλεται στα δυτικά από τον ποταμό Οργόζινο και στα ανατολικά από το Σοφαδίτικο, πιθανά τον αρχαίο Κουάριο. Το λόφο περιτρέχει τείχος, το οποίο τουλάχιστον στα βόρεια και νότια είναι χτισμένο με μεγάλου μεγέθους ογκόλιθους, που θυμίζουν κυκλώπεια κατασκευή, ενώ σε πολλά από τα σημεία που έχει σωθεί η οχύρωση, υπάρχουν επάλληλες φάσεις κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου (**Εικ. 1.14.2**). Πύργοι

²⁷²Vaioroulou et al. 2020, 61.

²⁷³Vaioroulou et al. 2020, 65-66.

²⁷⁴Parikh, T. 2019. 'Newsround'. *AR* 65: 35-36.

²⁷⁵Χατζηαγγελάκης 2008, 322-323.

²⁷⁶Χατζηαγγελάκης 2000, 387. Χατζηαγγελάκης 2008, 316.

²⁷⁷Στον εμπροσθότυπο αποτυπώνεται είτε η μορφή του Δία, είτε της Άρνης να παίζει με αστραγάλους, είτε του Απόλλωνα, είτε του Ποσειδώνα ή άλογο που καλπάζει. Στον οπισθότυπο μορφή άνδρα θεού πιθανότατα του Ασκληπιού, καθιστού σε βράχο ή η νύμφη Άρνη γονατιστή ή μόνο η κεφαλή της ή γυμνός άνδρας ήρωας. Βλ. Decourt et al. 2004, 694.

²⁷⁸Rönnlund 2018, 196.

κατασκευασμένοι σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα εντοπίστηκαν στη βόρεια και δυτική πλευρά του τείχους της ακρόπολης (**Εικ. 1.14.3 & Εικ. 1.14.4**). Στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης δεν έχουν εντοπιστεί λείψανα του τείχους. Πιθανότατα, το γεγονός ότι αυτή η πλευρά του λόφου ήταν πιο κοντά στο χωριό, οδήγησε στην καταστροφή του από τους κατοίκους με στόχο το έτοιμο οικοδομικό υλικό. Στο λόφο της ακρόπολης το μέσο πλάτος του έφτανε τα 2μ., ενώ στην πεδιάδα τα 3.50μ.²⁷⁹. Στο εσωτερικό της οχύρωσης είναι ορατά τα λείψανα αρκετών κτιρίων.

Η κάτω πόλη εκτεινόταν στην πεδιάδα, ασυνήθιστη πρακτική για την περίοδο, καθώς αποφεύγονταν οι ανοικτές πεδιάδες, με προτίμηση σε θέσεις που εμφάνιζαν δυσκολία πρόσβασης. Ωστόσο, ως πρόσθετη μέθοδος άμυνας, το τείχος της πεδινής έκτασης της πόλης περιέτρεχε τάφρος - όπως και στη Πέλινα - , η οποία εντοπίστηκε στο νοτιοανατολικό και ανατολικό κομμάτι²⁸⁰. Ίχνη κτισμάτων μεγάλων διαστάσεων εντοπίστηκαν στα ανατολικά και νότια πρανή του λόφου, αλλά και στον επίπεδο χώρο της ακρόπολης χωρίς ωστόσο να μπορεί να διασαφηνιστεί η λειτουργία τους, η οποία πιθανολογείται ότι είναι δημόσιου χαρακτήρα²⁸¹. Γύρω από την πόλη έχουν εντοπιστεί ταφικοί τύμβοι, ενώ τα νεκροταφεία έχουν εντοπιστεί στις θέσεις Ματαράγκας, Καλαμποκιές, Ξηραύλακα, Κοτρωνόλακκες²⁸².

1.15 Όρθη (σημερινή κοινότητα Κέδρου Καρδίτσας)

Βορειοανατολικά της σημερινής κοινότητας του Κέδρου, 21χλμ. νοτιοανατολικά της πόλης της Καρδίτσας, η αρχαία Όρθη²⁸³ ταυτίστηκε στη κορυφή και τις πλαγιές του λόφου «Χελωνόκαστρο», λόγω της ανεύρεσης τμήματος λακωνικού στρωτήρα με σφράγισμα με τα γράμματα *ΡΘΙΕΩ*, στο οποίο αποκαθίσταται με τη συμπλήρωση δύο γραμμάτων το εθνικό όνομα *ΟΡΘΙΕΩΝ*²⁸⁴ και δύο νομισμάτων που βρεθήκαν στο νεκροταφείο της πόλης που βρίσκεται νοτιοδυτικά της, εκτός των τειχών. Τα νομίσματα έφεραν την επιγραφή *ΟΡΘΙΕΩΝ*²⁸⁵. Από τις φιλολογικές πηγές, οι πληροφορίες που αντλούμε για τη πόλη είναι λιγοστές. Η πόλη που αναφέρεται στο *Κατάλογο των Νηών* είχε τοποθετηθεί στη περιοχή της Περραιβίας²⁸⁶. Οι έντονες ομοιότητες των νομισμάτων που εξέδωσε με τα αυτά της Φαρσάλου οδήγησαν στην υπόθεση ότι ίσως η πόλη ανήκε στη σφαίρα επιρροής της²⁸⁷.

²⁷⁹Χατζηαγγελάκης 1997, 473. Χατζηαγγελάκης 2009, 779-780.

²⁸⁰Χατζηαγγελάκης 2008, 318-319.

²⁸¹Χατζηαγγελάκης 2009, 780.

²⁸²Νικολάου 1994. Νικολάου 1996.

²⁸³Decourt et al. 2004, 698-699.

²⁸⁴Ιντζεσίλογλου 2000β, 169.

²⁸⁵Georgiou, E. 2015. "The Coinage of Orthe". In Wartenberg, U. and Amandry, M. (eds.), *Καιρός: Contributions to Numismatics in Honor of Basil Demetriadi*. New York: The American Numismatic society. 55.

²⁸⁶Decourt et al. 2004, 699. Ιντζεσίλογλου 2008, 848.

²⁸⁷Στον εμπροσθότυπο τα χάλκινα νομίσματα της πόλης απεικονίζουν την Αθηνά και στον οπισθότυπο άλογο που αναπηδά ή τρίαίνα μέσα σε στεφάνι ελιάς και επιγραφή *ΟΡΘΙ* ή *ΟΡΘΙΕΩΝ* ή *ΟΡΘΙΕΙΩΝ*. Βλ. Decourt et al. 2004, 699. Αναλυτικά βλ. Georgiou, E. 2015. "The Coinage of Orthe". In Wartenberg, U. and Amandry, M. (eds.), *Καιρός: Contributions to Numismatics in Honor of Basil Demetriadi*. New York: The American Numismatic society. 55-82, pl. 1-5.

Η ίδρυση της πόλης ανάγεται τη κλασική περίοδο και φαίνεται ότι κατοικούνταν έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Την ακρόπολη της πόλης αποτελούσε η κορυφή του λόφου, ενώ στις πλαγιές του απλώνονταν η κάτω πόλη σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική των θεσσαλών. Στη κορυφή του λόφου ανασκάφηκαν δύο δωμάτια τα οποία εξαιτίας των ευρημάτων τους αποδόθηκαν σε οικία κεραμέα του 4^{ου} αι. π.Χ. Από το τείχος της ακρόπολης σώζονται μόλις λίγοι λίθοι, ωστόσο στην αποκατάσταση της πορείας του βοηθούν τα ορύγματα που άφησαν πίσω τους οι αποσπασμένοι λίθοι. Το τείχος της άνω πόλης είναι δυνατό να αποκατασταθεί στη δυτική του πλευρά που οδηγούσε στη κάτω πόλη, το τείχος της οποίας είναι δυνατό να παρακολουθηθεί σε μεγάλο μήκος (**Εικ. 1.15.1**). Κοντά στο ξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική του πυλίδα και ο πύργος που τη προστάτευε στα βόρεια. Κατά την ελληνιστική περίοδο φαίνεται ότι κατασκευάστηκε διατείχισμα που περιόριζε την έκταση της μόνο στο πεδινό τομέα²⁸⁸.

Εκτός πόλεως, σε μικρή απόσταση από τα ανατολικά τείχη ανασκάφηκε ένα μικρό ελληνιστικό ιερό των τελών του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. με ναό «εν παραστάσει» και πολυμερή σηκό (**Εικ. 1.15.2**). Αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα δύο βοηθητικών κτιρίων με κυκλική και παραλληλόγραμμη κάτοψη, καθώς και τμήμα περιβόλου του τεμένους του ιερού προς τα ανατολικά του. Στο ιερό βρέθηκαν πολυάριθμα πήλινα ειδώλια και γυναικείες προτομές, που αποτελούν εικονογραφικούς τύπους που συνήθως αποδίδονται στην Άρτεμη, τη Δήμητρα, την Κόρη, αλλά και την Αφροδίτη οδηγώντας τους ανασκαφείς στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα στο ιερό υπήρχε συλλατρεία όλων αυτών των θεοτήτων²⁸⁹. Βορειότερα του ιερού βρίσκονταν το ΒΑ νεκροταφείο της πόλης, ενώ η ανασκαφική έρευνα εντόπισε και το νοτιοανατολικό της νεκροταφείο²⁹⁰.

1.16 Τετράς Φθιώτις. Φάρσαλος.

Η αρχαία Φάρσαλος βρίσκεται στην κοιλάδα του ποταμού Ενιπέα, απλωμένη στη βόρεια πλευρά και τις υπώρειες του υψώματος «Προφήτης Ηλίας» (υψόμετρο 365.90μ.), πρόβουνου του Ναρθακίου όρους (**Εικ. 4**). Η θέση που κατοικείται διαχρονικά ήταν σίγουρα στρατηγική από πολλές απόψεις, καθώς εκτός από το ότι βρισκόταν επάνω στον δρόμο που ένωνε βόρειο και νότιο ελλαδικό χώρο, ένωνε επίσης το Ιόνιο με το Αιγαίο πέλαγος²⁹¹. Η πόλη ήλεγχε μια πεδιάδα αρκετά εύφορων εδαφών, ενώ από τις πηγές φανερώνεται ότι διέθετε εξαιρετικά φημισμένο ιππικό και κατοίκους με ιδιαίτερη οικονομική επιφάνεια²⁹².

Μετά τις πρώτες έρευνες του Leake στην περιοχή, οι πρώτες σωστικές ανασκαφές στα Φάρσαλα διενεργήθηκαν από τον Απ. Αρβανιτόπουλο²⁹³, για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Θεσσαλίας

²⁸⁸Χατζηαγγελάκης 2007, 52.

²⁸⁹Ιντζεσίλογλου (1982), 232. (1985) 196. (1987), 271–272. (Decourt et al. 2004, 699.

²⁹⁰Χατζηαγγελάκης 2007, 53.

²⁹¹Για τις έρευνες στην αρχαία Φάρσαλο βλ. Stählin 1914β. Béquignon 1970, 1038-1084. Decourt et al. 2004, 702-704. Για τα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών που έχουν διενεργηθεί κατά διαστήματα στην πόλη βλ. Βερδελής 1951, 154-163. Βερδελής 1952, 185-204. Βερδελής 1953, 127-132. Βερδελής 1954, 153-159. Βερδελής 1955, 140-146, πίν. 44-46. Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου από το 1960 μέχρι σήμερα.

²⁹²Stamatoroulou 2007α, 213.

²⁹³Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1910. «Εν Φαρσάλω. Επιγραφικά, πλαστικά και αρχιτεκτονικά ευρήματα». ΠΑΕ: 181.

το 1906. Η μελέτη των οχυρώσεων της πόλης θα οδηγήσει στη δημοσίευση μονογραφίας ήδη από το 1914 από τον Stahlin²⁹⁴. Μετά τον πόλεμο, οι έρευνες του Ν. Βερδελή στα Φάρσαλα επικεντρώθηκαν στα νεκροταφεία της πόλης των ιστορικών χρόνων, ενώ η αποκάλυψη τριών μυκηναϊκών τάφων, επιβεβαίωσε για πρώτη φορά την προϋπαρξη μυκηναϊκής φάσης κατοίκησης. Η εγκατάσταση αυτή ταυτίστηκε από τους μελετητές με την ομηρική Φθία, την γενέτειρα του μυθικού Αχιλλέα²⁹⁵. Ο Δ.Ρ. Θεοχάρης, ο οποίος διαδέχθηκε τον Ν. Βερδελή, επικεντρώθηκε στην αναζήτηση του προϊστορικού πυρήνα της πόλης και οι έρευνές του έδωσαν ενδείξεις για συνεχή κατοίκηση του χώρου από τη νεότερη νεολιθική περίοδο έως την ελληνιστική εποχή²⁹⁶.

Ο γεωμετρικός οικισμός που αναπτύχθηκε μετέπειτα στη περιοχή, εξελίχθηκε κατά την αρχαϊκή περίοδο στην πόλη που θα αποτελέσει ένα από τα ισχυρότερα κέντρα της αρχαίας Θεσσαλίας, τουλάχιστον κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Μετά και το τέλος των περσικών πολέμων κόβει δικό της νόμισμα²⁹⁷, ενώ έναν αιώνα μετά, στα τέλη του 5^{ου} με αρχές 4^{ου} αι. π.Χ., συμμετείχε στους εμφύλιους πολέμους που σπαράζουν τη Θεσσαλία και τελικά υποτάσσεται γύρω στο 374 π.Χ. στον ισχυρό τύραννο των Φερών, Ιάσονα. Ωστόσο κατά την ελληνιστική περίοδο - από τα μέσα του 4^{ου} αι. κ.ε. - η Φάρσαλος φαίνεται να ακολουθεί τις Φερέες, την Λάρισα και την Δημητριάδα, έχοντας μια σημαντική θέση στο θεσσαλικό γίγνεσθαι υπό την εύνοια του μακεδονικού κράτους, χωρίς ωστόσο να απειλούν την πρωτοκαθεδρία τους²⁹⁸.

Οι σωστικές ανασκαφές που διενεργούνται στα Φάρσαλα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και με ιδιαίτερα εντατικούς ρυθμούς τα τελευταία 25 περίπου χρόνια, λόγω της αυξημένης οικοδομικής δραστηριότητας, έχουν φέρει στο φως αρκετά στοιχεία για την πόλη των ελληνιστικών χρόνων, την πρωτεύουσα της τετραρχίας της Φθιώτιδος. Πρόκειται κυρίως για λείψανα ιδιωτικών οικιών της περιόδου αυτής. Ορισμένα ωστόσο ευρήματα, όπως τμήματα του τείχους, τμήματα οδών, το σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης της πόλης και η θέση ορισμένων δημοσίων κτιρίων, μας επιτρέπουν να ανακτήσουμε μία εικόνα της οργάνωσης και του δημοσίου χώρου της πόλης των ελληνιστικών χρόνων **(Εικ. 1.16.1)**.

I. Ακρόπολη και τείχη

Την ακρόπολη της πόλης αποτελούσε όλο το σημερινό βραχώδες ύψωμα του Προφήτη Ηλία, μήκους 500μ., πλάτους μόλις 60μ. και συνολικής έκτασης 30 στρεμμάτων, που αποτελεί το νοτιότερο και υψηλότερο τμήμα της πόλης, και η οποία χρησίμευε εμφανώς για τις στρατιωτικές-αμυντικές ανάγκες της πόλης **(Εικ. 1.16.2)**. Έχει επίμηκες σχήμα, κατεύθυνση Α-Δ και αποτελείται από δύο πεπλατυσμένα εξάρματα με ένα στενό διάσελο ανάμεσά τους. Η πρόσβαση στην ακρόπολη γινόταν διαχρονικά από δύο πύλες τοποθετημένες

²⁹⁴Stählin 1914β.

²⁹⁵Κατακούτα και αλ. 2016, 39.

²⁹⁶Βλ. Δ.Ρ. Θεοχάρης, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά. 260-261.

²⁹⁷Ο εμπροσθότυπος με την κεφαλή της Αθηνάς και ο οπισθότυπος με το άλογο, είναι η σταθερή επιλογή της Φαρσάλου που διατηρήθηκε σχεδόν σε όλες τις κοπές της πόλης, γεγονός που τη διακρίνει από τις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις. Βλ. Decourt et al. 2004, 704.

²⁹⁸Stamatopoulou 2007α, 227.

αντωπά στο στενό διάσελο, μία στην βόρεια πλευρά της οχύρωσης και μία στα νότια (**Εικ. 1.16.3**). Η βόρεια εξασφάλιζε την επικοινωνία με την πόλη, ενώ η νότια οδηγούσε απευθείας εξωτερικά αυτής²⁹⁹. Η σημερινή εικόνα είναι εξ ολοκλήρου προϊόν ανακατασκευής των βυζαντινών χρόνων.

Στα τέλη του 6^{ου} - αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. τοποθετείται η πρώτη φάση τείχισης της ακρόπολης, ιδιαίτερα διακριτή σήμερα, στην περιοχή της βόρειας πύλης. Για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ογκόλιθοι με ευθύγραμμες ή καμπυλόγραμμες πλευρές, οι οποίοι ακολουθούν το πολυγωνικό σύστημα δόμησης. Οι επιφάνειες των λίθων είναι επιμελώς επεξεργασμένες και λείες³⁰⁰.

Το τείχος των υστεροαρχαϊκών χρόνων φαίνεται ότι ανακαινίστηκε πλήρως κατά την περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας, μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., με μήκος που φτάνει τα 5χλμ. Η καινούρια οχύρωση σώζεται σε αρκετά μεγάλο μήκος, καθώς κατηφορίζει στην βόρεια πλαγιά του υψώματος Προφήτης Ηλίας και διεισδύει μέσα στη σύγχρονη πόλη (**Εικ. 1.16.4**). Στην ακρόπολη, η οχύρωση διατηρείται σε ικανοποιητικό ύψος στη νότια πλευρά του διάσελου. Αποτελείται από εσωτερική και εξωτερική παρειά κτισμένες με κυβόλιθους ντόπιου γκριζόλευκου ασβεστόλιθου, ενώ το ενδιάμεσο κενό έχει πληρωθεί με χάμα και αργούς λίθους. Οι λίθοι είναι δομημένοι κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα χωρίς κάποιο συνδετικό υλικό ανάμεσά τους και με την επιφάνειά τους, λιγότερο ή περισσότερο, δουλεμένη αδρά (**Εικ. 1.16.5**)³⁰¹. Για την περαιτέρω ενίσχυση της αμυντικής λειτουργίας του τείχους, ανά διαστήματα έχουν τοποθετηθεί εγκάρσιοι κυβόλιθοι, ώστε να "δέσει" το γέμισμα³⁰². Το τείχος έχει θεμελιωθεί κυρίως πάνω στον φυσικό βράχο, αν και κατά τόπους έχει παρατηρηθεί λάξευση, ώστε το έδαφος να υποδεχθεί την πρώτη στρώση δόμων³⁰³ και όπως υποστηρίχθηκε με βεβαιότητα, ήταν εξ ολοκλήρου λίθινο³⁰⁴. Επιπλέον, για να αποφευχθεί η διάβρωση του από την υγρασία των όμβριων νερών, είχε ληφθεί πρόνοια για κατασκευή αγωγών πολυγωνικής ή τραπεζιόσχημης τομής, οι οποίοι ανοίγονταν είτε εσωτερικά, είτε εξωτερικά του τείχους, λαξευμένοι στο πάχος των κυβόλιθων³⁰⁵.

Την περίοδο αυτή, η νότια πύλη της ακρόπολης αποκτά κάτοψη σχήματος Η, σε αντίθεση με την βόρεια που ανακατασκευάζεται μερικώς και συγκεκριμένα μόνο στο ανατολικό της σκέλος. Έτσι, η κάτοψη της αντιστοιχεί τελικά σε ένα μισό Η, αφού το νέο τείχος ενσωμάτωσε το παλαιότερο υστεροαρχαϊκό που διατηρούταν στη θέση του. Την ίδια εποχή θα πρέπει να χρονολογηθεί και η κυκλική δεξαμενή που βρίσκεται ανάμεσα στις δύο πύλες. Το φιαλόσχημο σχήμα της και το εκφορικό σύστημα δόμησης με το οποίο κτίστηκε έως και το στόμιο, θυμίζει τις φιαλόσχημες δεξαμενές που συναντήσαμε και στην ακρόπολη της πόλης στο λόφο της Γορίτσας³⁰⁶.

²⁹⁹Κατακούτα κ.αλ. 2020, 567.

³⁰⁰Κατακούτα κ.αλ. 2016, 42.

³⁰¹Κατακούτα κ.αλ. 2016, 43.

³⁰²Καραπάνου και Νούλα 2016, 59.

³⁰³Καραπάνου και Νούλα 2016, 60-61.

³⁰⁴Κατακούτα και Τουφεξής 1994, 191.

³⁰⁵Κατακούτα και Τουφεξής 1994, 192.

³⁰⁶Κατακούτα κ.αλ. 2016, 43. Κατακούτα κ.αλ. 2020, 568, σημ. 13. Βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο για τη πόλη στο λόφο της Γορίτσας.

Το τείχος και οι πύλες ενισχύονται ανά διαστήματα από πύργους ορθογώνιας κάτοψης. Μέχρι σήμερα έχουν εντοπισθεί με βεβαιότητα 20 πύργοι. Επιπλέον, οι ανασκαφές των τελευταίων χρόνων στην κάτω πόλη, αποκάλυψαν τμήμα του βόρειου τείχους με απόκλιση - 8μ. από την υποτιθέμενη θέση του, αλλά και δύο ακόμη τμήματα του δυτικού τείχους της πόλης, συνολικού μήκους 123μ. Συμπεριλαμβάνοντας ένα τμήμα μήκους 104μ. που καταστράφηκε το 1979, είναι συνολικά εφικτό να παρακολουθηθεί το τείχος σε μήκος 294μ.³⁰⁷ και να προσδιορισθεί η ακριβής πορεία του κατά 35 - 40μ. δυτικότερα από τις υποθέσεις των ερευνητών των προηγούμενων δεκαετιών³⁰⁸. Κατασκευασμένο σύμφωνα με την έμπλεκτο τεχνική και με πλάτος που φτάνει σε σημεία τα 3.30μ., η ανασκαφή αποκάλυψε επίσης μια πύλη - ένα απλό άνοιγμα στο τείχος μήκους 2.92μ. - και δύο πύργους, ένας εκ των οποίων βρίσκεται σε στενή συνάφεια με αυτή (Εικ. 1.16.6)³⁰⁹.

II. Πολεοδομικός σχεδιασμός

Οι σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν στον πυρήνα της σύγχρονης/αρχαίας - πόλης, έδωσαν πολλές πληροφορίες σχετικά με τον πολεοδομικό της ιστό και τον γενικότερο σχεδιασμό, ο οποίος χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Την ίδια περίοδο φαίνεται ότι λαμβάνει χώρα και η επέκταση της πόλης και των τειχών της, ενέργεια που οι ερευνητές συνδέουν άμεσα με τις στενές σχέσεις της πόλης με τον Μακεδόνα βασιλιά Φίλιππο Β'³¹⁰.

Αρχικά, οι τελευταίες έρευνες που αποκάλυψαν τμήματα του αρχαίου τείχους στον βορρά επέτρεψαν τον υπολογισμό της Β-Δ ακτίνας του στα 1160μ. και την συνολική έκταση της πόλης στα 1.100 στρέμματα. Τα τμήματα που ερευνήθηκαν αποκάλυψαν αρκετά τμήματα διαφορετικών οδών με κατεύθυνση Β-Ν και Α-Δ. Μια από αυτές φαίνεται ότι ήταν από τις σημαντικότερες οδούς της πόλης, με προσανατολισμό Α-Δ, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 10μ. Είχε πλάτος 5.50-6.45μ. και ήταν κατασκευασμένη σχεδόν εξ ολοκλήρου από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, συχνά σε σχεδόν ορθογώνιο, ακανόνιστο ή τραπεζιόσχημο σχήμα.

Σύμφωνα με τις ανασκαφές των προηγούμενων δεκαετιών, οι οριζόντιες και κάθετες οδοί διασταυρώνονταν σχηματίζοντας νησίδες, οι οποίες πιθανότατα απαρτίζονταν από δύο οικίες. Η είσοδος σε αυτές, ωστόσο δεν γινόταν από την κύρια οδό, αλλά από μικρά δρομάκια εντός των οικοδομικών νησίδων σχήματος Γ, τα οποία οδηγούσαν στη νότια ή στην ανατολική στοά του αίθριου των οικιών, τουλάχιστον στις ιδιωτικές οικίες όπου κατέστη δυνατή η έρευνα³¹¹. Η αποκάλυψη αναλημματικών τοίχων με σκοπό τη δημιουργία ανδρήρων είναι απόλυτα λογική, καθώς η πόλη αναπτυσσόταν στις βόρειες κλιτύες και στις υπώρειες του λόφου του Προφήτη Ηλία³¹².

³⁰⁷Καραπάνου και Νούλα 2016, 58.

³⁰⁸Καραπάνου και Νούλα 2016, 65.

³⁰⁹Καραπάνου και Νούλα 2016, 63-64.

³¹⁰Καραπάνου 2012, 409.

³¹¹Καραπάνου 2012, 406.

³¹²Καραπάνου 2012, 409.

Σχετικά με την ύδρευση της πόλης, ο Leake³¹³ και ο Απ. Αρβανιτόπουλος³¹⁴ αναφέρουν λαξευμένους στο βράχο αγωγούς, καλυμμένους από πλάκες και δεξαμενές, με τις σωστικές ανασκαφές των τελευταίων ετών στο κέντρο της πόλης να αποκαλύπτουν υπόγειες λαξευμένες στο βράχο σήραγγες και στοές με φρεάτια καθόδου σε αυτές. Η ύδρευση των ιδιωτικών οικιών πρέπει να γινόταν μέσω πηγαδιών και ενός συστήματος πήλινων αγωγών που βρέθηκαν σε ανασκαφές. Η απομάκρυνση των όμβριων υδάτων και η αποχέτευση επιτυγχανόταν μέσω λίθινων σκαφωτών αγωγών, οι οποίοι στις περιπτώσεις, όπου διέρχονταν από τις στοές του αίθριου της οικίας, καλύπτονταν από πλάκες³¹⁵.

Από αναθηματικές επιγραφές και ευρήματα όπως αναθηματικές στήλες, γνωρίζουμε ότι η αγορά της πόλης, το κέντρο του δημοσίου βίου της εκτείνονταν στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται η πλατεία Δημαρχείου και στη περιοχή βόρεια, βορειοανατολικά και βορειοδυτικά αυτής. Οι σωστικές ανασκαφές του Αρβανιτόπουλου και του Γιαννόπουλου έφεραν στο φως τμήματα δύο δημοσίων κτιρίων. Ο Αρβανιτόπουλος ανέσκαψε κτίριο, το οποίο συσχέτισε με την αγορά του 4^{ου} - 3^{ου} αι. π.Χ. με τετράγωνη αυλή με φρέαρ, η οποία περιμετρικά διέθετε λίθινο αγωγό για την απομάκρυνση των όμβριων υδάτων. Την αυλή περιέβαλλαν ιωνικές στοές. Στο βάθος της νότιας στοάς αποκαλύφθηκε δωμάτιο με δάπεδο από κονίαμα και έγχρωμες ψηφίδες. Σύμφωνα με τους νεότερους μελετητές δεν αποκλείεται η πιθανότητα το κτίριο να είχε ιδιωτική χρήση, καθώς δάπεδα από ψηφίδες σε κονίαμα έχουν εντοπιστεί και στους επίσημους χώρους ιδιωτικών οικιών. Αντίστοιχα, ο Γιαννόπουλος ανέσκαψε το κρηπίδωμα στοάς με την επωνυμία *Λεωνίδα*, η οποία ήταν δωρεά πολίτη με σκοπό την εκγύμναση των νέων και την τέλεση αγώνων, σύμφωνα με την επιγραφή που έφερε ο λίθος του υπερθύρου.

Δεκαετίες αργότερα, οι ανασκαφές στο όμορο οικόπεδο αποκάλυψαν ακόμη ένα τμήμα του μνημείου και συγκεκριμένα κτίριο με πεσσοστοιχία στη δυτική πλευρά και δωμάτια στο εσωτερικό. Σε άλλο σημείο ανασκάφηκε επίσης τμήμα δημοσίου κτιρίου του 4^{ου} αι. π.Χ. ορθογώνια κάτοψης, κατασκευασμένο σύμφωνα με το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα από κυβόλιθους τοπικού γκριζόλευκου ασβεστόλιθου. Με την αγορά της πόλης σχετίστηκε και το κτίριο που ανασκάφηκε και χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Το κτίριο (στοά δωρικού ρυθμού;) σχετίστηκε με την αγορά κυρίως λόγω της εγγύτητας της θέσης του με αυτή, ωστόσο η αποσπασματικότητα της κατάστασης του δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων³¹⁶. Ο Heuzey επίσης αναφέρει την ύπαρξη μιας ακόμη στοάς και ενός σιτοβολώνα. Στην δασική έκταση των βόρειων υπωρειών του λόφου του Προφήτη Ηλία, ο Stählin έχει τοποθετήσει το θέατρο της πόλης, κάτι το οποίο ανασκαφικά δεν έχει ακόμη τεκμηριωθεί³¹⁷.

Μέχρι σήμερα, στην έκταση της αρχαίας πόλης δεν έχει ανασκαφεί κάποιο ιερό. Από αναθηματικές επιγραφές γνωρίζουμε ότι επάνω στο λόφο της Αγίας Παρασκευής βρισκόταν το ιερό του Διός Θαυλίου, ενώ

³¹³Leake 1835, 453-454.

³¹⁴Αρβανιτόπουλος 1910δ, 178-180.

³¹⁵Καραπάνου 2012, 410.

³¹⁶Καραπάνου 2012, 411.

³¹⁷Stählin 1914β, 13.

στον λόφο του Αγίου Νικολάου, υπήρχε το ιερό του Ασκληπιού. Ωστόσο, οι δοκιμαστικές τομές του Αρβανιτόπουλου στην πρώτη περίπτωση δεν απέδωσαν καρπούς. Στις παρυφές της σύγχρονης πόλης βρέθηκαν επίσης δύο αποθέτες ιερού Δήμητρας με ειδώλια κ.α., που χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} - αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Επιγραφές, φιλολογικές πηγές και ευρήματα δείχνουν ότι στην πόλη λατρευόταν πλήθος ακόμη θεοτήτων, ανάμεσα τους η Αθηνά, ο Απόλλωνας, ο Ασκληπιός, η Κυβέλη³¹⁸, η Εννοδία κ.α. Αξιοσημείωτο εύρημα υπήρξαν οι κυβόλιθοι με τις μαστοειδείς αποφύσεις³¹⁹, ένα ιδιαίτερο εύρημα, αντίστοιχο του οποίου βρέθηκε σε δύο κοντινές πόλεις της Αχαΐας Φθιώτιδας, στο Κάστρο Καλλιθέας (αρχαίο Πεύμα;) και στην Μελιταία³²⁰.

³¹⁸Κατακούτα 2013, 440-441.

³¹⁹Καραπάνου 2012, 412-413.

³²⁰Βλ. αντίστοιχα κεφάλαια.

Οι βορειοανατολικές περιόικες περιοχές. Μαγνησία & Περραιβία.

1. Εισαγωγή

Ως βόρειες/βορειοανατολικές περιόικες περιοχές των Θεσσαλών εννοούνται η Περραιβία και η Μαγνησία (Εικ. 1). Η Περραιβία που συνόρευε στα νότια/νοτιοδυτικά με τη Πελασγιώτιδα και την Εστιαιώτιδα και στα νοτιοανατολικά με τους Μάγνητες αποτελούσε στρατηγική περιοχή ελέγχου για τους θεσσαλούς, καθώς ήλεγχε τα περάσματα της κοιλάδας του Πηνηιού, δηλαδή την είσοδο από το βόρειο προς το νότιο ελλαδικό χώρο. Οι Μάγνητες στα ανατολικά των Πελασγών αποτελούσαν τη μόνη διέξοδο των θεσσαλικών τετράδων προς τη θάλασσα.

Στον κατάλογο των πόλεων που συγκαταλέγονται στη περιοχή που καταλάμβανε η αρχαία Μαγνησία συναντούμε δεκαέξι πόλεις: η Άμυρος, οι Ευρειαιοί, οι Ευρυμενές, η Δημητριάδα, η Ιωλκός, η Κασταναία, η Κικήνυθος, οι Κορακαί, η Μελιβοία, η Μεθώνη, το Ομόλιον, ο Ολιζών, οι Οξονιαίοι, η πόλη στο λόφο της Γορίτσας (πιθανότατα το αρχαίο Ορμίνιον), ο Ριζούς, τα Σπάλαυθρα.

Από τις παραπάνω πόλεις η Δημητριάδα και η πόλη στο λόφο της Γορίτσας μπορούν να μας δώσουν μια πληρέστερη εικόνα του πολεοδομικού τους ιστού, καθώς η συντριπτική πλειονότητα των μαγνητικών πόλεων που αναφέρονται στις πηγές δεν έχει εντοπιστεί. Πρόκειται για ένα μεγάλο αριθμό άγνωστων θέσεων σε σχέση με τις θεσσαλικές τετράδες, την Περραιβία και την Αχαΐα Φθιώτιδα, όπου τις τελευταίες δεκαετίες έχουν γίνει μεγάλα βήματα, ώστε σήμερα να έχουμε μια πιο σφαιρική άποψη για το οικιστικό τους πλέγμα. Πρόκειται πιθανότατα για μικρές πόλεις, οι οποίες δεν έπαιξαν ιδιαίτερα σημαίνοντα ρόλο στο πολιτικό σκηνικό της περιοχής. Έτσι, οι Άμυρος, Ευρυμενές, Κικήνυθος, Κορακαί, Μελιβοία, Οξονιαίοι και Ριζούς αν και είναι γνωστές επιγραφικά και φιλολογικά, δεν έχουν ταυτιστεί με βεβαιότητα. Για την πόλη της Μεθώνης έχουν προταθεί δύο θέσεις. Η πλειονότητα των μελετητών τη ταυτίζει με τα ερείπια που βρίσκονται στο λόφο Νεβεστίκι στα Άνω Λεχώνια³²¹ - άλλοι την τοποθετούν στο λόφο της Γορίτσας και αποδίδουν τα ερείπια του λόφου στο Νεβεστίκι στην πόλη Κορακαί³²². Τα αρχαία Σπάλαυθρα πιθανότατα βρίσκονται στο σημερινό χωριό του Χόρτου, ωστόσο ούτε και οι έρευνες των τελευταίων ετών επιβεβαίωσαν την υπόθεση³²³.

³²¹Stählin 1924, 53 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 117).

³²²Decourt et al. 2004, 720-721.

³²³Βλ. Stählin 1924, 120-121 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 120-121). Βουζαξάκης, Κ. 2008. «Χόρτο. Αγροτεμάχιο L.M. Christof». *ΑΙ 63, Χρονικά*: 688-691. Βουζαξάκης, Κ. 2015. «Οδοιπορικό στο Νότιο Πήλιο. Οι έρευνες, οι αρχαιότητες, οι προοπτικές». Στο Μαζαράκης Αιμιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερέας Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 4)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος 15-18.03.2012. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 57-66. Βουζαξάκης, Κ. 2020. «Πήλιον ὄ Φιλύρης νυμφίον. Η αρχαιολογική έρευνα σε ένα τόπο ξεχασμένο στους τόπους του». Στο Μαζαράκης Αιμιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερέας Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 5)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 26.02-01.03.2015. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 219-230.

Στη περιοχή των αρχαίων Περραιβών τις περιόδους που εξετάζουμε εντοπίζονται έντεκα πόλεις: η Άζωρος, οι Γόννοι, η Δολίχη, το Ερεικίνιο, η Μάλλοια, η Μονδαία, οι Μύλαι, οι Χυρετιές³²⁴, η Ολοσσών, το Πύθιο, και η Φάλαννα. Η Άζωρος μαζί με τη Δολίχη και το Πύθιο συνιστούσαν τη λεγόμενη Περραιβική Τρίπολη. Με εξαίρεση τις πόλεις που συγκροτούσαν τη Περραιβική Τρίπολη και τους Γόννους, λίγα είναι γνωστά για τις υπόλοιπες πόλεις της Περραιβίας. Οι Χυρετιές, που τοποθετούνται στο σημερινό χωριό Δομένικο δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς από την εποχή των πρώτων ερευνών που διεξήγαγε ο Απ. Αρβανιτόπουλος³²⁵.

³²⁴ Ερεικίνιο, Μάλλοια, Μονδαία, Μύλαι, Χυρετιές που βρίσκονται - με μικρές αποστάσεις η μια από την άλλη - στη κοιλάδα του Τιταρήσιου, αποτελούν περιπτώσεις θέσεων, όπου έχουν γίνει προσπάθειες ταύτισης ήδη από την εποχή του Stählin, διαθέτουν λιγοστά ορατά κατάλοιπα και δεν έχουν τύχει ανασκαφικής έρευνας. Ο Stählin, ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα τοποθέτησε τη Φάλαννα λίγο έξω από τη κωμόπολη του Τυρνάβου, τις Μύλες ανάμεσα από το Δαμάσι και του Δαμασούλι, το Ερεικίνιο βορειότερα του χωριού Βλαχογιάννι, τις Χυρετιές στο Δομένικο και τη Μάλλοια στα ερείπια του Παλιόκαστρου, βόρεια του χωριού της Συκιάς. Οι ταυτίσεις αυτές παραμένουν ως έχουν μέχρι και σήμερα, αφού και οι Γάλλοι ερευνητές της περιοχής της Θεσσαλίας συμφωνούν εν πολλοίς με τα πορίσματα του Γερμανού ερευνητή. Βλ. Stählin 1924, 25-31 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 78-88).

³²⁵Decourt et al. 2004, 722.

2.1 Η πόλη στο λόφο της Γορίτσας.

Ο λόφος της Γορίτσας υψώνεται ανάμεσα στην πεδιάδα της πόλης του Βόλου στα δυτικά και στην πεδιάδα της Αγριάς στα ανατολικά, σε υψόμετρο 100-150μ. Ο λόφος, που σήμερα αποτελεί χώρο περιπάτου, έγινε περιοχή σημαντικών ερευνών από τον S. Bakhuizen και μια ομάδα ολλανδών ερευνητών κατά την δεκαετία του 1970. Οι Ολλανδοί μελετητές επικεντρώθηκαν στην μελέτη της τοπογραφίας, της πολεοδομίας και στην αποτύπωση του αμυντικού της σχεδιασμού (Εικ. 2.1.1). Ωστόσο, συστηματική ανασκαφή δεν έχει διεξαχθεί μέχρι και σήμερα στη πόλη³²⁶.

Το όνομα της πόλης δεν έχει ακόμη ταυτιστεί από τους μελετητές. Η άποψη που υποστήριξε ο Leake το 1835, ότι η πόλη αποτελούσε την αρχαία Δημητριάδα, επηρέασε την έρευνα για πολλές δεκαετίες³²⁷. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες προτάσεις, όπως αυτή του Stählin³²⁸ ότι πρόκειται για την πόλη Ορμίνιον και του Helly ότι πρόκειται για την πόλη της Μεθώνης³²⁹.

Η πόλη εγκαταλείφθηκε οριστικά το 250 π.Χ., καθώς πιθανότατα οι κάτοικοι της μετοίκησαν στην απέναντι όχθη, στη νεοσύστατη πόλη της Δημητριάδας, όπως συνέβη και με όλες τις γειτονικές κόμες ή πόλεις³³⁰. Έκτοτε, δεν επανακατοικήθηκε, αποτελώντας ένα μνημείο του 4^{ου} αι. π.Χ., στο οποίο δεν έχουν γίνει ιδιαίτερες μεταγενέστερες επεμβάσεις. Το συγκροτημένο πολεοδομικό σχέδιο και η ισχυρή αμυντική οργάνωση μαρτυρούν και σε αυτή τη περίπτωση, όπως εξάλλου και στον λόφο της Καλλιθέας, ότι η ανοικοδόμηση ίσως χρηματοδοτήθηκε από τον Μακεδόνα Φίλιππο Β', όταν έκανε οχυρώσεις στη περιοχή. Ωστόσο, μάλλον ο Κάσσανδρος είναι αυτός που χρηματοδότησε στη προκειμένη περίπτωση την ανοικοδόμηση του τείχους, μεταξύ των ετών 316-298 π.Χ.³³¹

I. Αστική τοπογραφία

Η στρατηγική θέση που επιλέχθηκε για την ίδρυση της νέας πόλης είναι αναμφισβήτητη, καθώς έλεγχε, όχι μόνο την είσοδο και έξοδο του μυχού του Παγασητικού κόλπου, αλλά και τις πεδιάδες του Βόλου στα δυτικά και της Αγριάς στα ανατολικά.

Μια στενή λωρίδα γης μήκους ενός χιλιομέτρου και πλάτους 70μ. ενώνει τον λόφο με το όρος του Πηλίου. Η πόλη αναπτύχθηκε στο νοτιοανατολικό κομμάτι του λόφου καταλαμβάνοντας μια έκταση 330 στρεμμάτων (33 εκταρίων). Τα νεκροταφεία της πόλης βρίσκονταν εκτός τειχών, στα δυτικά και στα ανατολικά. Οργανώθηκε με βάση το ιπποδάμειο σύστημα, αν και οι οικοδομικές νησίδες διαμορφώθηκαν σύμφωνα και με την βραχώδη ασβεστολιθική επιφάνεια του λόφου³³². Έτσι, οι νησίδες που δημιουργούνται ποικίλουν σε έκταση ξεκινώντας από τα δύο στρέμματα και φτάνοντας σε περιπτώσεις έως και τα πέντε.

³²⁶Bakhuizen 1992, 25.

³²⁷Leake 1835, 375-378.

³²⁸Stählin 1924, 75-77 (ελλ.μτφρ. Stählin 2002, 152-154).

³²⁹Helly 2006, 158-63.

³³⁰Bakhuizen 1992, 314.

³³¹Bakhuizen 1992, 313-314.

³³²Bakhuizen 1992, 213.

Λόγω του απότομα ανοδικού εδάφους στα βόρεια του λόφου, τα οικοδομικά τετράγωνα της πόλης έχουν τρία διαφορετικά μήκη: 94μ., 126μ. και 157μ. Ανάμεσα από τα οικοδομικά τετράγωνα στο δυτικό μισό της πόλης, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ανοικτών χώρων - πλατειών - που πιθανότατα σχετίζονται με την δημόσια σφαίρα της πόλης. Από αυτούς ο ανοιχτός χώρος III αποτελεί πιθανότατα κατά τον ανασκαφέα και το επικρατέστερο σημείο ανέγερσης της αγοράς της πόλης, αφού η πρόσβαση και από τις τρεις πύλες στο σημείο ήταν αρκετά εύκολη και η ακρόπολη πολύ κοντά **(Εικ. 2.1.2)**³³³.

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των μελετητών η πόλη θα περιέκλειε 400 με 500 οικίες και πληθυσμό που υπολογίζεται από 3000 έως 3500 κατοίκους³³⁴. Η κατοικημένη περιοχή της πόλης καταλαμβάνει τη νοτιοανατολικά πλευρά του λόφου με τις οικίες να είναι συνήθως τετράγωνης κάτοψης, με μια σειρά δωματίων στην βόρεια πλευρά και μια αυλή στα νότια. Απαντώνται 19 οδοί στον άξονα βορρά-νότου και 10 με αξονισμό ανατολής-δύσης, ωστόσο υπάρχουν και τρεις ακόμη που δεν ακολουθούν ακριβώς αυτή την διάταξη³³⁵.

Η ακρόπολη μιας πόλης καταλαμβάνει συνήθως το ψηλότερο σημείο της, ωστόσο αυτό που παρατηρήθηκε στο λόφο της Γορίτσας, είναι ότι εδώ έχει επιλεγεί ένα στρατηγικό σημείο, καθώς η ξεχωριστά οχυρωμένη περιοχή δίπλα ακριβώς από αυτή, έχει μεγαλύτερο υψόμετρο. Στο σημείο που βρίσκεται η ακρόπολη, το έδαφος είναι ομαλό και εύκολα προσβάσιμο, γι' αυτό ίσως και αποτέλεσε έναν από τους λόγους που προτιμήθηκε το σημείο. Σήμερα στο πλάτωμα μήκους 135μ. και πλάτους 80μ. βρίσκεται κτισμένος ο ναός της Ζωοδόχου πηγής. Πιθανότατα ο χώρος αποτελούσε ένα οχυρωμένο φρούριο διαχωρισμένο από την υπόλοιπη πόλη. Δίπλα από την ακρόπολη - σε υψηλότερο σημείο - υπάρχει ακόμη ένας ξεχωριστά οχυρωμένος μακρόστενος χώρος με έναν πύργο στην κορυφή, που αποτελεί ένα ιδιαίτερο στοιχείο της Γορίτσας **(Εικ. 2.1.3)**³³⁶.

Πολύ ενδιαφέρον στοιχείο της ακρόπολης είναι η κατασκευή πέντε δεξαμενών νερού. Πρόκειται για μια τετράγωνη και τέσσερις απιόσχημες, λαξευμένες στον βράχο και επενδεδυμένες με υδραυλικό κονίαμα. Η επένδυση αυτή γινόταν με σκοπό να συγκρατείται το νερό της βροχής που έπεφτε από τις στέγες των σπιτιών και κατέληγε σε αυτές μέσω ενός δικτύου αγωγών. Το γεγονός ότι δεν έχουν εντοπιστεί τέτοιου είδους δεξαμενές ή και πηγάδια σε οικίες στην πόλη, έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι συγκεκριμένες δεξαμενές θα χρησίμευαν σε περιόδους έκτακτης ανάγκης³³⁷ και σίγουρα δεν θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των κατοίκων, παρά για ελάχιστο χρονικό διάστημα.

Ωστόσο, οι δεξαμενές δεν είναι το μόνο έργο υδροδότησης στο λόφο **(Εικ. 2.1.4)**. Μέρος του αρχικού σχεδιασμού της πόλης αποτέλεσε και η υδροδότηση της από τη πλησιέστερη πηγή νερού του Πηλίου, με τη πόλη να τροφοδοτείται με πόσιμο νερό από υφιστάμενη πηγή σε απόσταση 3χλμ. βορειοανατολικά του λόφου,

³³³Bakhuizen 1992, 218-219.

³³⁴Bakhuizen 1992, 225.

³³⁵Bakhuizen 1992, 172.

³³⁶Bakhuizen 1992, 162.

³³⁷Bakhuizen 1992, 280-284.

μέσω πήλινου κτιστού αγωγού. Ο αγωγός που κατασκευάστηκε ακολουθώντας το γεωγραφικό ανάγλυφο προσέγγιζε την πόλη από ανατολικά, όπου και πιθανότατα κατέληγε σε κρήνη. Σε αρκετά σημεία χρειάστηκε να κοπεί ο βράχος, ενώ στην διαδρομή του κατασκευάστηκαν και φρεάτια, προκειμένου να ελαφρύνεται από την πίεση ο αγωγός, αλλά και το νερό να φτάνει καθαρό στη πηγή³³⁸. Αξιοσημείωτο είναι επίσης και το δίκτυο κτιστών αγωγών αποχέτευσης, που σχεδιάστηκε ώστε να μεταφέρει τα ακάθαρτα νερά εκτός τειχών³³⁹.

Εκτός των τειχών και αρκετά κοντά στην ανατολική πύλη της πόλης εντοπίστηκε φυσικό σπήλαιο με επιγραφή "Διός Μειλιχίου" δηλώνοντας την υπαίθρια λατρεία του θεού σε αυτό το σημείο. Η επιγραφή που χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ. μπορεί και να είναι μάρτυρας ύπαρξης κάποιας υπαίθριας λατρείας, πριν ακόμη δημιουργηθεί η πόλη³⁴⁰.

Η οργάνωση της πόλης μαρτυρά ένα κεντρικό συντονισμό και δε δικαιολογεί τη παντελή απουσία κτιρίων με δημόσιο χαρακτήρα, όπως ναοί, βουλευτήριο, γυμνάσιο, θέατρο κ.α. Οι ερευνητές θεωρούν ότι είτε τα κτίρια αυτά ήταν αρκετά ταπεινής κάτοψης, είτε δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί, είτε δεν είχαν κατασκευαστεί, καθώς η διάρκεια ζωής της πόλης - μόλις 75 χρόνια - θα μπορούσε να δικαιολογήσει την έλλειψη μνημειακών κτισμάτων³⁴¹.

II. Η οχύρωση

Η ισχυρή αμυντική οργάνωση της πόλης χτίστηκε ενιαία και με ιδιαίτερη προσοχή, χωρίς να υπάρχει μεγάλη απόσταση μεταξύ οικιών και τείχους, με μόνη εξαίρεση το σημείο της οχυρωμένης κορυφογραμμής. Το τείχος που φτάνει σε μήκος τα 2.800μ. είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με το ψευδο-ισόδομο σύστημα, από ασβεστόλιθους λαξευμένους από τον ίδιο το λόφο³⁴². Το τείχος διέθετε τρεις πύλες: ανατολικά, δυτικά και βόρεια. Η δυτική πύλη ήταν του τύπου με αυλή. Η ανατολική πύλη είναι χτισμένη σύμφωνα με το πολυγωνικό σύστημα από μικρούς και μεγάλους λίθους λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους και ήταν δευτερεύουσας σημασίας. Σίγουρα οι κύριες εισοδοί της πόλης ήταν η δυτική και η βόρεια πύλη, αμφότερες αξονικές στην κάτοψη³⁴³.

Οι 33 πύργοι του - κτισμένοι επίσης από ασβεστόλιθο - είναι κατασκευασμένοι σε άνισες αποστάσεις και σε σημεία, όπου η άμυνα του τείχους λόγω του ιδιαίτερου γεωγραφικού ανάγλυφου ήταν ευάλωτη. Με ύψος που έφτανε τα 12μ., οι ορθογώνιοι πύργοι, έως και το ύψος της παρόδου τους, χωρίζονται σε τέσσερα διαμερίσματα μέσω ενός σταυρού κατασκευασμένου από ακατέργαστους λίθους, ο οποίος και πληρούται με χώμα, ως επιπλέον μέτρο ενίσχυσης. Η τεχνική αυτή ακολουθείται και στην κατασκευή των πύργων της Άλου³⁴⁴.

³³⁸ Αδρύμη-Σισμάνη 1996, 34.

³³⁹ Αδρύμη-Σισμάνη 1996, 36.

³⁴⁰ Bakhuizen 1992, 306-307.

³⁴¹ Bakhuizen 1992, 226.

³⁴² Bakhuizen 1992, 96.

³⁴³ Bakhuizen 1992, 91-92.

³⁴⁴ Bakhuizen 1992, 142-143.

Ιδιαίτερο στοιχείο της άμυνας αποτελεί ο προμαχώνας 14, ο οποίος χτίστηκε για την προστασία της βόρειας πύλης της πόλης, καθώς βρισκόταν σε ένα αρκετά ευάλωτο αμυντικό σημείο, εκεί όπου ο λόφος ενώνεται με το όρος του Πηλίου (**Εικ. 2.1.5**). Το συγκεκριμένο σημείο αποτελούσε και το πιο ευάλωτο σημείο στην άμυνα της πόλης, καθώς η πρόσβαση εδώ γινόταν με σχετική ευκολία, γι' αυτό και ο προμαχώνας προστατευόταν επιπλέον και από προτείχισμα³⁴⁵.

Ο προμαχώνας σήμερα σώζεται σε ύψος 3μ. και αποτελείται από δύο ευμεγέθεις πύργους σε σχήμα U που διαθέτουν ένα ορθογώνιο δωμάτιο στην πίσω τους πλευρά, οι οποίοι ενώνονται μεταξύ τους με φαρδύ διάδρομο (**Εικ. 2.1.6**). Είναι χτισμένος από λαξευτούς λίθους σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα - εν αντιθέσει με την υπόλοιπη οχύρωση- ενσωματώνοντας δύο διαφορετικά είδη λίθου στην κατασκευή του. Ενώ στα σημεία που ήταν ευάλωτα στις εχθρικές επιθετικές τακτικές χρησιμοποιήθηκε ο σκληρός γκρίζος ασβεστόλιθος, στα σημεία όπου δεν συνέτρεχε κάτι τέτοιο, χρησιμοποιήθηκε λατυποπαγής λίθος³⁴⁶. Η ανωδομή του ήταν χτισμένη από πλίνθους - όπως και αυτή του πύργου που προστατεύει την δυτική πύλη της πόλης - εν αντιθέσει με την υπόλοιπη οχύρωση, στην οποία κυριαρχεί ο ασβεστόλιθος³⁴⁷.

2.2 Δημητριάδα

Η αρχαία Δημητριάδα βρίσκεται στον μυχό του Παγασητικού κόλπου, νοτιοδυτικά και σε απόσταση 1.5 χλμ. από την πόλη του Βόλου (**Εικ. 1**). Σήμερα, η οδός Βόλου - Αθηνών διασχίζει την πόλη στον άξονα Β-Ν, διερχόμενη μπροστά από το θέατρο, αλλά και το υδραγωγείο της ρωμαϊκής περιόδου. Η πόλη οριοθετείται στα βόρεια από τον ποταμό Ξηριά (αρχαίο Κραυσίδωνα) και στα νότια από το Αλιγαρρόρεμα. Όπως μαρτυρούν και τα κατάλοιπα της Μαγούλας στα Πευκάκια, η περιοχή κατοικείται συνεχόμενα, ως φαίνεται, ήδη από τη νεολιθική περίοδο (**Εικ. 2.2.1**)³⁴⁸.

Η Δημητριάδα θα ιδρυθεί από τον Δημήτριο Πολιορκητή και θα χτιστεί περίπου το 294 - 292 π.Χ.³⁴⁹, ανάμεσα σε δύο παλαιότερες θέσεις, όπως αναφέρει ο Στράβωνας, τη Νήλεια και τις Παγασές³⁵⁰. Ο πληθυσμός της νέας πόλης είναι αποτέλεσμα του συνοικισμού δεκατεσσάρων και πλέον κωμών της Μαγνησίας³⁵¹, όπως η Αιολίδα, η Άλος, οι Αμφανές (:), οι Γλαφυρές, το Ομόλιο, τα Σπάλαυθρα, η Κορόπη, η Νήλεια, οι Παγασές, το Ορμίνιο, ο Ριζούς, η Σηπιάδα, η Ολιζώνα, η Βοίβη και η Ιωλκός³⁵². Η πόλη εκτός από δεύτερη βασιλική πρωτεύουσα θα αποτελέσει και ένα ισχυρό Μακεδονικό οχυρό και εμπορικό κέντρο, με το λιμάνι της να αποτελεί σημαντικό ναύσταθμο του κεντρικού ελλαδικού χώρου, ιδιαίτερα μετά την

³⁴⁵Bakhuizen 1992, 150.

³⁴⁶Bakhuizen 1992, 105-106.

³⁴⁷Bakhuizen 1992, 106.

³⁴⁸Μπάτζιου-Ευσταθίου 1990, 65-66.

³⁴⁹Marzloff 1994a, 60.

³⁵⁰Μπάτζιου-Ευσταθίου 2008a, 259.

³⁵¹Στράβων IX.4.15 και 5.15.

³⁵²Ιντζεσίλογλου 1996, 92-93.

καταστροφή του λιμανιού Φθιωτίδων Θηβών από τον Φίλιππο Ε', γεγονός που κατέστησε την Δημητριάδα το κοντινότερο λιμάνι για τους πληθυσμούς της ενδοχώρας της Θεσσαλίας. Μάλιστα, από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. θα αποτελέσει την πρωτεύουσα του Κοινού των Μαγνήτων, ρόλο που θα διατηρήσει και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο³⁵³.

Η πόλη της ύστερης αρχαιότητας, του 4^{ου} αι. μ.Χ. θα γνωρίσει ιδιαίτερη άνθηση και, παρά τη συρρίκνωση της, εξακολουθεί να αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Μαγνησίας, αλλά και της Θεσσαλίας γενικότερα. Ωστόσο, φαίνεται ότι εγκαταλείπεται οριστικά τον 6^ο αι. μ.Χ. Η εγκατάσταση στον χώρο, όχι μόνο ντόπιων αλλά και ξένων, μαρτυρείται από την πληθώρα νομισμάτων από μέρη με τα οποία σχετίζονταν οι Μακεδόνες, από τις επιτύμβιες στήλες, αλλά και από την ύπαρξη ανατολικών - αιγυπτιακών θεοτήτων³⁵⁴.

Εσφαλμένα ο Leake ταύτισε την Δημητριάδα με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του λόφου της Γορίτσας³⁵⁵. Την άποψη αυτή ανέτρεψαν περίπου έναν αιώνα μετά οι πρώτες ανασκαφές στην αρχαία πόλη, που πραγματοποιήθηκαν από τον Απ. Αρβανιτόπουλο μεταξύ 1908 και 1920, ο οποίος έφερε στο φως μεταξύ άλλων, μέρος της οχύρωσης, του ανακτόρου και του θεάτρου, αλλά και τις γραπτές επιτύμβιες στήλες του ΝΑ νεκροταφείου, οι οποίες αποτέλεσαν το έναυσμα για τη δημιουργία του Αθανασάκειου Μουσείου Βόλου³⁵⁶. Στη συνέχεια, την δεκαετία του '60 και του '70 ο χώρος ερευνήθηκε από το Δ.Ρ. Θεοχάρη, αλλά και από ομάδα αρχαιολόγων όπως οι Marzloff, Milojić, Einwanger, Bakhuizen, Gchnitzer και Habicht έως και τα τέλη της δεκαετίας του '80. Αυτή την περίοδο εκπονήθηκαν και τα τοπογραφικά σχέδια της πόλης, βασισμένα στα ανασκαφικά δεδομένα και την επιφανειακή έρευνα. Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και έπειτα, οι ανασκαφές και οι έρευνες στο χώρο συνεχίστηκαν από την Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μαγνησίας³⁵⁷.

I. Αστική Τοπογραφία

Σύμφωνα με τις έρευνές τους στην πόλη, οι Γερμανοί αρχαιολόγοι διέκριναν τρεις φάσεις στην πολεοδομική της εξέλιξη (**Εικ. 2.2.2**)³⁵⁸. Στην πρώτη φάση εντάσσεται η πόλη, η οποία όπως προαναφέρθηκε ιδρύθηκε από τον Δημήτριο Πολιορκητή και φαίνεται πως αρχικά είχε κυρίως στρατιωτικό χαρακτήρα, αφού την περίοδο της βασιλείας του χρονολογούνται τα πρώτα ισχυρά οχυρωματικά έργα μήκους 11χλμ. Ωστόσο, θεώρησαν ότι ο πολεοδομικός της σχεδιασμός και τα σημαντικότερα κτίσματά της εντάσσονται στην δεύτερη φάση, την περίοδο της βασιλείας του Αντιγόνου Γονατά, όταν και η πόλη θα χωριστεί σε δύο τομείς από το

³⁵³Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2012. «Η Δημητριάδα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους». Στο Μαζαράκης Αιμιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 341.

³⁵⁴Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996, 16.

³⁵⁵Leake 1835, 375. Ιντζεσίλογλου 1994, 33.

³⁵⁶Μπάτζιου-Ευσταθίου 1990, 68.

³⁵⁷Marzloff 1994α, 57.

³⁵⁸Marzloff 1994α, 60-61

διατείχισμα³⁵⁹. Η τρίτη φάση της ανάγεται στα ρωμαϊκά χρόνια, περίοδος που δεν περιλαμβάνεται στην παρούσα μελέτη.

Το 2014 έλαβε χώρα εκτενής γεωφυσική έρευνα στη μη ανεσκαμμένη περιοχή της Δημητριάδας και ιδιαίτερα στην περιοχή που περιβάλλει το ανάκτορο, την αγορά, αλλά και την περιοχή κοντά στην ακτή. Τα πρώτα αποτελέσματα έδειξαν ότι το τοπογραφικό σχέδιο της πόλης που εκπονήθηκε από τους αρχαιολόγους μερικές δεκαετίες νωρίτερα επιβεβαιώνεται ως ένα μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, εντοπίστηκαν δρόμοι, οι οποίοι δεν είχαν αποτυπωθεί στο σχέδιο τους³⁶⁰.

Στον ανατολικό τομέα (**Εικ. 2.2.3**), κάτω από το ύψωμα και κοντά στην ακτή που χτίστηκε το ανάκτορο και η περιοχή της αγοράς, η πόλη οικοδομήθηκε σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα. Το ορθογώνιο πλέγμα δημιούργησε οικοδομικά τετράγωνα 101x51μ. και δρόμους ιδιαίτερα φαρδείς, πλάτους 8.5μ., στοιχείο ασυνήθιστο για ελληνιστική πόλη³⁶¹. Οι διαστάσεις αυτές είναι παρόμοιες με αυτές της πρωτεύουσας των Μακεδόνων, Πέλλας αλλά και της Αντιόχειας και της Ολύνθου. Η ύπαρξη ωστόσο υποδάμειας οργάνωσης απαντάται μόνο στον ανατολικό τομέα της Δημητριάδας. Ο δυτικός τομέας της πόλης που περιλαμβάνει το θέατρο, βορειότερα το ηρώο ή ιερό, το στάδιο και πιο ψηλά την ακρόπολη δεν φαίνεται να έχει διαμορφωθεί σύμφωνα με κάποιο σαφές σχέδιο, αν και αυτός ο τομέας της πόλης δεν έχει ακόμη ερευνηθεί επαρκώς, ώστε να κατανοηθεί ο τρόπος οργάνωσης του³⁶².

Τα ισχυρά τείχη περιέκλειαν μια έκταση συνολικά 4.400 στρεμμάτων. Χτίστηκαν σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα και με ανωδομή από πλίνθους, ωστόσο είναι εμφανής η προχειρότητα και η βιασύνη της κατασκευής, η οποία ολοκληρώνεται σε μια φάση³⁶³. Σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση περιμετρικά, εκτός από το τμήμα του βόρειου λιμανιού³⁶⁴ που έχει καταστραφεί. Οι τετράγωνοι πύργοι που διακόπτουν την πορεία τους φαίνονται ιδιαίτερα ενισχυμένοι προς την θαλάσσια πλευρά, στα βόρεια³⁶⁵. Εκτός των τειχών, στα Ν και ΝΑ εκτείνονται τα νεκροταφεία της. Δυτικά, αυτή τη φορά εντός των τειχών της και βορειότερα του θεάτρου, εκτείνεται ακόμη ένα νεκροταφείο.

Τη ρωμαϊκή περίοδο αν και η έκταση της κατοικημένης περιοχής περιορίζεται αισθητά, εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο ιδιαίτερα κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους (2^{ος} - 3^{ος} αι. μ.Χ.). Οι περιοχές που κατοικούνται είναι η έκταση που καταλαμβάνει το βόρειο λιμάνι και αυτή του Αλιγαρορρέματος. Ωστόσο,

³⁵⁹Ο Γ. Λώλος στο άρθρο του «*Δημητριάς στη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο: μια συγκριτική προσέγγιση*» διαφωνεί με τον διαχωρισμό των Γερμανών μελετητών, υποστηρίζοντας ότι ο Δημήτριος μερίμνησε και για την οργάνωση της πολεοδομίας της πόλης. Βλ. Λώλος 2006, 176.

³⁶⁰Sarris et al. 2014, 3.

³⁶¹Marzloff 1994α, 60.

³⁶²Stamatopoulou 2018, 351.

³⁶³Marzloff 1996α, 51.

³⁶⁴Σύμφωνα με τον Stählin τη πόλη εξυπηρετούσαν δύο λιμένες: ένας εσωτερικός στο βορρά, προστατευμένος από δυνατούς ανέμους και ένας εξωτερικός νότια, στις Αλυκές. Βλ. Stählin 1924, 70 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 144-145).

³⁶⁵Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996, 16.

αυτή την περίοδο η πόλη αποκτά δικό της υδραγωγείο, τα λείψανα του οποίου είναι ορατά σε μεγάλο ύψος μέχρι και σήμερα, αλλά και συγκροτήματα θερμών³⁶⁶.

I. Ο ανατολικός τομέας της πόλης

A. Το ανάκτορο και η αγορά

Η ύπαρξη ανακτόρου στην Δημητριάδα (**Εικ. 2.2.4**), αν και δεν θα έπρεπε να προξενεί εντύπωση, αποτελεί σίγουρα στοιχείο της σημαντικής θέσης που κατείχε η πόλη για τους Μακεδόνες βασιλείς. Η Δημητριάδα υπήρξε η τρίτη μακεδονική πόλη στην οποία χτίστηκε μεγαλοπρεπές ανάκτορο, μετά τις Αιγές (Βεργίνα) και την Πέλλα, την παλαιά και τη νέα πρωτεύουσα των Μακεδόνων αντίστοιχα. Επίσης, η ύπαρξη ανακτόρου είναι σαφής ένδειξη ότι ο μονάρχης περνούσε αρκετό χρόνο στη νέα πόλη³⁶⁷. Ωστόσο, η κεντρική θέση που καταλαμβάνει στον ιστό της, καθόλου αποκομμένο από τον πυρήνα της και πολύ κοντά στο λιμάνι, το διαφοροποιεί από τις περιπτώσεις των προαναφερθέντων μακεδονικών ανακτόρων³⁶⁸.

Από τις ανασκαφές που διεξήχθησαν στο λόφο³⁶⁹, διαπιστώθηκε ότι το ανάκτορο, στην μορφή που σώζεται, θεμελιώθηκε επάνω σε προγενέστερο συγκρότημα του 3^{ου} αι. π.Χ., κατάλοιπα του οποίου έχουν εντοπιστεί στην αυλή του ανατολικού τμήματος, αλλά και στην ΒΑ πτέρυγα³⁷⁰. Το κτίριο, το οποίο χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. - περίπου το 200 π.Χ. - καταλαμβάνει την βορειοδυτική πλευρά της τειχισμένης πόλης, χωρίζοντας την στα δύο. Χτίστηκε επάνω σε φυσικό ύψωμα, το οποίο για τις ανάγκες κατασκευής ισοπεδώθηκε, περιβαλλόταν από άνδηρα και ισχυρά τείχη και παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι και το 167 π.Χ.³⁷¹.

Το υψηλότερο, ανατολικό τμήμα του λόφου καταλαμβάνει ένα κτίριο με πύργους στις τέσσερις γωνίες. Το λεγόμενο τετραπύργιο (Terrazza dell' anaktoron) αποτελεί *unicum* στην αρχιτεκτονική της ηπειρωτικής Ελλάδας και στοιχείο που δεν απαντάται στα άλλα μακεδονικά ανάκτορα. Με διαστάσεις 80μ. στα βόρεια, 66μ. στα ανατολικά και δυτικά και 68μ. στο νότο³⁷², στην ουσία πρόκειται για μια αυλή που περιστοιχίζεται από στοές, οι οποίες περιέχουν δωμάτια σε όλες τις πλευρές. Οι δύο εκ των τεσσάρων στοών

³⁶⁶Μπάτζιου και Τριανταφυλλοπούλου 2000, 304. Βλ. επίσης Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2012. «Η Δημητριάδα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους». Στο Μαζαράκης Αιινά Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, . Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τόμος Ι. 341-352.

³⁶⁷Marzoff 1994α, 61.

³⁶⁸Στη περίπτωση των Αιγών, ανάκτορο και θέατρο είναι χτισμένα σε στενή συνάφεια στο νότιο άκρο της πόλης. Στη περίπτωση της Πέλλας το ανάκτορο καταλαμβάνει το μεσαίο από τους τρεις λόφους που δεσπόζουν στο βόρειο άκρο της πόλης, σε μικρή απόσταση από αυτή.

³⁶⁹Πρώτος ο Απ. Αρβανιτόπουλος ανέσκαψε μεταξύ του 1906 και 1915, τμήμα του ανατολικού περιστυλίου του κτιρίου, το οποίο ταύτισε με ναό και συγκεκριμένα, με το Σαρπειό. Βλ. Αρβανιτόπουλος, Απ. 1928. *Γραπτά Στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*. Αθήνα. Η πρόταση του Ν. Παπαχατζή στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ότι το ανάκτορο της πόλης θα πρέπει να αναζητηθεί κεντρικά αυτής, επιβεβαιώθηκε από τις ανασκαφές της δεκαετίας του '60 υπό τον Δ.Ρ. Θεοχάρη. Βλ. Παπαχατζής, Ν. 1958. *Το Μακεδονικό ανάκτορο της Δημητριάδας*. Θεσσαλικά 1: 16. Οι έρευνες στο ανάκτορο συνεχίστηκαν και από ομάδα Γερμανών αρχαιολόγων έως και το 1982. Έκτοτε και από την δεκαετία του '90, οι έρευνες συνεχίζονται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας. Βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 293.

³⁷⁰Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 298.

³⁷¹Μπάτζιου-Ευσταθίου 2008α, 260.

³⁷²Ferrara 2014, 193-194.

κοσμούνται με τοιχογραφίες που σώζονται σε μεγάλη έκταση και ύψος, σπάνιο δείγμα της θεσσαλικής ζωγραφικής³⁷³. Το περιστύλιο της αυλής είναι ροδιακού τύπου (Εικ. 2.2.5)³⁷⁴. Το δάπεδο της αυλής βρισκόταν περίπου στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του περιστυλίου. Στην βορειοδυτική γωνία σώζεται συλλεκτήρια λεκάνη, που ήταν σκαμμένη στον φυσικό βράχο και από το βόρειο άκρο της ξεκινούσε ένας μεγάλος αποχετευτικός αγωγός. Οι δωρικοί κίονες της αυλής είναι κατασκευασμένοι από ερυθρωπό μαργαϊκό ασβεστόλιθο, υλικό κακής ποιότητας, γι' αυτό και επενδύθηκαν με επίχρυσμα από λευκό, λεπτό και σκληρό μαρμαροκονίαμα.

Τουλάχιστον η νότια και η ανατολική πλευρά θα πρέπει να είχαν και δεύτερο όροφο. Η δυτική πτέρυγα αποτελούταν από οκτώ δωμάτια. Το κεντρικό δωμάτιο αρ.38 (8x5μ.) που άνοιγε προς την αυλή, είχε ιδιαίτερα μνημειακή διαμόρφωση, με τρεις εισόδους που χωρίζονταν από δύο ημικίονες, των οποίων η βάση του κιονόκρανου βρίσκεται ακόμη *in situ*. Το δωμάτιο φαίνεται ότι επικοινωνούσε με τα μικρότερα δωμάτια 37 και 39³⁷⁵. Τα δωμάτια 40 και 35 αποτελούν πιθανότατα χώρους με συμποσιακή λειτουργία. Εξαιτίας των καταστροφών που υπέστη, η λειτουργία της δυτικής πτέρυγας δεν είναι ξεκάθαρη. Ο F.M. Ferrara πιθανολογεί ότι αυτή η ομάδα των δωματίων αποτελούσε την είσοδο στο τετραπύργιο³⁷⁶. Η τελευταία χρήση του χώρου της βόρειας πτέρυγας, ως εργαστήριο κεραμικής και χαλκού, κατέστρεψε τα αρχιτεκτονικά της μέλη, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν επαρκή στοιχεία αναφορικά με την λειτουργία της, ωστόσο και πάλι αποτελείται από οκτώ δωμάτια προφανώς επιμηκυμένα, καθώς οι γωνιακοί πύργοι στον βορρά απλώνονται ανατολικότερα και δυτικότερα από τους αντίστοιχους στο νότο³⁷⁷.

Ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του τετραπυργίου είναι, ότι εδώ διαμορφώνονται ομάδες τριών δωματίων (Dreiraumgruppe). Τα δωμάτια 57 έως 63 έχουν ίδιες διαστάσεις και θεωρείται ότι φιλοξενούν αριθμό συμποσιαστών πολύ συχνότερα. Τα δωμάτια που βλέπουν στην αυλή του ανακτόρου μπορούν να φιλοξενήσουν έναν σαφώς μεγαλύτερο αριθμό συνδαιτημόνων³⁷⁸. Στις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στη νότια πτέρυγα, αποκαλύφθηκε μεγάλη κυκλική δεξαμενή στο ΝΔ πύργο και αίθουσα κλιμακοστασίου που θα οδηγούσε στον επάνω όροφο. Αντίστοιχα, στο νότιο άκρο της ανατολικής πτέρυγας υπήρχε κλιμακοστάσιο. Ωστόσο, αυτή η πτέρυγα είχε διπλάσιο βάθος από τη νότια πλευρά και αποτελούταν συνολικά από 12 δωμάτια³⁷⁹.

Το κτίριο αυτό προστατεύεται επιπλέον από τέσσερις πύργους (ένας σε κάθε γωνία), στοιχείο ιδιαίτερο όχι όμως αδικαιολόγητο εν μέσω ταραγμένων καιρών³⁸⁰. Οι τετράγωνου σχήματος γωνιακοί πύργοι είναι κατασκευές ισχυρές, με διαστάσεις περίπου 12.60 - 12.80μ., ενώ οι εξωτερικοί τοίχοι του τετραπυργίου

³⁷³ Παπακυριάκος και αλ. 2006, 195-196.

³⁷⁴ Ferrara 2014, 195.

³⁷⁵ Ferrara 2014, 198.

³⁷⁶ Ferrara 2014, 199.

³⁷⁷ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 298-299.

³⁷⁸ Ferrara 2014, 210-211.

³⁷⁹ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 296-298.

³⁸⁰ Ferrara 2014, 193-202.

είναι χτισμένοι από γκρίζο μάρμαρο, σύμφωνα με το ψευδο-ισόδομο σύστημα, όπως τα τείχη και τα πιο σημαντικά κτίσματα του εσωτερικού της πόλεως³⁸¹. Οι υπόλοιπες εγκαταστάσεις του ανακτόρου εκτείνονται στα δυτικά του υψώματος, που φαίνεται ότι είχαν διαμορφωθεί παλαιότερα, αλλά εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται³⁸². Οι τοίχοι εδώ ήταν χτισμένοι με ισόδομο σύστημα και σώζονται σε ύψος ενός ορόφου. Στην ανώτερη σωζόμενη σειρά υπάρχουν λιθόπλινθοι με τις υποδοχές για την τοποθέτηση των ξύλινων δοκών που στήριζαν το δάπεδο του ορόφου.

Σε συνέχεια του νοτιοδυτικού πύργου προς τα νότια, με κατεύθυνση προς την αγορά, υπάρχει ισχυρός τοίχος με αντηρίδες (Terrazza Ovest I), κατασκευασμένος σύμφωνα με το ψευδο-ισόδομο σύστημα και στις δύο όψεις. Ο τοίχος αυτός αποτελεί το ανατολικό όριο της οδού που συνδέει το ανάκτορο με την αγορά. Ο χώρος αυτός παρέμεινε ανοιχτός σε όλες τις φάσεις του οικοδομήματος³⁸³. Στο κτίσμα βρέθηκαν πολλοί ενσφράγιστοι κέραμοι στέγης, με τα γράμματα ΒΑ (αρχικά του Βασιλέως Αντιγόνου) σε έγκοιλο τετράγωνο, μία με τα γράμματα ΔΗ (Δημόσιο), δωρικά κιονόκρανα και πλήρινα αρχιτεκτονικά διακοσμητικά μέλη όπως σίμες, ηγεμόνες καλυπτήρες και λεοντοκεφαλές – υδρορροές (Εικ. 2.2.6)³⁸⁴.

Δυτικότερα (Terrazza Ovest II) ανοίγεται ένα δεύτερο περιστύλιο με μεγαλύτερες διαστάσεις, του οποίου τα λιγιστά κατάλοιπα σώθηκαν στην βορειοδυτική γωνία. Στο κέντρο της αυλής βρέθηκε βάση 4x4μ., ωστόσο, λόγω της αποσπασματικότητας των ευρημάτων δεν είναι γνωστό αν αποτελούσε εστία³⁸⁵. Στην βόρεια πλευρά της αυλής δημιουργούνται δυο αίθουσες τετραγωνισμένες 4x4μ. που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους (δωμάτια 58 και 59). Το δωμάτιο 60 έχει μεγαλύτερες διαστάσεις 8x1.4μ. Μάλλον πρόκειται για συμποσιακούς χώρους που επικοινωνούν μεταξύ τους, όπως δείχνει ο στυλοβάτης με τους δύο ημικίονες³⁸⁶. Οι χώροι 49 και 51 αποτελούσαν κλιμακοστάσια, τα οποία επέτρεπαν την πρόσβαση στον όροφο³⁸⁷.

Ο αίθριος χώρος (Terrazza Ovest III) που ανοίγεται δυτικότερα, δίπλα από το δεύτερο περιστύλιο, είναι σχεδόν διπλάσιος σε μέγεθος από την αυλή του ανακτόρου, αν και η νότια και δυτική πλευρά του είναι ανακατασκευασμένες. Οι χώροι 70,71,72 είχαν ως φαίνεται διαφορετική λειτουργία. Ο τοίχος C χρονολογείται στην πρώιμη φάση του ανακτόρου (την περίοδο βασιλείας του Αντίγονου Γονατά). Ο χώρος 71 πρόκειται για μια μεγάλη αίθουσα που μάλλον χωρίζεται στο εσωτερικό της. Πιθανότατα είχε στρατιωτικού τύπου λειτουργία, ίσως πρόκειται για οπλοστάσιο ή αποθήκες³⁸⁸.

Οι κύριες εισοδοί στο ανακτορικό συγκρότημα δεν είναι βέβαιες. Σίγουρα ο χώρος αμέσως δυτικότερα του τετραπυργίου (Terrazza Ovest I) αποτελούσε την είσοδο από τα νότια προς το τετραπύργιο, αλλά και τον δρόμο που ένωνε ανάκτορο και αγορά. Άγνωστη είναι επίσης και η ύπαρξη πρόπυλου, όπως στις περιπτώσεις

³⁸¹Ferrara 2014, 189, 193 και 194, σημ. 30.

³⁸²Ferrara 2014, 201.

³⁸³Ferrara 2014, 199.

³⁸⁴Μπάτζιου-Ευσταθίου 2000, 295.

³⁸⁵Ferrara 2014, 199.

³⁸⁶Ferrara 2014, 201.

³⁸⁷Ferrara 2014, 202.

³⁸⁸Ferrara 2014, 201.

των ανακτόρων της Πέλλας και των Αιγών³⁸⁹. Ο χώρος του ανακτόρου θα εγκαταλειφθεί εντελώς έπειτα από μεγάλο σεισμό μετά το 120 π.Χ., με τον χώρο γύρω από την περίστυλη αυλή να μετατρέπεται σε νεκροταφείο κατά την διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας³⁹⁰.

Νότια του ανακτόρου και σε στενή σχέση με αυτό χτίστηκε η λεγόμενη ιερή αγορά της πόλης μήκους 177.50μ., η οποία, στην δυτική τουλάχιστον πλευρά, κλείνεται από στοά (**Εικ. 2.2.6**). Στο κέντρο της βρέθηκε ένας μικρός περίστυλος ιωνικός ναός με πρόναο, η λατρεία του οποίου ταυτίζεται σύμφωνα με επιγραφές του 3^{ου} αι. με την ύπαρξη ναού της Αρτέμιδος Ιωλκίας. Η συγκεκριμένη λατρεία πρέπει να μεταφέρθηκε στην Δημητριάδα από τον οικισμό των Παλαιών/Κάστρο, πιθανότατα προερχόμενη από την αρχαία Ιωλκό. Ο μικρός ναός εν παραστάσι έχει διαστάσεις κρηπιδώματος 15.70x9.50μ.³⁹¹.

Η στενή συνάφεια της λεγόμενης ιερής αγοράς και του ανακτόρου (**Εικ. 2.2.3**), αλλά και το γεγονός ότι είχε μεγάλη απόσταση από το λιμάνι με αποτέλεσμα να μην εξυπηρετεί τον έντονο εμπορικό χαρακτήρα της πόλης, οδήγησε στην άποψη ότι η πόλη διέθετε χωριστή, εμπορικού χαρακτήρα, αγορά. Πιθανά η τελευταία να βρισκόταν στο χαμηλό ΒΑ επίπεδο της πόλης, πολύ κοντά δηλαδή στο λιμάνι και στο θέατρο, σημείο όπου έχουν αποκαλυφθεί ίχνη δημοσίων κτιρίων³⁹².

Β. Οι οικίες και τα ιερά

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, τα οικοδομικά τετράγωνα είχαν διαστάσεις 101x51μ. Σύμφωνα με τον P. Marzolff αυτά διαιρούνταν σε δεκατέσσερα (ή και παραπάνω) οικόπεδα με εμβαδό κατά μέσο όρο 350 τ.μ. το καθένα³⁹³. Σύμφωνα με τα παραπάνω, υπολόγισε τους κατοίκους της πόλεως περίπου στους 25.000 (**Εικ. 2.2.7**)³⁹⁴.

Οι οικίες της Δημητριάδας ακολουθούν αρχιτεκτονικά την δομή των οικιών της υστεροκλασικής περιόδου, του τύπου με παστάδα (**Εικ. 2.2.8**). Οι γεωφυσικές έρευνες που διεξήχθησαν το 2014 έδειξαν ότι εσωτερικά η διαμόρφωση των χώρων ποικίλει σημαντικά, λόγω των εκάστοτε αναγκών των ενοίκων τους. Μια σειρά δωματίων και βοηθητικών χώρων περιβάλλουν μια υπαίθρια αυλή συχνά πλακόστρωτη, άλλοτε περίστυλη, άλλοτε όχι³⁹⁵. Στις πλουσιότερες από αυτές - οι οποίες και βρίσκονται κατά μήκος του μεγάλου λιμανιού - , η αυλή ήταν περίστυλη, έχοντας τέσσερις κίονες σε κάθε πλευρά, ενώ έχουν αποκαλυφθεί και αρκετά ψηφιδωτά δάπεδα³⁹⁶. Εκεί βρίσκονταν επίσης το πηγάδι, αλλά και αγωγός ομβρίων υδάτων. Όπως και στις οικίες προγενέστερων περιόδων έτσι και εδώ, η θρησκευτικότητα είναι ιδιαίτερα έντονη, γεγονός που προδίδει η ύπαρξη οικιακών ιερών και πολλών ειδωλίων που αντιπροσωπεύουν θεότητες, όπως η Εννοδία, η

³⁸⁹Kopsacheili 2012, 85.

³⁹⁰Marzolff 1996α, 58.

³⁹¹Μπάτζιου-Ευσταθίου 1990, 69.

³⁹²Stamatopoulou 2018, 355.

³⁹³Marzolff 1996α, 56.

³⁹⁴Marzolff 1996α, 61.

³⁹⁵Sarris 2014, 6.

³⁹⁶Βλ. υποσημείωση 392.

Εκάτη, η Κυβέλη, ο Δίας Μελίχιος κ.α.³⁹⁷. Οικιακή λατρεία της Εννοδίας εντοπίζεται και στην πόλη του Κάστρου Καλλιθέας. Τις τελευταίες δεκαετίες, ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα και μη έχουν φέρει στο φως οικίες και άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου στο βορειοανατολικό κομμάτι της πόλης³⁹⁸.

Όσο αφορά τα ιερά - αν εξαιρέσουμε το ιερό της Αρτέμιδος Ιωλκίας στην ιερή αγορά της πόλης και της Αφροδίτης Πασικράτας και της Αρτέμιδος Εννοδίας³⁹⁹ - είναι γνωστά κυρίως μέσω των επιγραφικών και φιλολογικών μαρτυριών, με το κοσμοπολίτικο στοιχείο της πόλης να φανερώνεται και εδώ. Αν και πατροπαράδοτα γνωρίζουμε ότι συνεχίζεται η λατρεία του Διός Ακραιού, της Αρτέμιδος Ιωλκίας και του Απόλλωνος Κορωπαίου, των τριών θεών του Ολύμπου που λατρεύονταν ιδιαίτερα στις πόλεις της Μαγνησίας, επιγραφή⁴⁰⁰ πληροφορεί ότι στην πόλη υπήρχε Σαραπείο, ιερό όπου λατρεύονταν αιγυπτιακές θεότητες, όπως η Ίσιδα, ο Άνουβις, ο Σάραπις και ο Όσιρις. Αν και μέχρι σήμερα το ιερό δεν έχει εντοπιστεί με βεβαιότητα, ένα κτίριο εντός των τειχών που βρίσκεται στο νότιο κομμάτι της πόλης, κοντά στο λόφο του Προφήτη Ηλία και σε στενή συνάφεια με ρέμα, ίσως να αφορά τον συγκεκριμένο ναό⁴⁰¹. Επιπλέον, ο Απ. Αρβανιτόπουλος⁴⁰² αποκάλυψε στον ανατολικό τομέα της πόλη το ιερό της θεάς Δήμητρας, της Κόρης και του Πλούτωνα, ωστόσο ακόμη δεν έχει καταστεί δυνατή η ανεύρεση στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κανενός από τα πλούσια ευρήματα που αναφέρει, όπως βάθρα αναθηματικών αγαλμάτων, θραύσματα του λατρευτικού αγάλματος της Δήμητρας, ειδώλια, θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων κ.α., η ύπαρξη δύο ψηφισμάτων που αναφέρονται ρητά σε Θεσμοφόριο δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολιών. Αν και η θέση της ανασκαφής εντοπίστηκε με ακρίβεια σε στενή συνάφεια με τα ανατολικά τείχη της πόλης, ναϊκό οικοδόμημα, όπως και στην περίπτωση του ιερού της Πασικράτας και του Σαραπείου, δεν έχει ανασκαφεί⁴⁰³.

Κτίριο, το οποίο ανασκάφηκε επίσης στην οικιστική ζώνη της πόλης, στην περιοχή με τη σημερινή ονομασία *Πευκάκια*, προκάλεσε συζητήσεις σχετικά με το αν πρόκειται για οικία ή ιερό (**Εικ. 2.2.9 & Εικ. 2.2.10**). Το κτίριο οργανώνεται αρχιτεκτονικά γύρω από μια περίστυλη αυλή. Το πρόπυλο που βρίσκεται στα δυτικά οδηγεί στην αυλή, της οποίας η πλακόστρωση σώζεται στο βορειοδυτικό κομμάτι. Πήλινος αποχετευτικός αγωγός συνέλεγε τα όμβρια ύδατα, ενώ πηγάδι με πήλινο στόμιο και πλακοστρωμένο δάπεδο

³⁹⁷Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996, 22-26. Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2000, 303-304.

³⁹⁸ Βλ. Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2012. «Η Δημητριάδα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους». Στο Μαζαράκης Αιμιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 341.

³⁹⁹Το ιερό της Αφροδίτης Πασικράτας και Αρτέμιδος Εννοδίας βρίσκεται σε μικρή απόσταση εκτός του νότιου τείχους της πόλης, μέσα στη περιοχή του νότιου νεκροταφείου. Στη πραγματικότητα πρόκειται για λάκκους-αποθέτες, οι οποίοι περιείχαν κυρίως πήλινα ειδώλια, αγαλμάτια από μάρμαρο, μαρμάρινη κεφαλή γυναικείας θεότητας και κεραμική ανάμεσα στα άλλα που χρονολογούνται κυρίως την ελληνιστική περίοδο. Σε συνάρτηση με την αναφορά σε αναθηματική επιγραφή για ιέρεια της Πασικράτας Βλ. Αρβανιτόπουλος, Απ. 1912. «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία και Μακεδονία κατά το έτος 1912». *ΠΑΕ*: 198-207. Παπαχατζής, Ν.Δ. 1958. «Η Πασικράτα της Δημητριάδας». *Θεσσαλικά 1*: 50-65. Stamatoropoulou 2014. Λεβέντη: Λατρεία Αρτέμιδος Πασικράτας. Μακεδονικό στοιχείο που συναντούμε και στην Ήπειρο.

⁴⁰⁰IG IX, 2 1107b.

⁴⁰¹Κραβιτίου 2016, 146.

⁴⁰²Αρβανιτόπουλος 1915, 191-194.

⁴⁰³Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 179-181, 186.

γύρω του βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του περιστυλίου. Το πήλινο θυμιατήρι μεγάλων διαστάσεων, ο μεγάλος αριθμός ειδωλίων της Μητέρας των Θεών Κυβέλης, της Αφροδίτης και της Εκάτης, το τμήμα μαρμάρινης λεκάνης, αλλά και η βάση πιθανότατα αναθήματος στην περιοχή της αυλής, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για οικιακό ιερό. Νότια της αυλής βρίσκεται ο «οίκος», ένα τετράγωνο δωμάτιο διαστάσεων 5.30x5.30μ. με εστία τοποθετημένη κεντρικά και διάδρομο που επικοινωνούσε με μικρότερο δωμάτιο, πιθανότατα λουτρό.

Από τα υπόλοιπα δωμάτια που ερευνήθηκαν ανατολικά της αυλής, τα δύο φαίνεται να έχουν σχέση με την λατρεία (με ευρήματα όπως ειδώλια, νομίσματα, αμφορείς, λυχνάρια κ.α.) και το ένα ήτανε χώρος όπου λάμβαναν χώρα οικιακές εργασίες. Στο νοτιοδυτικό δωμάτιο του κτιρίου βρέθηκε πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Όλα τα ευρήματα χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. - αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Το γεγονός ότι το συγκεκριμένο κτίσμα παρουσιάζει αρκετές διαφορές στην διαμόρφωση των χώρων του σε σχέση με τις οικίες, η μεγάλη ποσότητα ειδωλίων και οι ενσφράγιστοι κέραμοι, είναι μερικά από τα στοιχεία που οδήγησαν μια μερίδα μελετητών να υποστηρίξει την άποψη ότι το κτίριο αποτελεί το Μητρώο της Δημητριάδας.

I. Ο δυτικός τομέας της πόλης. Ακρόπολη, θέατρο και μασσωλείο.

Η ακρόπολη βρίσκεται στο βορειότερο και υψηλότερο σημείο της πόλης (υψόμετρο 180μ.), τειχισμένη ξεχωριστά από την υπόλοιπη πόλη. Το θέατρο (**Εικ. 2.2.11**) θα αναγνωρισθεί πρώτα από τον Leake⁴⁰⁴ και θα αποκαλυφθεί το 1958 από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη, τότε Έφορο Θεσσαλίας. Η ανέγερση του χρονολογείται επίσης κατά την περίοδο ίδρυσης της πόλης το 294 - 292 π.Χ. Παρά την εκτεταμένη λιθοθηρία που ξεκίνησε από την εγκατάλειψη του θεάτρου, το μνημείο διασώζει την τριμερή διαίρεση των ελληνιστικών θεάτρων: τη σκηνή με το προσκήνιο, την ορχήστρα και το κοίλο⁴⁰⁵.

Η σκηνή ήταν διώροφη (**Εικ. 2.2.12**), διαιρούταν σε τρία δωμάτια τα οποία επικοινωνούσαν με την ορχήστρα και σήμερα σώζεται σε ύψος 1μ. Με διαστάσεις 23.75x8.75μ. η σκηνή που σώζεται σήμερα δεν ανήκει στην πρώτη φάση ανοικοδόμησης του θεάτρου, αλλά στην περίοδο του αυτοκράτορα Τιβέριου (14 - 37 μ.Χ.). Η ορχήστρα με σχήμα πετάλου και διάμετρο περίπου 24.15μ. έχει δάπεδο από πατημένο χώμα, ενώ περιμετρικά της βρέθηκε αγωγός, ο οποίος χρησίμευε στη συλλογή των ομβρίων υδάτων⁴⁰⁶. Το κάτω μέρος του κοίλου με ύψος 18μ., εννέα (;) κλίμακες και οκτώ κερκίδες ήταν επενδεδυμένο με εδώλια από μαλακό πορόλιθο. Τα εδώλια από γκρίζο ασβεστόλιθο που έχουν βρεθεί ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση, όταν το θέατρο επισκευάστηκε έπειτα από καταστροφή και τα πόρινα εδώλια χρησίμευσαν στη θεμελίωση των βατήρων των εδωλίων⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴Leake 1835, 369.

⁴⁰⁵Ιντζεσίλογλου 2011, 41-45.

⁴⁰⁶Ιντζεσίλογλου 2011, 48.

⁴⁰⁷Ιντζεσίλογλου 2011, 46-47, σημ. 15.

Οι οικοδομικές φάσεις, που έχουν εντοπιστεί από τις μέχρι σήμερα έρευνες, είναι τέσσερις, οι τρεις ανήκουν στην ελληνιστική περίοδο στο σκηνικό οικοδόμημα - το κτίριο της σκηνής που σώζεται σήμερα ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο - και άλλες τέσσερις ή τρεις στην περιοχή του κοίλου, χωρίς να μπορεί προς το παρόν να γίνει ακριβής χρονολόγηση όλων των φάσεων και απόλυτη συσχέτιση αυτών της σκηνής με εκείνες του κοίλου⁴⁰⁸. Την ελληνιστική περίοδο, δεξιά και αριστερά της σκηνής ανοίγονταν οι πάροδοι, οι οποίες κατέληγαν σε μνημειακές πύλες, από τις οποίες σήμερα έχει σωθεί μόνον το λίθινο κατώφλι τους⁴⁰⁹.

Τον 4^ο αι. π.Χ. το θέατρο εγκαταλείφθηκε οριστικά. Με την έλευση δε του Χριστιανισμού, θα αποτελέσει υλικό έτοιμο, ώστε να χρησιμοποιηθεί στην ανέγερση των βασιλικών σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από το θέατρο. Στην Κοιμητηριακή Βασιλική εκτός των τειχών (τέλη 4^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ.) βρέθηκαν τμήματα των εδωλίων του θεάτρου στο Ιερό Βήμα, προϊόντα λιθοθηρίας, θύμα της οποίας υπήρξε το θέατρο⁴¹⁰.

Βορειότερα του θεάτρου και στενά συνυφασμένο με αυτό, έχει ανασκαφεί κτίριο που ανασκαφείς και μελετητές ερμήνευσαν ως ηρώο, θυμίζοντας τα μαυσωλεία της Ασίας⁴¹¹. Το μαρμάρινο κτίριο ιωνικού ρυθμού, του οποίου η κατασκευή δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, είχε μήκος 137μ. και περίβολο διαστάσεων 37x150μ., αποτελεί δε μοναδικό μνημείο στη Θεσσαλία. Αρχικά, ο Απ. Αρβανιτόπουλος το ερμήνευσε ως ιερό του Διονύσου, ενώ ο P. Marzloff ως μαυσωλείο του ιδρυτή της πόλεως Δημητρίου⁴¹². Μια τρίτη άποψη θέλει το κτίριο να αποτελεί ηρώο⁴¹³. Αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα της αρχαίας οδού, η οποία οδηγούσε σε λαξευτό βωμό επάνω στον βράχο. Κάτω από τον βωμό βρέθηκε λαξευτό δωμάτιο, το οποίο περιείχε πλήθος μαρμάρινων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που ανήκαν στον διάκοσμο του ιερού-μαυσωλείου-ηρώου.

Η κατασκευή του θεάτρου και αυτή του μαυσωλείου φαίνονται αρκετά συνυφασμένες, αμφότερα ακολουθώντας την ίδια ευθεία, το ένα χαμηλά και το άλλο λίγο πιο ψηλά. Ο P. Marzloff δεν αποκλείει την πιθανότητα τη λογική αυτή να ακολουθεί και ένα τρίτο μνημείο, το στάδιο, το οποίο έχει κατασκευαστεί σε συνάφεια με τα δύο παραπάνω⁴¹⁴. Η Μπάτζιου - Ευσταθίου τοποθετεί το στάδιο βορειοανατολικά του θεάτρου - στη σημερινή συνοικία Αιβαλιώτικα - εκεί όπου βρέθηκε ο νότιος τοίχος σταδίου-ιπποδρόμου⁴¹⁵. Το Γυμνάσιο, ένα σημαντικό κτίσμα της πόλης που αναφέρεται σε επιγραφές του 2^{ου} αι. π.Χ., δεν έχει ακόμη εντοπιστεί. Πολύ πιθανά, η θέση του είναι άμεσα σχετιζόμενη με αυτήν του σταδίου, υπόθεση, που μόνο μέσω της ανασκαφικής έρευνας είναι εφικτό να επιβεβαιωθεί⁴¹⁶.

⁴⁰⁸Ιντζεσίλογλου 2011, 50.

⁴⁰⁹Ιντζεσίλογλου 2011, 51.

⁴¹⁰Ιντζεσίλογλου 2011, 44.

⁴¹¹Kravaritou 2016, 136.

⁴¹²Marzloff 1996α, 62. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996, 22.

⁴¹³Kravaritou 2016, 136-137.

⁴¹⁴Marzloff 1996α, 61.

⁴¹⁵Σήμερα ο τοίχος βρίσκεται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ζέρβα. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996, 22.

⁴¹⁶Stamatopoulou 2018, 351.

2.3 Ομόλιον

Η αρχαία πόλη του Ομόλιου ιδρύθηκε στους πρόποδες της Όσσας και τοποθετήθηκε σχεδόν από το σύνολο των μελετητών⁴¹⁷ στην αρχαία πόλη πλησίον του σημερινού χωριού Ομόλιο (πρώην Λασποχώρι). Η πόλη θα αποτελέσει και την βορειότερη πόλη των Μαγνήτων, αφού συνορεύει με την Μακεδονία. Οι φιλολογικές πηγές που αναφέρουν την πόλη είναι λιγοστές, όμως καμία επιγραφή δεν έχει βρεθεί στο σημείο όπου βρισκόταν η πόλη⁴¹⁸, η οποία άκμασε τον 4^ο αι. π.Χ., ώστε να ταυτίζεται με ασφάλεια⁴¹⁹.

Ο αρχαίος οικισμός βρίσκεται νοτιοδυτικά του ομώνυμου χωριού, σε υψόμετρο 233μ. Η ακρόπολη της πόλης βρίσκεται στα νότια του λόφου, στο πιο ψηλό απότομο σημείο του, στην σημερινή θέση του Προφήτη Ηλία (**Εικ. 2.3.1**)⁴²⁰. Η πόλη ήταν χτισμένη σε φυσικό οχυρό, αποτελώντας στρατηγικό σημείο, καθώς ήλεγχε το πέρασμα της Κοιλιάδας των Τεμπών. Τέλη του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται ότι ακμάζει και κόβει δικό της νόμισμα με μορφή την γενειοφόρο κεφαλή του ήρωα του Τρωικού πολέμου Φιλοκτήτη⁴²¹. Η έλλειψη παλαιοχριστιανικής οχύρωσης και βυζαντινών καταλοίπων οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πέραν της ρωμαϊκής περιόδου πιθανότατα συρρικνώνεται και έπειτα εγκαταλείπεται⁴²².

I. Αστική Τοπογραφία

Ελλείπει συστηματικών ερευνών και ανασκαφών τα στοιχεία που έχουμε για την αστική τοπογραφία και την αρχιτεκτονική της πόλης, περιορίζονται κυρίως στην οχύρωση, μπορούν ωστόσο να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για τη μορφή της. Την έρευνα σήμερα δυσκολεύει και η δραστική μείωση της κτηνοτροφίας στη περιοχή αφού ο λόφος καλύπτεται πλέον από πυκνή βλάστηση.

Ακρόπολη και κάτω πόλη τειχίζονται, με τα τείχη της ακροπόλεως σήμερα να είναι ορατά μόνο στη νότια και ανατολική της πλευρά (**Εικ. 2.3.2**). Ο Αρβανιτόπουλος δε, αναφέρει ότι τα τείχη ενισχύονταν από

⁴¹⁷Ο Br. Helly διαφωνεί με αυτή τη ταύτιση θεωρώντας ότι η πόλη είναι οι αρχαίες Ευρυμενές και ότι τη πόλη του Ομολίου θα πρέπει να την αναζητήσουμε στα παράλια της Όσσας, όπως στο Παλαιόκαστρο Καρύτσας ή στο Κόκκινο Νερό. Βλ. Βήτος 2017, 42. Decourt et al. 2004, 718 (Eurymenai), 718-719 (Homolion).

⁴¹⁸Βήτος 2017, 40.

⁴¹⁹Οι πρώτες ανασκαφές στο χώρο διεξήχθησαν από τον Απ. Αρβανιτόπουλο το 1910 και 1911, σε ακρόπολη και κάτω πόλη. Στην ακρόπολη, αναφέρει τα τείχη και τα ερείπια ενός κτιρίου που ερμηνεύει ως ναό, κτίριο το οποίο συνέχισε να ανασκάπτει και το επόμενο έτος. Στην κάτω πόλη αναφέρει ένα σπήλαιο στη θέση «Τρύπα» και την πιθανή θέση του θεάτρου. Βλ. Βήτος 2017, 58. Το 1960 ο Δ.Ρ. Θεοχάρης θα συνεχίσει τις έρευνες με την ανασκαφή ταφών κλασικής - ελληνιστικής περιόδου και της Εποχής του Σιδήρου. Βλ. Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1963. «Ομόλιο». ΑΔ 17 (1961/2), Χρονικά: 176-178. Στην ακρόπολη θα αποκαλύψει τοίχους πιθανότατα κάποιου κτίσματος με δημόσια λειτουργία. Το 2010-11 και εν μέσω των έργων για τη κατασκευή της Νέας Εθνικής Οδού Αθήνας-Θεσσαλονίκης αποκαλύφθηκε τμήμα του νεκροταφείου της πόλης, κοντά στην κοίτη του ποταμού. Βλ. Τουφεξής, Γ., Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α., Εξάρχου, Ο., Παπαντώνης, Θ., Βήτος, Γ., Παπανικολάου, Ε., Κριτσίδα, Α. 2012. «Ανασκαφική έρευνα στην κοιλάδα των Τεμπών στο πλαίσιο της κατασκευής της νέας εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης (ΠΑΘΕ) κατά τα έτη 2010-2012». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.) *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 4)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 15-18.03.2012. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 265-274. Τουφεξής, Γ., Παπαντώνης, Θ. και Βήτος, Γ. 2012. «Ανασκαφή στο νεκροταφείου του αρχαίου Ομολίου στο πλαίσιο της κατασκευής της Ν.Ε.Ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.) *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 4)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 15-18.03.2012. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 257-264. Τέλος, το 2017, η πόλη και τα νεκροταφεία της αποτέλεσαν το θέμα της διδακτορικής διατριβής του Γ. Βήτου.

⁴²⁰Βήτος 2017, 52.

⁴²¹Βήτος 2017, 369.

⁴²²Βήτος 2017, 373-374.

πύργους, αλλά και από διατείχισμα στα βόρεια το οποίο ήδη στην εποχή του σωζόταν αποσπασματικά⁴²³. Τα ρέματα στα ανατολικά και δυτικά όριζαν τη πόλη. Στα δυτικά, το απότομο έδαφος δεν έσωσε τίποτα από τα τείχος. Στα ανατολικά, ό,τι έχει σωθεί φαίνεται να ακολουθεί το εδαφικό ανάγλυφο και θεμελιώνεται στο φυσικό βράχο⁴²⁴.

Το τείχος είναι κατασκευασμένο από ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες, αδρά επεξεργασμένες και τοποθετημένες σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα, με τέτοιο τρόπο, ώστε να μη σχηματίζονται μεταξύ τους κενά, ενώ δεν παρατηρείται η χρήση κονιάματος. Σύμφωνα με τις έρευνες του Αρβανιτόπουλου το πλάτος του έφτανε περίπου τα 1.60μ., και οι λιθόπλινθοι είχαν διαστάσεις 0.80-1.00 x 0.40-0.60μ.⁴²⁵ Στην περιοχή της ακρόπολης, σύμφωνα και με τις τελευταίες έρευνες σε ορισμένα σημεία, το πλάτος του φτάνει μέχρι και 1.80μ. Ο ίδιος τα χρονολόγησε περίπου στον 5^ο αι. π.Χ. με βάση τη τειχοποιία. Ένα αρκετά ενδιαφέρον στοιχείο που στηρίζει αυτή την άποψη είναι το γεγονός ότι το ανατολικό τείχος της κάτω πόλης δεν διακόπτεται από πύργους στο μήκος του. Αν σκεφτούμε την ευρεία χρήση των πύργων κατά την ελληνιστική περίοδο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα τείχη είναι προγενέστερης περιόδου, πιθανότατα αρχαϊκής ή πρώιμης κλασικής περιόδου⁴²⁶.

Σε μια δεύτερη φάση πρέπει να ανήκουν τα τείχη της ακρόπολης, καθώς και αυτά στο ανατολικό σκέλος της ακρόπολης, τα οποία έχουν κατασκευαστεί από ντόπιο ασβεστόλιθο, σύμφωνα με το ψευδο-ισόδομο σύστημα τειχοποιίας (**Εικ. 2.3.3**). Σε μία γωνία του τείχους της ακρόπολης, συναντάμε τους χαρακτηριστικούς κάθετους οδηγούς εκατέρωθεν της ακμής της γωνίας, κύριο χαρακτηριστικό των οχυρώσεων του 4^{ου} αι. π.Χ. Παρόμοιοι οδηγοί εντοπίζονται σε οχυρώσεις της Θεσσαλίας που χρονολογούνται την ελληνιστική περίοδο, όπως στα τείχη της Άλου. Πιθανότατα, το τείχος χρειάστηκε επισκευές, οι οποίες έγιναν σύμφωνα με τη νέα επικρατούσα τεχνική. Σε αυτές τις επισκευές θα αναφέρεται και ο Stählin όταν κάνει λόγο ότι τα τείχη της κάτω πόλης ήταν κτισμένα πάνω στον βράχο, με λίθους ελάχιστα πελεκημένους, με την έμπλεκτο τεχνική και με μέγιστο πλάτος περίπου στα 2.16μ. Σε αυτή τη φάση ίσως ανήκουν και οι πύργοι της ακρόπολης. Είναι λογικό σε μία ενδεχόμενη πολιορκία τα τμήματα του τείχους, που θα είχαν υποστεί τις μεγαλύτερες ζημιές, να εντοπίζονται στο πεδινό βόρειο τμήμα της πόλης, καθώς και στην ακρόπολη και όχι τόσο στο ανατολικό σκέλος του τείχους, το οποίο ήταν θεμελιωμένο σε πιο απότομο ανάγλυφο και ήταν επομένως πιο δύσκολα προσεγγίσιμο από τον εχθρό. Διαπιστώνουμε ότι το πάχος του τείχους σε αυτή την φάση, αν δεχτούμε τις μετρήσεις του Stählin, είναι πολύ μεγαλύτερο από το πάχος της πρώτης φάσης του τείχους⁴²⁷.

Αναφορικά με τα κτίρια που ανασκάφηκαν στο χώρο έναν αιώνα πριν από τον Απ. Αρβανιτόπουλο, οι τελευταίες έρευνες δε κατάφεραν να εντοπίσουν ούτε αυτά, αλλά ούτε και τα ευρήματά τους. Δύο από τα

⁴²³Αρβανιτόπουλος 1911α, 285-86

⁴²⁴Βήτος 2017, 61.

⁴²⁵Αρβανιτόπουλος 1911α, 286.

⁴²⁶Αρβανιτόπουλος 1910β, 189. Ιντζεσίλογλου 2010, 142. Βήτος 2017, 62.

⁴²⁷Stählin 1924, 47 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 111).

κτίρια αυτά, τα ερμήνευσε ως ναούς. Το μικρό, πηλόκτιστο κτίριο που βρέθηκε λίγο χαμηλότερα από την κορυφή της ακρόπολης χρονολογήθηκε με την βοήθεια των μελαμβωφών οστράκων που βρέθηκαν από τον ανασκαφέα, στον 5^ο - 4^ο αι. π.Χ. Το πήλινο ανθέμιο, οι πήλινες πλάκες και οι ενσφράγιστοι κέραμοι που έχουν ως θεσσαλικό αντίστοιχο τους κεράμους των ναών του Απόλλωνος στη Κορόπη, της Αθηνάς-Πολιάδας στις Φθιώτιδες Θήβες και τους πύργους των Παγασών φαίνεται ότι ανήκουν στην ανωδομή του κτιρίου. Μια άλλη κέραμος έφερε τη κυκλική επιγραφή *MENΩΝΟΣ*. Τα λιγοστά στοιχεία δεν οδήγησαν στη ταύτιση της λατρείας⁴²⁸. Βορειοανατολικά εντόπισε ακόμη ένα κτίριο χτισμένο από πλακοειδής λίθους, στο οποίο επίσης απέδωσε λατρευτική ιδιότητα. Ανάμεσα στα ευρήματα, αποκαλύφθηκαν πλήθος κεράμων αλλά και το τμήμα από το δεξί πόδι ενός πήλινου κολοσσικού αγάλματος, το οποίο φέρει ανάγλυφο κεραυνό. Ο κεραυνός οδήγησε τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα ότι ο ναός ίσως να ήταν αφιερωμένος στο Δία.

Κοντά στο δυτικό τείχος ο Αρβανιτόπουλος εντόπισε ίχνη διάφορων κτιρίων. Επιπλέον, σε αυτό το σημείο, λόγω της καταλληλότητας της θέσης, συμπέρανε ότι ήταν η θέση του αρχαίου θεάτρου της πόλης. Την υπόθεση ότι στο Ομόλιο υπήρχε αρχαίο θέατρο φαίνεται να επιβεβαιώνουν οι δύο μαρμάρيني θρόνοι, οι οποίοι ήδη την εποχή του Αρβανιτόπουλου είχαν μεταφερθεί, ο ένας στην εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης στο Ομόλιο, και ο άλλος στη θέση Ζαχαρομηλιά⁴²⁹. Η κάτω πόλη βρίσκεται απλωμένη σε ένα βραχώδες και απότομο έδαφος, περιορισμένη στα βόρεια από την κοίτη του Πηνειού. Ήδη, ο Αρβανιτόπουλος τονίζει ότι από τα τείχη της κάτω πόλης δεν έχουν σωθεί κατάλοιπα⁴³⁰.

2.4 Γόννοι

Από τις σημαντικότερες πόλεις της Περραιβίας, οι Γόννοι βρίσκονται σε κομβικό σημείο, αφού η θέση τους απαντάται 4χλμ. δυτικά από την είσοδο του περάσματος των Τεμπών, στη θέση «Καστρί» ή «Παληόκαστρο», στις νότιες υπώρειες του Κάτω Ολύμπου (**Εικ. 3**). Το γεγονός ότι η πόλη μπορούσε και ήλεγχε τις διόδους από το εσωτερικό της Θεσσαλίας προς τη θάλασσα, δηλώνει ότι ήλεγχε και αυτές που ένωναν την ανατολική Θεσσαλία και τη Μακεδονία μέσω των Τεμπών και των περασμάτων του Ολύμπου⁴³¹.

Η πόλη καταλάμβανε τρεις λόφους, εκ των οποίων ο βορειότερος και υψηλότερος (120μ. υψ.) αποτέλεσε και την ακρόπολή της (**Εικ. 2.4.1**). Στην ξεχωριστά τειχισμένη ακρόπολη, με τείχος που χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο (**Εικ. 2.4.2**) και θυμίζει σε κατασκευή αυτό της πόλης στο λόφο του Σωρού - οι δύο προσόψεις του είναι κατασκευασμένες από ψαμμίτη λίθο με γέμισμα από πέτρες και χώμα και πλάτος που φτάνει τα 2.55μ.⁴³² -, εντοπίστηκε επίσης ελλειψοειδές κτίσμα της αρχαϊκής περιόδου και σειρά τριών ημικυκλικών τοίχων σε αλληπάλλληλα επίπεδα, οι οποίοι όριζαν την πλαγιά νότια του ιερού. Το ιερό

⁴²⁸Αρβανιτόπουλος 1911α, 287.

⁴²⁹Αρβανιτόπουλος 1910β, 189-190.

⁴³⁰Αρβανιτόπουλος 1911α, 285-286.

⁴³¹Stählin 1924, 33 (ελλ. μτφρ Stählin 2002, 89).

⁴³²Stählin 1924, 34 (ελλ. μτφρ Stählin 2002, 90).

είναι αυτό της Αθηνάς Πολιάδας, όπως τεκμηριώθηκε επιγραφικά, και χρονολογείται περί το 650-600 π.Χ. Ο ναός φαίνεται να ήταν δωρικός δίστυλος εν παραστάσι **(Εικ. 2.4.3)**⁴³³.

Από τα μέσα του 4^{ου} έως και τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται ότι η πόλη ακμάζει, αφού τα περισσότερα μνημεία που έχουν εντοπιστεί ως σήμερα χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο **(Εικ. 2.4.4)**. Τη θέση της αρχαϊκής πόλης τώρα καταλαμβάνει η ακρόπολη της πόλης των ελληνοιστικών χρόνων. Η νέα οχύρωση, κατασκευασμένη αυτή τη φορά σύμφωνα με την έμπλεκτο τεχνική, ενισχυμένη από μικρού μεγέθους τετράγωνους πύργους - τους οποίους εντόπισε ο Αρβανιτόπουλος στις έρευνες του τουλάχιστον στη δυτική και βόρεια πλευρά⁴³⁴ - και με πλάτος που έφτανε τα 2.30μ., περιλαμβάνει και τους τρεις λόφους. Το τείχος περικλείει μια έκταση 60 στρεμμάτων και διαθέτει δύο κύριες πύλες: τη βόρεια, η οποία οδηγούσε προς τον Όλυμπο και τη νότια, η οποία οδηγούσε στη πεδιάδα του Πηνειού. Όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις πόλεων της Θεσσαλίας, η νέα οχύρωση ήταν ασφαλώς ένα πολυδάπανο έργο και πιθανότατα χρηματοδοτήθηκε από τους Μακεδόνες⁴³⁵.

Ο αρχαϊκός ναός της Αθηνάς στην ακρόπολη επισκευάζεται, όπως πιστοποιεί η μελέτη των αρχιτεκτονικών του μελών, που κατέρρευσαν πιθανότατα έπειτα από σεισμό. Ο Αρβανιτόπουλος υπέθεσε ότι η αγορά της πόλης βρίσκονταν στους νότιους πρόποδες του ανατολικού λόφου εξαιτίας των ερειπίων μεγάλου διαστάσεων οικοδομήματος που εντόπισε στο σημείο⁴³⁶. Κοντά στο τείχος, νοτιοδυτικά του λόφου της ακρόπολης εντόπισε επιγραφές που χρονολογούνται ή τον 4^ο ή τον 3^ο αι. π.Χ. και λείψανα τετράγωνου κτίσματος, με κατασκευή από μικρούς λίθους που θυμίζει το ναό της Αθηνάς, και πολύ πιθανά ανήκουν στο ναό της Αρτέμιδος⁴³⁷. Κοντά στο νοτιοανατολικό σκέλος του τείχους της πεδιάδας ανέσκαψε επίσης ιερό του Ασκληπιού, κατεστραμμένο πιθανότατα από σεισμό **(Εικ. 2.4.5)**. Ο στερεοβάτης του ναού ήταν κατασκευασμένος από λευκές πλάκες, ενώ περιμετρικά βρέθηκαν διασκορπισμένα κομμάτια του επιστυλίου του ναού και ενεπίγραφες στήλες⁴³⁸. Δεκαετίες αργότερα, σε αγρό πολύ κοντά στο σημείο της ανασκαφής του Αρβανιτόπουλου, βρέθηκαν μαρμάρيني κορμοί παιδιών και αγαλματίδιο του θεού Ασκληπιού της ελληνοιστικής περιόδου, που πιθανότατα ανήκαν στο ναό⁴³⁹.

2.5 Η Περραιβική Τρίπολη

Η αρχαία Περραιβική Τρίπολη, που περιελάμβανε τη κλειστή λοφώδη λεκάνη και βορειότερη περιοχή της Περραιβίας, απαρτιζόταν στην αρχαιότητα από τρεις πόλεις: την Άζωρο, την Δολίχη και το Πύθιον.

⁴³³Αρβανιτόπουλος 1910α, 241-254. 1911β, 315, 317.

⁴³⁴Αρβανιτόπουλος 1911α, 317.

⁴³⁵Helly 1985, 49-50. Όπως πιθανότατα συνέβη και στη περίπτωση των Γόμφων, της πόλης στο λόφο της Γορίτσας και της πόλης στο λόφο του Κάστρου Καλλιθέας κ.α. Decourt et al. 2004, 723.

⁴³⁶Αρβανιτόπουλος 1910α, 247-248.

⁴³⁷Αρβανιτόπουλος 1911β, 318-319.

⁴³⁸Οι επιγραφές που βρέθηκαν στη περιοχή των Γόννων δημοσιεύθηκαν σε δίτομο έργο το 1973 από τον Br. Helly. Βλ. Helly, Br. 1973. *Gonnoi I-II*. Amsterdam. Hakkert.

⁴³⁹Αρβανίτου – Μεταλλινού 1982.

Χτισμένες σε κομβικά σημεία, επάνω σε διαβάσεις που ένωναν τον βόρειο ελλαδικό χώρο με το νότο και αντίστροφα, αποτέλεσαν από νωρίς βορά των Μακεδόνων (**Εικ. 2**). Οι βασικές διαβάσεις ήταν αυτές της Πέτρας και του Αγίου Δημητρίου που οδηγούσαν στη σημερινή Πιερία και ελέγχονταν από το Πύθιο, της Βολουστάνας ή Σαρανταπόρου που οδηγούσε στον σημερινό νομό Κοζάνης και ελεγχόταν από τη Δολίχη και η διάβαση από την Αζωρο προς την Καλαμπάκα που οδηγούσε στην αρχαία Εστιαιώτιδα (σημερινός νομός Τρικάλων). Η κομβική σημασία που κατείχαν αυτά τα περάσματα οδήγησαν από νωρίς στη διεκδίκηση της περιοχής από τους Μακεδόνες με τη κατάκτησή τους να μαρτυρείται σε αναθηματική επιγραφή που χρονολογείται στο τρίτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (375-350 π.Χ.), η οποία βρέθηκε στην Ελασσόνα και αναφέρει τον κατάλογο των περραιβικών πόλεων αποκλείοντας τις πόλεις της Περραιβικής Τρίπολης⁴⁴⁰. Ωστόσο, το 2^ο αι. π.Χ. οι πόλεις αναφέρονται εκ νέου ως περραιβικές από τους Τίτο Λίβιο⁴⁴¹ και Πολύβιο⁴⁴².

Η ομοσπονδία που θα ιδρύσουν αυτές οι τρεις πόλεις, η ακμή της οποίας θα διαρκέσει δύο αιώνες - από το 5^ο έως και το 3^ο αι. π.Χ. - περιλαμβάνει έναν επικεφαλής στρατηγό, κοινό στρατεύμα, νόμισμα, λατρείες και εορτές. Σε μια από τις ανασκαφές μάλιστα θα βρεθεί και το μοναδικό νόμισμα των τελών του 4^{ου} αι. π.Χ., αυτό της ομοσπονδίας με απεικόνιση στον εμπροσθότυπο τον δαφνοστεφανωμένο Απόλλωνα και στον οπισθότυπο μια τρίαινα με την επιγραφή "Τριπολιτάν" (**Εικ. 2.5.1**)⁴⁴³. Πρωτεύουσα αυτής της σύμπραξης ήταν ως φαίνεται το Πύθιο, όπου υπήρχε και το γνωστό ιερό του Απόλλωνα Πυθίου⁴⁴⁴.

Οι πρώτες μεγάλες έρευνες στη περιοχή διεξήχθησαν ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον Απ. Αρβανιτόπουλο⁴⁴⁵, ο οποίος συνέλεξε πλούσιο υλικό από τις θέσεις, ωστόσο η Περραιβική Τρίπολη βρέθηκε στο επίκεντρο της μελέτης όταν αποκαλύφθηκαν οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές στα τέλη της δεκαετίας του '90⁴⁴⁶. Η μονογραφία του Gerard Lucas που δημοσιεύθηκε το 1997 για τις αρχαίες πόλεις της άνω κοιλάδας του Τιταρήσιου, περιλαμβάνει εκτενή κεφάλαια και για τις τρεις πόλεις που απάρτιζαν την Περραιβική Τρίπολη⁴⁴⁷.

Για τη πόλη του Πυθίου έχουμε στη πραγματικότητα λιγιστά στοιχεία σχετικά με την αστική τοπογραφία και τα μνημεία της (**Εικ. 2.5.2**). Η πόλη που εκτείνεται στο λόφο των Αγίων Αποστόλων και της Τοπόλιανης, στις δυτικές υπώρειες του Ολύμπου ήταν ήδη πολύ γνωστή στην αρχαιότητα για τη λατρεία του

⁴⁴⁰Decourt et al. 2004, 722.

⁴⁴¹Τίτος Λίβιος XXXVI.10.5.

⁴⁴²Πολύβιος XXVIII.13.1.

⁴⁴³Τσακνάκης 2019, 14.

⁴⁴⁴Τζαφάλιας 2000, 89.

⁴⁴⁵Βλ. ενδεικτικά Αρβανιτόπουλος, Απ. 1914. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία και Μακεδονία. ε) Εν Αζώρω, Δολίχη και Πυθίω της Τριπόλεως». *ΠΑΕ*: 188-208.

⁴⁴⁶Βλ. ενδεικτικά Δεριζιώτης, Λ. και Κουγιουμτζόγλου, Σ. 2000. «Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες στη περιοχή της Αζώρου, Επαρχίας Ελασσάνος, Νομού Λάρισσης». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρώτη Επιστημονική Συνάντηση. Βόλος. Υπουργείο Πολιτισμού/ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. 189-195. Δεριζιώτης, Λ. και Κουγιουμτζόγλου, Σ. 2006. «Χριστιανική Περραιβία. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες». Στο Μαζαράκης - Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ Ι)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 27.02-02.03.2003. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 389-401.

⁴⁴⁷Lucas 1997, 160-191.

Απόλλωνα Πυθίου και του Ποσειδώνα Πατρώου. Η θέση του ιερού φαίνεται ότι βρίσκεται μέσα σε ένα πυκνό δάσος πουρναριών και ακόμη δεν έχει ανασκαφεί⁴⁴⁸.

Στη θέση των Αγίων Αποστόλων έχουν ανασκαφεί τρεις ναοί ρωμαϊκών χρόνων αφιερωμένοι στον Απόλλωνα Πύθιο και στον Ποσειδώνα Πατρώο διαστάσεων 33x13μ. και ακόμη ένας ναός αφιερωμένος στην Άρτεμη, στον οποίο εντοπίστηκε και πρωιμότερη φάση (Εικ. 2.5.3). Οι ναοί που χρονολογούνται την περίοδο του Οκταβιανού Αύγουστου, θεωρείται ότι χτίστηκαν στην θέση του παλιού ιερού του Απόλλωνα Πυθίου, το οποίο πιθανόν είχε καταστραφεί κατά τη διάρκεια των εμφύλιων πολέμων των Ρωμαίων⁴⁴⁹.

I. Αζώρος

Η αρχαία πόλη της Αζώρου βρίσκεται στη θέση "Καστρί" της σημερινής Αζώρου (πρώην Βουβάλας). Χτισμένη σε ένα χαμηλό βραχώδες ύψωμα κοντά στην δεξιά όχθη του ποταμού Σαραντάπορου, η πόλη φαίνεται ότι άκμασε από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. όταν προσαρτήθηκε στο μακεδονικό βασίλειο (Εικ. 2.5.4).

Στον χώρο της αρχαίας πόλης έχει επιβεβαιωθεί και παλαιότερη φάση κατοίκησης, η οποία φτάνει τουλάχιστον στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Το γεγονός ότι η πόλη ήταν ισχυρά οχυρωμένη επιβεβαιώνεται φιλολογικά και από τον Διόδωρο Σικελιώτη, ο οποίος παρέχει την πληροφορία ότι η πόλη ήδη από το 317 π.Χ. ήταν μακεδονικό φρούριο. Η οχύρωση, η κατασκευή της οποίας ίσως έγινε με την αρωγή των Μακεδόνων, χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. Το τείχος, το οποίο ενισχύουν τετράγωνοι, αμυντικοί πύργοι διαστάσεων 5.50x5.50μ. (Εικ. 2.5.5) διατηρείται σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό και σε ορισμένα σημεία ξεπερνά τα 4μ.

Στην κορυφή του υψώματος εκτείνεται η ακρόπολη, ενώ στις δυτικές, νότιες και ανατολικές παρυφές του απλώνεται η κάτω πόλη, σε συνολική έκταση περίπου 800 στρεμμάτων. Στις ανατολικές υπώρειες ανασκάφηκε ένα ορθογώνιο κτίριο της ύστερης αρχαιότητας, διαστάσεων 8.20x16μ. και ύψους 1.50 - 2μ. Είχε δύο κύριες οικοδομικές φάσεις και για την δόμησή του χρησιμοποιήθηκε αρχαιότερο μαρμάρινο υλικό, ακατέργαστοι λίθοι με ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα και τετράγωνες οπτόπλινθοι⁴⁵⁰. Στον ευρύτερο χώρο της ανασκαφής ανάμεσα σε κρημνίσματα αρχαίων κτιρίων και σύγχρονους λιθοσωρούς βρέθηκαν 120 θραύσματα γλυπτών και αρχιτεκτονικά μέλη ιωνικού ναού του 3^{ου} αι. π.Χ., όπως γείσα, βάσεις κίωνων, αετώματα κ.ά., που οι επιγραφές αποδίδουν στον Απόλλωνα Λύκειο. Μέσα στα ευρήματα ήταν και δύο χρυσοί δαρειακοί⁴⁵¹. Δυτικά πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου και παράλληλα με αυτόν ανασκάφηκε και δεύτερος

⁴⁴⁸Τζαφάλιας 1996, 364.

⁴⁴⁹Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του ναού του Απόλλωνα, στην υποδαπέδια επίχωση του σηκού βρέθηκε πλήθος θραυσμάτων γλυπτών και επιγραφών που ανήκουν σε προγενέστερη φάση του ιερού του Απόλλωνα. Τζαφάλιας 1997, 500. Τζαφάλιας 2000, 91.

⁴⁵⁰Τζαφάλιας 1996, 364.

⁴⁵¹Ρακατσάνης, Κ. και Τζαφάλιας Α. 2004. *Λατρείες και Ιερά στην αρχαία Θεσσαλία (Β' Περραιβία)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. 87-88.

τοίχος με σκοπό τη θεμελίωση επάνω σε πλάτωμα-άνδρηο της αστικής έπαυλης του Νικάρχου, επιστάτη της Περραιβικής Τρίπολης που κατασκευάστηκε τον 3^ο αι π.Χ.⁴⁵² (**Εικ. 2.5.6 & Εικ. 2.5.7**).

Η. Δολίχη

Αν και δεν υπάρχουν φιλολογικές μαρτυρίες οι οποίες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη της πόλης της Δολίχης κατά τα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, η ύπαρξή της την αμέσως επόμενη περίοδο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η θέση πιθανότατα προϋπήρχε. Η αρχαία πόλη βρίσκεται νοτιοανατολικά της σημερινής κωμόπολης του Σαραντάπορου στη θέση του “Κάστρου Δολίχης”, σύμφωνα και με τον δίγλωσσο οριοδείκτη που βρέθηκε το 1997 και ενίσχυσε την πρόταση που είχε ήδη διατυπωθεί και παλαιότερα⁴⁵³. Παρά τις διαφωνίες των ερευνητών σχετικά με τη θέση της αρχαίας πόλης⁴⁵⁴, το 2006 κατά την διάρκεια ανασκαφής, η εύρεση απελευθερωτικής επιγραφής που χρονολογείται τη ρωμαϊκή περίοδο, εντοιχισμένης στο νότιο τοίχο της Βασιλικής γ', φαίνεται ότι υπήρξε καταλυτική ως προς τη λύση του προβλήματος. Η επιγραφή στην οποία αναφέρεται ότι [Η] ΠΟΛΙΣ Η ΔΟΛΙΧΑΙ[ΩΝ] / [Π]ΟΛΙΝ ΦΟΞΙΝΟΥ ΤΗΝ Ε[ΑΥΤΗΣ ΕΥ]/[Ε]ΡΓΕΤΙΝ αποτελεί μοναδικό εύρημα, καθώς είναι η πρώτη φορά που αποκαλύπτεται επιγραφή που να αναφέρει το όνομα της πόλεως στην περιοχή της περραιβικής χώρας (**Εικ. 2.5.8**)⁴⁵⁵.

Η ακρόπολη της πόλης (**Εικ. 2.5.9**) ήταν τειχισμένη με τείχος πλάτους 3μ. το οποίο ανά 29μ. ενισχύονταν από αμυντικούς πύργους, ημικυκλικού σχήματος στην εξωτερική πλευρά και τετράγωνου σχήματος στο εσωτερικό, διαστάσεων 7x18μ. και συνολικού εμβαδού 110 τ.μ. (**Εικ. 2.5.10**). Ακρόπολη και κάτω πόλη χωρίζονταν από εγκάρσιο τείχος, ενώ το δυτικό τείχος της κάτω πόλης που αποκαλύφθηκε σε μήκος 75μ. έδειξε ότι κατασκευαστικά δεν διέφερε από αυτό της ακρόπολης. Η ομοιότητα της οχύρωσης που χρονολογείται τον 3^ο αι. π.Χ. - περίοδο μέγιστης ακμής της πόλης - με αυτή των μακεδονικών πόλεων συνίσταται στο γεγονός ότι η πόλη αποτέλεσε μακεδονικό φρούριο εξαιτίας των σημαντικής της θέσης, αφού ήλεγχε τα περάσματα από Βορρά προς Νότο και αντίστροφα. Νότια της ακρόπολης και επάνω σε πλάτωμα-άνδρηο που ορίζονταν από αναλημματικό τοίχο μήκους 70μ. ανασκάφηκε στοά μήκους 85μ. με τμήματα δύο ημίεργων κιόνων να βρίσκονται *in situ*. Περιμετρικά της στοάς αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια παραταγμένων ορθογώνιων χώρων. Ο ένας από τους χώρους φαίνεται ότι αποτελούσε χώρο λατρείας, καθώς η προσεκτική του κατασκευή - το κτίσμα ήταν κατασκευασμένο κλιμακωτά από επιχρισμένους κυβόλιθους από πωρόλιθο και στη πρόσοψη έφερε διακόσμηση που μιμούνταν τρίγλυφα και μετόπες - το πόρινο έδρανο και τα μικροευρήματα, αναθήματα που βρέθηκαν (ανάμεσα σε αυτά και μαρμάρινος φαλλός) δεν αφήνουν πολλές αμφιβολίες σχετικά με τη χρήση του. Η ανασκαφή έδειξε ότι το σύνολο των κτισμάτων αυτών έχει δύο φάσεις

⁴⁵²Τζαφάλιας 1997, 499-500.

⁴⁵³ Τζαφάλιας 2000, 89.

⁴⁵⁴Κυριαρχούσε η άποψη ότι η αρχαία Δολίχη θα πρέπει να ταυτιστεί με την αρχαία θέση που βρίσκεται στο Σαραντάπορο. Ωστόσο, αν και τα κατάλοιπα στο Σαραντάπορο προδίδουν ότι πρόκειται για μια θέση ισχυρά οχυρωμένη, η ζωή της περιορίζεται μόνο στα ελληνιστικά χρόνια. Βλ. Τζαφάλιας 1996, 363. Τσιάκα 2012, 28.

⁴⁵⁵Αναστασιάδου 2006, 641-42.

- η πρώτη ανάγεται στον 3^ο αι. π.Χ. και η δεύτερη στη πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο - ωστόσο δεν έγινε εφικτό να αποσαφηνιστεί αν πρόκειται για χώρους εμπορικού χαρακτήρα (καταστήματα;) ή για χώρους λατρείας. Η κάτω πόλη που εκτείνονταν ανατολικά της ακρόπολης φαίνεται ότι απλώνονταν μέχρι και τις όχθες του Τιταρήσιου και κάλυπτε μια έκταση παραπάνω από 500 στρέμματα⁴⁵⁶.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, η αρχαία πόλη θα πρέπει να αναζητηθεί κάτω από τα λείψανα της ακρόπολης της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Από τις τελευταίες ανασκαφές έγινε γνωστή η λατρεία του Ηρακλή Κυναγίδα, προστάτη των κυνηγών στην πόλη. Οι τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές που αποκαλύφθηκαν, επιβεβαιώνουν τη συνεχή κατοίκηση στον χώρο μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶Τζαφάλιας 2000, 89-90.

⁴⁵⁷Δεριζιώτης και Κουγιουμτζόγλου 2012.

Οι νότιες περίοικες περιοχές. Αχαΐα Φθιώτιδα & Μαλίδα, Οιταία, Αινίδα.

1. Εισαγωγή

Στις νότιες περίοικες περιοχές των Θεσσαλών περιλαμβάνεται η Αχαΐα Φθιώτιδα στα νοτιοανατολικά (Εικ. 4), οι περιοχές των Μαλιέων, των Οιταίων και των Αινιάνων στα νότια και τέλος η περιοχή της Δολοπίας στα νοτιοδυτικά (Εικ. 5). Από τις πηγές πληροφορούμαστε ότι αρχικά οι θεσσαλοί κυριαρχούν στις περιοχές της κοιλάδας του Σπερχειού το νωρίτερο στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. και το αργότερο στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. Οι μεταξύ τους σχέσεις και το κατά πόσο αυτές οι περιοχές ήταν απόλυτα εξαρτημένες ως υπήκοοι ή περίοικοι ή σύμμαχοι των θεσσαλών έως το 146 π.Χ. παραμένουν εν πολλοίς άγνωστες⁴⁵⁸.

Χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς με ποιο τρόπο ή τη φύση της επιβολής της επικυριαρχίας των θεσσαλών, αφού και οι πηγές είναι ιδιαίτερα φειδωλές, φαίνεται ότι η όποια σχέση λύεται κατά την κλασική περίοδο, καθώς οι αναφορές στις πηγές της περιόδου - χωρίς να το δηλώνουν ξεκάθαρα - τις διαχωρίζουν σε σχέση με την Θεσσαλία. Στη παραπάνω υπόθεση συμβάλλει το γεγονός ότι κατά τον 4^ο αι. π.Χ. πολλές από τις πόλεις κόβουν δικά τους νομίσματα (π.χ. Άλος, Μελιταία, Εκκάρα, Ηράκλεια η Τραχινία, Πρόερνα κ.α.) φανερώνοντας μια ανεξάρτητη από τους θεσσαλούς εξουσία⁴⁵⁹, αλλά και το ότι συμμετείχαν ξεχωριστά και αυτόνομα από τους Θεσσαλούς στην Αμφικτυονική Συμμαχία στέλνοντας δικό τους απεσταλμένο⁴⁶⁰. Ωστόσο, όσο περίπλοκες και αν φαντάζουν στο σύγχρονο μελετητή οι σχέσεις Θεσσαλών και νότιων περιοίκων το μόνο σίγουρο είναι ότι ο έλεγχος του στρατηγικού στενού των Θερμοπυλών - το πέρασμα από τη βόρεια προς τη νότια Ελλάδα και αντίστροφα - θα ήταν σε κάθε περίοδο μέσα στους στόχους των Θεσσαλών.

Η περιοχή της Αχαΐας Φθιώτιδας ορίζονταν στα βόρεια από την οροσειρά της Όθρυος και στα νότια από τη περιοχή των Μαλιέων. Στα ανατολικά βρέχονταν βορειοδυτικά από τον Παγασητικό Κόλπο και από τον βόρειο Μαλιακό κόλπο με τη περιοχή της να φτάνει τα όρια της χώρας της Φαρσάλου και της τετράδας της Θεσσαλιώτιδας στα δυτικά, ενώ στα βορειοανατολικά συνόρευε και με τη τετράδα της Πελασγιώτιδας⁴⁶¹. Η περιοχή θεωρείται σήμερα σχετικά καλά μελετημένη, αφού λιγοστοί είναι οι οικισμοί που δεν έχουν εντοπιστεί (μόλις τέσσερις)⁴⁶² με τις φιλολογικές πηγές και την αρχαιολογική έρευνα να έχουν αποδώσει στη περιοχή αυτή δώδεκα πόλεις την περίοδο που εξετάζουμε: την Αντρώνα, την Άλο, την Εκκάρα, τους Θαυμακούς, την Κυφαίρα ή Κυπαίρα, τη Λάρισα Κρεμαστή, το Πεύμα, τη Μελιταία, τη Πρόερνα, τη Πύρασο,

⁴⁵⁸Μπιζάκη 2012, 270.

⁴⁵⁹Μπιζάκη 2012, 271-272.

⁴⁶⁰Κραβαρίτου 2012β, 36.

⁴⁶¹Decourt et al. 2004, 686-687. Κραβαρίτου 2012β, 35.

⁴⁶²Πίκουλας 2018, 71.

τις Φθιώτιδες Θήβες και τη Φυλάκη. Τις περιόδους που εξετάζουμε φαίνεται ότι Πύρασος και Φυλάκη αποτελούν κόμμες οι οποίες συμμετέχουν στο συνοικισμό των Φθιωτίδων Θηβών.

Οι ανασκαφικές έρευνες στο χώρο της αρχαίας Άλου εδώ και τέσσερις δεκαετίες έχουν αποδώσει πολύ σημαντικά στοιχεία για την αστική τοπογραφία και αρχιτεκτονική μιας πόλης, η οποία κατοικήθηκε για μια πολύ σύντομη χρονική περίοδο, χωρίς έκτοτε ο χώρος να διαταραχθεί. Τα τελευταία χρόνια η πόλη της Μελιταία, αλλά και οι ανασκαφές που διεξήχθησαν στην αρχαία πόλη στο Κάστρο Καλλιθέας, την οποία ο Stählin έχει ταυτίσει με το αρχαίο Πεύμα, έχουν επίσης να επιδείξουν αξιόλογα ευρήματα. Επιπλέον, οι Φθιώτιδες Θήβες αποτελούν επίσης μια πόλη για την οποία έχουμε αρκετά στοιχεία, ωστόσο τα στοιχεία που έχουμε για τον αστικό χώρο και την αρχιτεκτονική των υπολοίπων πόλεων είναι πραγματικά λιγοστά. Η θέση της πόλης της Εκκάρας⁴⁶³ ακόμη αποτελεί πεδίο αμφιλεγόμενο, όπως και η θέση της Κύφαιρας ή Κύπαιρας⁴⁶⁴. Σχετικά με τη πόλη Αντρών, Θαυμακοί και Λάρισα Κρεμαστή τα στοιχεία που έχουμε είναι λιγοστά, ώστε να μας παράσχουν μια ικανοποιητική εικόνα σχετικά με την διαμόρφωση του αστικού τους τοπίου.

Στις περιπτώσεις των περιοχών των Μαλιέων, των Οιταίων, των Αινιάδων και των Δολόπων, η έρευνα έχει ακόμη πολύ δρόμο μπροστά της, αφού το συντριπτικό ποσοστό των πόλεων που ανήκουν σε αυτά τα έθνη που μας είναι γνωστές από τις φιλολογικές πηγές παραμένουν άγνωστες ή αταύτιστες. Η άγνωστη εν πολλοίς περιοχή της αρχαίας Δολοπίας, της οποίας ακόμη και τα όρια είναι ασαφή, συνόρευε στα ανατολικά με την Αχαΐα Φθιώτιδα και νότια με την Αινίδα και περιλαμβάνει μόλις δύο πόλεις (Κτιμένη και Αγγεία) των οποίων η θέση παραμένει μέχρι και σήμερα άγνωστη⁴⁶⁵.

Στη περιοχή που καταλάμβαναν οι Μαλιείς, έθνος το οποίο συνόρευε στα δυτικά με την Οιταία και στα βορειοανατολικά με την Αχαΐα Φθιώτιδα, ενώ βρεχόταν στα ανατολικά από τον λεγόμενο Μαλιακό κόλπο η έρευνα έχει αποδώσει έξι πόλεις: την Ανθήλη, τα Αντίκυρα, τον Εχίνο, την Ηράκλεια, τη Λαμία και τη Τραχινία. Η Ηράκλεια που χτίζεται το 5^ο αιώνα π.Χ. ενσωματώνει τη Τραχινία, με τη πόλη να μετονομάζεται σε Ηράκλεια Τραχινία⁴⁶⁶. Το έθνος της Οιταίας καταλάμβανε την άνω κοιλάδα του ποταμού Ασωπού και τη νότια πλευρά της Οίτης φτάνοντας ως και τη κοιλάδα του Σπερχειού. Οι δύο πόλεις που ανήκαν στη περιοχή της Οιταίας, οι Παρασώπιοι και οι Χήναι δεν έχουν ταυτιστεί με κάποια αρχαιολογική θέση⁴⁶⁷. Το έθνος της Αινίδας καταλάμβανε την μέση και άνω κοιλάδα τους Σπερχειού και του Ινάχου, συνορεύοντας ανατολικά με τη Μαλίδα και την Οίτα, στα νότια με την Αιτωλία, στα βόρεια με τη Δολοπία και την Αχαΐα Φθιώτιδα. Η σύγχρονη έρευνα αποδίδει στην αρχαία Αινίδα πέντε πόλεις: την Υπάτη, τους Καφελείς, τους Κοροφαίους,

⁴⁶³Ο Stählin έχει ταυτίσει τη πόλη με τη σημερινή κομόπολη της Εκκάρας (παλαιότερα Κάτω Αγόριανη). Stählin 1924, 125 (ελ. μτφρ. Stählin 2002, 273-274).

⁴⁶⁴Decourt et al. 2004, 714. Helly 1992, 79-80.

⁴⁶⁵Ενδεικτικά βλ. Decourt et al. 2004, 707-708. Helly, Br. 1992. "Incursions chez les Dolopes". In Blum, I., Darmezis, L., Decourt, J.C., Helly, Br., Lucas, G. *Topographie antique et géographie historique en pays grec*. Paris, Éditions du CNRS. Monographie du Centre de recherches archéologiques n° 7.

⁴⁶⁶Decourt et al. 2004, 685-686, 709-712.

⁴⁶⁷Decourt et al. 2004, 684-685, 709.

την Τάλανα, και τους Φυρράγιους. Από τις πέντε, μόνο η θέση της πόλης της Υπάτης μας είναι γνωστή⁴⁶⁸, με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της κλασικής και ελληνοιστικής περιόδου να είναι στην πραγματικότητα λιγοστά.

⁴⁶⁸Βλ. ενδεικτικά Decourt et al. 2004, 708. Κακαβάς, Γ. και Υφαντή, Α. 2012. «Η αρχαιολογική έρευνα στο κάστρο της Υπάτης στο πλαίσιο του επιχειρησιακού προγράμματος «Πολιτισμός». Στο Μαζαράκης - Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος II. 1287 - 1301.

3.1 Άλος

Η κλασική πόλη της Άλου θα κατακτηθεί και θα καταστραφεί από τον Παρμενίωνα το 346 π.Χ. Λιγότερο από πενήντα χρόνια μετά, το 302 π.Χ. θα ιδρυθεί η νέα πόλη στη θέση της Κεφάλωσης (**Εικ. 4**). Ο Stählin⁴⁶⁹ λανθασμένα θα ταυτίσει τον λόφο δυτικά της ελληνοιστικής πόλης με την κλασική πόλη. Ο συγκεκριμένος ωστόσο λόφος, που σώζει κατάλοιπα του 12^{ου} αι. μ.Χ. και ελληνοιστικών χρόνων, αποτέλεσε την ακρόπολη της νέας πόλης. Ο R. Reinders⁴⁷⁰ τοποθετεί την κλασική πόλη στη θέση της Μαγούλας Πλατανιώτικης - ανατολικά της ελληνοιστικής πόλης, μια υπόθεση που δεν έχει γίνει αποδεκτή καθολικά από τους μελετητές.

Η πόλη της Άλου αποτελεί ένα από τα σπάνια παραδείγματα μελέτης πόλης της ελληνοιστικής περιόδου στον χώρο της Θεσσαλίας, της οποίας έχουν αποκαλυφθεί πτυχές τόσο του δημόσιου, όσο και του ιδιωτικού βίου. Οι έρευνες και οι ανασκαφές στην περιοχή ξεκίνησαν ήδη πριν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁴⁷¹. Ωστόσο, η συστηματική καταγραφή των καταλοίπων και η ανασκαφή ξεκίνησε το 1976 από τον R. Reinders του Πανεπιστημίου του Groningen και την ομάδα του και συνεχίζονται από το 1990 μέχρι και σήμερα, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας⁴⁷².

I. Τοποθεσία και αστική τοπογραφία

Εν αντιθέσει με άλλες πόλεις σε κοντινή απόσταση που χτίζονται περίπου την ίδια περίοδο, όπως η πόλη στο λόφο της Γορίτσας και η πόλη στο Κάστρο Καλλιθέας, η Άλος χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητα της επιλογής της θέσης της, αφού η πόλη απλώνεται κατά το μεγαλύτερο μέρος της σε πεδιάδα, ενώ μόνο η άνω πόλη και η ακρόπολη εκτείνονται στους πρόποδες του βουνού Όθρυς, παρόλο που η συνήθης πρακτική των ελληνοιστικών χρόνων είναι η εκμετάλλευση κάποιου λόφου ή υψώματος για μεγαλύτερη προστασία και έλεγχο της γύρω περιοχής. Από την άλλη βέβαια, καταλαμβάνει μια αρκετά στρατηγική θέση, αφού ελέγχει το πέρασμα μεταξύ των δύο πεδιάδων που ήταν μέρος της παραθαλάσσιας διαδρομής, η οποία ένωνε την βόρεια με την κεντρική Ελλάδα.

Επιπλέον, η τοποθεσία στην οποία αποφασίστηκε η ίδρυση της νέας πόλης έχει αμυντικά πολλά θετικά σημεία, καθώς βρίσκεται σε προσχωσιγενή πλαγιά, δίπλα στην κοιλάδα του ποταμού Αμφρύσου, που τροφοδοτείται από την ισχυρή πηγή της Κεφάλωσης, στα βόρεια της πόλης. Στα δυτικά, η άνω και η κάτω πόλη κυριαρχούνται από λόφους ασβεστολιθικών βράχων, ενώ ανατολικά και στην περιοχή της κάτω πόλης

⁴⁶⁹Stählin 1924, 177-178 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 307-312).

⁴⁷⁰Νέα Άλο την αποκάλεσαν οι νεότεροι μελετητές (Reinders) για να τη διαχωρίσουν από τη κλασική πόλη της Άλου.

⁴⁷¹Βλ. Reinders 1988, 30-36 σχετικά με τις έρευνες των πρώτων περιηγητών και μελετητών στη πόλη.

⁴⁷²Αρκετές μονογραφίες αφορούν τη πόλη αι τα μνημεία της. Ήδη το 1988, ο R. Reinders δημοσίευσε το βιβλίο του *New Halos* που περιείχε τα πορίσματα της πρώτης δεκαετίας ερευνών και ανασκαφών. Το 2003 και σε συνεργασία με τον Wietske Prummel το βιβλίο τους *Housing in New Halos* θα εστιάσει στα πορίσματα των ανασκαφών των οικιών της κάτω πόλης, θέμα με το οποίο ασχολήθηκε και η Maagriet Haagsma στην διδακτορική της διατριβή που δημοσιεύτηκε το 2010 από το Πανεπιστήμιο του Groningen. Το 2014, η Νοτιοανατολική πύλη της πόλης έγινε το επίκεντρο της μελέτης *The City of New Halos and it's Southeast Gate*.

οι εκβολές ποταμών δημιουργούν μια ελώδη έκταση. Μια περιοχή στα νότια με συσσώρευση βράχων που προεξέχουν, λειτουργούσε επίσης επικουρικά υπέρ της άμυνας της πόλης⁴⁷³.

Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι η πόλη ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της απλωμένη στην πεδιάδα, ήταν προστατευμένη και από τις τρεις πλευρές. Στα βόρεια, ο ποταμός Άμφρυσος έκανε δύσκολη την προοπτική μιας πολιορκίας, καθώς το μόνο στενό πέρασμα που επέτρεπε την προσέγγιση της βορειοδυτικής πύλης θα μπορούσε εύκολα να απωθηθεί μέσω της άμυνας των πύργων. Στην ανατολή, το παράκτιο έλος και στα νότια, η συγκέντρωση βράχων κατά μήκος του τείχους θα απέτρεπε δυνητικά τη διάνοιξη τάφρου από τον εχθρό, που θα αποδυνάμωνε τα τείχη. Η ενσωμάτωση του λόφου στην πόλη έδωσε ακόμη περισσότερα στρατηγικά προτερήματα, καθώς το έδαφος κοντά στην κορυφή του λόφου ήταν αρκετά δυσπρόσιτο για να πολιορκηθεί με ευκολία από ξένο στρατό⁴⁷⁴.

Η πόλη έχει τριμερή διάταξη και αποτελείται από την μικρή ακρόπολη, την άνω πόλη, όπου έχουν εντοπιστεί κτίρια με δημόσια λειτουργία και την κάτω πόλη⁴⁷⁵ (**Εικ. 3.1.1**). Ο λόφος της ακρόπολης έξυπνα συμπεριελήφθη στο τείχος της πόλης, που φτάνει συνολικά σε μήκος τα 4.7χλμ. Ακρόπολη και άνω πόλη περιβάλλονται από τείχος ενισχυμένο από 50 πύργους, μια μεγάλη πύλη και δύο μικρότερες⁴⁷⁶. Η κάτω πόλη έχει διαμορφωθεί σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα και περιλαμβάνει πέντε λεωφόρους και πλήθος μικρότερων δρόμων, οι οποίοι την χωρίζουν σε 64 οικοδομικά τετράγωνα, με τις οικίες να υπολογίζονται περίπου στις 1.440 και με τον πληθυσμό να υπολογίζεται γύρω στους οκτώ με εννέα χιλιάδες κατοίκους. Περιβάλλεται επίσης από τείχος ενισχυμένο από 70 περίπου πύργους, τέσσερις μεγάλες πύλες και πέντε μικρότερες⁴⁷⁷.

II. Η οχύρωση

Εξαιτίας της εκτεταμένης λιθοθηρίας που υπέστη, των έντονων γεωργικών δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή και της κατασκευής του ασφαλιτόδρομου Αλμυρού - Σούρπης αλλά και της Εθνικής οδού, τα κατάλοιπα του τείχους δεν είναι καλοδιατηρημένα. Ωστόσο, είναι φανερό ότι σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε ενιαία. Το σχέδιό του είναι απλής μορφής και διακόπτεται περίπου κάθε 40μ. από πύργους⁴⁷⁸.

Κατασκευάστηκε σύμφωνα με το ψευδο-ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας από γκρίζους ασβεστόλιθους τραπεζοειδούς σχήματος - σπανιότερα συναντάμε πωρόλιθο -, με λίθους λαξευμένους από λατομείο που ανιχνεύτηκε στους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης⁴⁷⁹. Η θεμελίωσή του εδράζεται επάνω στον φυσικό βράχο, σε τάφρο θεμελίωσης πλάτους 3.50 - 4.00μ. Ερώτημα παραμένει η κατασκευή της ανωδομής: ήταν

⁴⁷³Reinders et al. 2014, 33.

⁴⁷⁴Reinders 1988, 103-104.

⁴⁷⁵Νικολάου και αλ. 2007, 115.

⁴⁷⁶Reinders et al. 2014, 32.

⁴⁷⁷Μαλακασιώτη 2008, 271.

⁴⁷⁸Reinders 1988, 57.

⁴⁷⁹Reinders 1988, 60.

λίθινη ή από ωμές πλίνθους⁴⁸⁰; Όλα δείχνουν ότι η ανωδομή ήταν επίσης λίθινη αποτελούμενη από δύο λιθόκτιστα μέτωπα, μεταξύ των οποίων υπάρχει χώμα ανακατεμένο με λατύπη και μικρού μεγέθους λίθοι⁴⁸¹. Εξωτερικά, η όψη των λίθων παρέμενε ημίεργη δημιουργώντας προσκεφάλαια, ενώ εσωτερικά ήταν πλήρως ακατέργαστοι προκειμένου να δένουν με το γέμισμα. Το πλάτος του κυμαίνεται από 2.90μ. έως και 3.10μ. και το ύψος του τα 3.5μ. Το τείχος της κάτω πόλης, μήκους 4.7χλμ., μπορεί να εντοπιστεί σε κάθε πλευρά. Όπως παρατηρήθηκε, κατασκευαστικά το τείχος της κάτω και μέσης πόλης χτίστηκε σε μια φάση⁴⁸², με το τείχος που περικυκλώνει τη μικρή ακρόπολη να έχει μεγαλύτερο πλάτος και να ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο.

Οι τετράγωνοι πύργοι (**Εικ. 3.1.2**) που ενισχύουν το τείχος κατασκευάστηκαν ανά διαστήματα 33.90μ. έως και 34.90μ. Το μήκος του μετώπου τους κυμαίνεται από τα 6.55μ. έως και τα 6.70μ., ενώ προεξέχουν από το τείχος περίπου 2.70μ.⁴⁸³ Συνδεδεμένοι άμεσα με τα μεταπύργια, η δομή τους παρουσιάζεται παντού ίδια. Εξωτερικά, οι γωνιόλιθοι είχαν υποστεί μερική λάξευση και τοποθετούνταν πρώτοι σε μια μορφή καθοδήγησης για το χτίσιμο του υπόλοιπου πύργου. Ως μορφή ενίσχυσης, οι πύργοι εσωτερικά στο ισόγειο τους, χωρίζονται σε τέσσερα διαμερίσματα από ένα σταυρό κατασκευασμένο από ακατέργαστες λίθους. Η ανωδομή και σε αυτή την περίπτωση - αν και μας είναι άγνωστη - εικάζεται ότι ήταν κατασκευασμένη είτε από ωμές πλίνθους, είτε από ασβεστόλιθο. Κατάλοιπα από τις κλίμακες έχουν βρεθεί σε πολλές περιπτώσεις κοντά σε πύργους, με το πλάτος τους να υπολογίζεται περίπου στο 1.25μ. Αρχικά, το ύψος των πύργων πρέπει να ήταν περίπου 11μ.

Σε αντίθεση με τα τακτικά διαστήματα στα οποία είναι χτισμένοι οι πύργοι της κάτω πόλης στην πεδιάδα, η απόσταση των πύργων της άνω πόλης και της ακρόπολης δείχνει μεγαλύτερη ποικιλία, αφού έχει παρατηρηθεί μεταξύ τους απόσταση που ποικίλει από περίπου 39μ. και φτάνει έως και 43μ. Προφανώς, η διαμόρφωση του εδάφους σε κάθε σημείο καθόρισε την ακριβή θέση στην οποία θα χτιζόταν ο κάθε πύργος. Επίσης, ποικίλουν και οι διαστάσεις τους με τους πύργους της ακρόπολης να έχει παρατηρηθεί ότι είναι στενότεροι (6.15x5.40μ.)⁴⁸⁴.

Οι τρεις μεγάλες πύλες που έχουν ανασκαφεί στο νότιο τμήμα της πόλης είναι όλες του τύπου με αυλή (**Εικ. 3.1.3**). Η ασύμμετρη Βορειοδυτική πύλη (**Εικ. 3.1.4**) έδινε πρόσβαση στην κάτω πόλη συνδέοντας την με τον βορρά και την πηγή της Κεφάλωσης. Η Νότια πύλη βρίσκεται στην απέναντι πλευρά, αυτή τη φορά όμως, του τείχους της άνω πόλης. Η Νοτιοανατολική πύλη (**Εικ. 3.1.5**) ανασκάφηκε προσεκτικά από το 1995 έως και το 2006 και έδωσε πολλές πληροφορίες για την περίοδο κατοίκησης της κάτω πόλης. Η πύλη της ακρόπολης (**Εικ. 3.1.6**) βρίσκεται στο βόρειο κομμάτι του τείχους δίπλα σε πύργο, αποτελώντας ένα απλό άνοιγμα στο τείχος, πλάτους 2.5μ.

⁴⁸⁰Reinders 1988, 70.

⁴⁸¹Νικολάου και αλ. 2007, 116-117.

⁴⁸²Reinders 1988, 56.

⁴⁸³Reinders et al. 2014, 35.

⁴⁸⁴Reinders et al. 2014, 37.

Από το νότο, η είσοδος στην κάτω πόλη γινόταν μέσω της Νοτιοανατολικής πύλης. Είναι πύλη του τύπου με αυλή, με δύο πύργους στο μπροστινό μέρος, δύο πλευρικούς τοίχους που οριοθετούν την αυλή και τα δύο ζεύγη τοίχων στο πίσω μέρος. Το μπροστινό μέρος της πύλης αποτελείται από τους δύο ορθογώνιους πύργους. Ο δυτικός πύργος καλύπτει μια ελαφρώς μεγαλύτερη έκταση, με διαστάσεις 6.85x6.06μ. σε σχέση με τον ανατολικό πύργο, που έχει διαστάσεις 6.74x6.11μ. Η συνολική πρόσοψη της πύλης, συμπεριλαμβανομένων των δύο πύργων και του ανοίγματος της πύλης (περίπου 7μ.) φτάνει τα 20.37μ. Οι δύο παράλληλοι τοίχοι που οριοθετούν και σχηματίζουν την αυλή, εκτείνονται προς το εσωτερικό της πόλης σε μήκος 11μ.⁴⁸⁵. Τα δύο ζεύγη τοίχων στο πίσω μέρος της αυλής σχημάτιζαν άνοιγμα προς το εσωτερικό της πόλης μήκους 3.4μ. - σχεδόν το μισό σε σχέση με το άνοιγμα μεταξύ των δύο πύργων - . Ωστόσο, είναι αρκετά ευρύ, ώστε να επιτρέπεται η είσοδος τροχοφόρων μέσα στη πόλη⁴⁸⁶. Αυτού του τύπου οι πύλες, με πύργους και αυλές, απαντώνται κατά κόρον στις οχυρώσεις της ελληνιστικής περιόδου, καθώς προσέφεραν περισσότερα αμυντικά πλεονεκτήματα έναντι των νέων ισχυρών πολιορκητικών μηχανών της εποχής.

Μετά τον σεισμό του 265 π.Χ. οι κάτοικοι της πόλης αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τη πόλη, καθώς όπως φαίνεται και από τις ανασκαμμένες οικίες δεν υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης μετά το 265 π.Χ. Η ανασκαφή της νοτιοανατολικής πύλης όμως, αποκάλυψε ότι κάποιιοι από τους κατοίκους παρέμειναν στην πόλη και διέμεναν στο συγκρότημα της πύλης, μετατρέποντας τον χώρο σε αγρόκτημα από το 260 π.Χ. έως και το 220 π.Χ., καθώς και σε κτίσματα που οικοδομήθηκαν κατά μήκος του τείχους της πόλης. Παρόλα αυτά, επικρατεί η υπόθεση ότι η πλειονότητα των κατοίκων εγκατέλειψε παντελώς τον χώρο, μετά τις τεράστιες υλικές καταστροφές που προκάλεσε ο σεισμός⁴⁸⁷.

Οι ανασκαφείς, ακολουθώντας την λογική οδό, υποθέτουν ότι, εκτός από τις πύλες που έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί, θα πρέπει να υπήρχε ακόμη μια πύλη - η αποκαλούμενη Δυτική - στο τείχος που ενώνει την άνω και την κάτω πόλη, καθώς θα ήταν πολύ περίεργο οι πολίτες της κάτω πόλης να πρέπει να βγουν εκτός των τειχών και να εισέλθουν στην άνω πόλη μέσω της Νότιας πύλης (**Εικ. 3.1.3**)⁴⁸⁸. Σήμερα, στο σημείο όπου θα έπρεπε να έστεκε η συγκεκριμένη πύλη καλύπτεται από την Εθνική Οδό, ωστόσο μία ακόμη πύλη θα πρέπει να υπήρχε και στην απέναντι άκρη της κεντρικής λεωφόρου της κάτω πόλης, η Ανατολική πύλη, η οποία και θα συνέδεε άμεσα την πόλη με το λιμάνι. Και σε αυτή την περίπτωση το τείχος έχει καταστραφεί ήδη από τη βυζαντινή περίοδο ή τον 19^ο αιώνα, κι αυτό εξηγεί την ανυπαρξία καταλοίπων. Ωστόσο, εάν υπήρχε πύλη, θα ήταν και αυτή του τύπου με αυλή⁴⁸⁹. Τέλος, οι ανασκαφείς τοποθετούν μια ακόμη πύλη ανάμεσα στους πύργους 98 και 99, πάνω στο τείχος που ενώνει αυτή τη φορά άνω πόλη με την ακρόπολη, καθώς η πύλη στο βόρειο τείχος της ακρόπολης βρίσκεται σε σημείο αρκετά απότομο και δύσκολα προσβάσιμο⁴⁹⁰.

⁴⁸⁵Reinders et al. 2014, 75.

⁴⁸⁶Reinders et al. 2014, 76.

⁴⁸⁷Reinders et al. 2014, 22-23 και 70.

⁴⁸⁸Reinders et al. 2014, 51-52.

⁴⁸⁹Reinders et al. 2014, 52-53.

⁴⁹⁰Reinders et al. 2014, 56-57.

III. Ακρόπολη και άνω πόλη

Η τριγωνικής κάτοψης ακρόπολη της πόλης βρίσκεται σε υψόμετρο 165μ. Ομοίως τειχισμένη, αποτέλεσε πιθανότατα ένα είδος στρατιωτικού φυλακίου⁴⁹¹, καθώς το υψόμετρο στο οποίο βρίσκεται προσέφερε τον πλήρη οπτικό έλεγχο της πεδιάδας, αλλά και προστασία σε περίπτωση επίθεσης. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η πύλη της βρίσκεται στο βόρειο τείχος και όχι στο ανατολικό, όπου και θα ήταν αναμενόμενο, συνδέοντάς την έτσι με την άνω πόλη.

Σε υψόμετρο 45μ. που φτάνει έως και τα 95μ., η τειχισμένη άνω πόλη πιθανότατα αποτελούσε τον δημόσιο χώρο της πόλης, στοιχείο αρκετά ασυνήθιστο για μια αρχαία ελληνική πόλη. Από τις έρευνες εντοπίστηκαν τουλάχιστον 17 κτίσματα, αν και οι ερευνητές υπολογίζουν τουλάχιστον 20 με 25 κτίρια, καθώς ένα μεγάλο μέρος κοντά στο δυτικό τείχος έχει διαταραχθεί λόγω της ύπαρξης ενός σύγχρονου λατομείου. Τα θεμέλια ενός μεγάλου κτιρίου με δεξαμενή περιβάλλουν μια έκταση 35x30μ. Αυτό το κτίριο ευθυγραμμίζεται απόλυτα με την κεντρική λεωφόρο της κάτω πόλης, παρέχοντας εξαιρετική θέα αυτής και της πεδιάδας της Σούρπης. Σε άλλο κτίριο που περικλείει μια έκταση 28x16μ. βρέθηκε μέρος βοτσαλωτού δαπέδου. Τα κτίρια που εντοπίστηκαν έχουν αρκετά μεγάλες διαστάσεις, είναι χτισμένα χωρίς κάποιον σαφή σχεδιασμό, ενώ η παντελής απουσία κτιρίων με δημόσιο χαρακτήρα από την κάτω πόλη - αν και κατά μήκος της κύριας οδού της κάτω πόλης υπάρχουν ενδείξεις αγοράς - οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η άνω πόλη είχε συγκεντρώσει τις δημόσιες και θρησκευτικές λειτουργίες, όντας πλήρως διαχωρισμένες από την ιδιωτική ζωή⁴⁹².

Το μόνο κτίριο του οποίου τα θεμέλια ήταν πλήρως εμφανή φαίνεται ότι αποτελεί ένα ιερό **(Εικ. 3.1.7)**. Το κτίριο μήκους 10.40μ. και πλάτους 8μ. χωρίζεται από τοίχο σε βόρειο και νότιο μισό ίσων διαστάσεων, ενώ αντίστοιχα οι χώροι αυτοί χωρίζονται έπειτα στα δύο δημιουργώντας τέσσερα δωμάτια. Κατασκευαστικά πρόκειται για μια απλή κατασκευή με τείχους κτισμένους από δύο σειρές λίθων γεμισμένων με χώμα και βότσαλα και οροφή που καλύπτεται από κεραμίδια.

Αναμφισβήτητα, το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αυτού του κτιρίου είναι ο ορθογώνιος διπλός λάκκος μήκους 4.5 μ. και πλάτους 1.69μ., κατασκευασμένος από εννέα πλάκες, ο οποίος σκάφτηκε σύμφωνα με τον βράχο. Στο ενδιάμεσο βρέθηκαν άλλες δύο τέτοιες πλάκες που χώριζαν τον λάκκο στα δύο, ενώ γύρω του βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια που φαίνεται ότι τον κάλυπταν πλήρως. Γύρω από αυτή την κοιλότητα, αλλά και στο βόρειο μισό του κτιρίου, βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός ευρημάτων: ειδώλια, ένα ανάγλυφο, υδρίες, πήλινη κεφαλή σε κανονικό μέγεθος και μεγάλα θραύσματα που φαίνεται ότι ανήκουν σε θυμιατήριο. Τα γυναικεία ειδώλια και οι υδρίες δείχνουν ότι το ιερό είναι αφιερωμένο στη θεά Δήμητρα και την κόρη της, Περσεφόνη⁴⁹³.

⁴⁹¹Reinders et al. 2014, 33-34.

⁴⁹²Reinders et al. 2014, 38.

⁴⁹³Reinders et al. 2014, 38-39.

IV. Η κάτω πόλη και οι οικίες

Η κάτω πόλη με τη σχεδόν τετράγωνη κάτοψη αποτελεί το κύριο μέρος της πόλης, αφού εδώ βρίσκονται οι οικίες και πιθανότατα η αγορά της (Εικ. 3.1.8)⁴⁹⁴. Αποτελείται από δεκαεννέα δρόμους που εκτείνονται από ανατολικά προς δυτικά και τέσσερις λεωφόρους (A, B, C, D), που εκτείνονται από βορρά προς νότο, οι οποίες είναι παράλληλες στο δυτικό τείχος. Η πέμπτη και κύρια λεωφόρος την χωρίζει σε δύο τομείς: στο βόρειο και στο νότιο μισό. Το πλάτος της κυμαίνεται από τα 9.11μ. έως τα 10.47μ.⁴⁹⁵ Οι κάθετοι δρόμοι προς το ανατολικό - δυτικό τείχος έχουν πλάτος που κυμαίνεται από τα 5.35μ. έως τα 5.50-5.85μ. Ωστόσο, σε σχέση με άλλες πόλεις όπως η Πριήνη, η Ολυνθος ή η Μίλητος, το πλάτος στην Άλο είναι σαφώς μεγαλύτερο⁴⁹⁶. Η αντιστοιχία δρόμων και πυλών δείχνει ότι προϋπήρξε προσεκτικός σχεδιασμός και ότι η περιοχή τουλάχιστον της κάτω πόλης χτίστηκε σύμφωνα με ένα πολύ καλά οργανωμένο σχέδιο⁴⁹⁷.

Η ύπαρξη καταλοίπων τοίχων στο μεγαλύτερο μέρος της κάτω πόλης υποδεικνύει ότι η περιοχή περιείχε κτίσματα σε όλη την έκτασή της, με τις οικίες να υπολογίζονται, όπως προαναφέρθηκε στις 1.440. Ολόκληρη η κατοικημένη περιοχή καταλαμβάνει μια έκταση 41 εκταρίων ή αλλιώς 407.5 στρεμμάτων⁴⁹⁸. Τα 64 οικοδομικά τετράγωνα που δημιουργήθηκαν απαρτίζονταν από δύο σειρές οικιών. Το πλάτος τους κυμαίνεται περίπου στα 31.5μ. ενώ το μήκος ήταν αυτό που διέφερε και διαμορφωνόταν στα 76μ., 188μ. και 230μ.⁴⁹⁹.

Οι ανασκαφές των οικιών στην Άλο έχουν αποκαλύψει έως τώρα οκτώ οικίες με μια φάση κατοίκησης. Κάθε οικία πήρε το όνομά της από κάποιο χαρακτηριστικό εύρημα που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές: η οικία του Κοροπλάστη, η οικία του Γεωμετρικού Κρατήρα, η οικία του Αγάθων, η οικία των Πτολεμαϊκών νομισμάτων, η οικία του Αμφορέα, η οικία των Φιδιών, η οικία με Μπανιέρα και η οικία του Αγνώστου⁵⁰⁰.

Λόγω της εκτεταμένης καλλιέργειας των εδαφών εντός του τείχους της κάτω πόλης, οι οικίες έχουν σε πολύ μεγάλο βαθμό καταστραφεί. Οι εξωτερικοί τοίχοι των οικιών αποτελούνταν από δύο σειρές μεγάλων ασβεστολιθικών πλακών - σε κάποια σημεία δουλεμένων - με πλάτος έως και μισό μέτρο, ενώ οι εσωτερικοί τοίχοι μαρτυρούν ως επί το πλείστον προχειρότητα στην κατασκευή, αποτελούμενοι από δύο σειρές λίθων ή σε κάποιες περιπτώσεις από μια σειρά λίθων μεγαλύτερων διαστάσεων. Το πλάτος των εσωτερικών τοίχων δεν ξεπερνούσε τα 35 εκατοστά⁵⁰¹. Η ανωδομή το πιθανότερο ήταν κατασκευασμένη από πλίνθους, ενώ οι

⁴⁹⁴Οι ανασκαφείς τοποθετούν την ύπαρξη πιθανότατα μιας αγοράς σε ένα πεπλατυσμένο σημείο της κεντρικής λεωφόρου, όπου έχουν βρεθεί θραύσματα κίωνων που ίσως ανήκουν σε στοά βλ. Reinders 1988, 134-135.

⁴⁹⁵Reinders 1988, 109.

⁴⁹⁶Σύμφωνα με τον R. Reinders το μέσο πλάτος των δρόμων των πόλεων του ελλαδικού χώρου είναι περίπου 4.50μ. Reinders 1988, 110 και 113.

⁴⁹⁷Reinders et al. 2014, 39.

⁴⁹⁸Reinders 1988, 111.

⁴⁹⁹Reinders et al. 2014, 39.

⁵⁰⁰Τα αποτελέσματα των ανασκαφών των πρώτων έξι οικιών δημοσιεύθηκαν το 2003 στο "Housing in New Halos" μελέτη του R. Reinders και W. Prummel. Από το 2007 έως και το 2011 οι ανασκαφές στη περιοχή της αρχαίας Άλου θα επικεντρωθούν στην οικία της Μπανιέρας και στην παρακείμενη οικία του Αγνώστου.

⁵⁰¹Reinders and Prummel 2003, 40.

ανασκαφές έδειξαν ότι πρόκειται για οικίες χωρίς δεύτερο όροφο⁵⁰². Η είσοδος στην οικία γινόταν μέσω διπλής θύρας πλάτους μεταξύ 1.20μ. και 1.60μ.⁵⁰³. Έχουν με μικρές διακυμάνσεις περίπου τις ίδιες διαστάσεις⁵⁰⁴ με βάθος που κυμαίνεται από τα 12 έως και τα 15 μέτρα⁵⁰⁵ και μήκος σταθερό στα 15 περίπου μέτρα.

Σε γενικές γραμμές, όλες οι οικίες φαίνεται ότι είναι μονώροφες, αποτελούνται από έξι έως και οκτώ δωμάτια με αυλή, η οποία δεν είναι πάντα σε άμεση επαφή με τον δρόμο. Το πιο χαρακτηριστικό τους στοιχείο αποτελεί το μεγάλο δωμάτιο, ο λεγόμενος "οίκος", το οποίο πλαισιώνεται εκατέρωθεν από δύο μικρότερα⁵⁰⁶, αν και γενικά στο εσωτερικό τους η διαμόρφωση των χώρων δεν φαίνεται να ακολουθεί ένα συγκεκριμένο κανόνα, όπως συνέβαινε την κλασική περίοδο, με χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Ολύνθου και της Πριήνης, ανάμεσα τους εντοπίζονται τέσσερα διαφορετικά σχέδια διαρρύθμισης: της οικίας του Αγάθωνα, του Κοροπλάστη, των Φιδιών και της Μπανιέρας.

Στην οικία του Αγάθωνα (**Εικ. 3.1.9**), μια αυλή κατά μήκος του δρόμου εκτείνεται σε όλο το πλάτος του σπιτιού. Η είσοδος από τον δρόμο μέσω ενός πρόθυρου έδινε πρόσβαση στην αυλή. Τα στεγασμένα δωμάτια στον βορρά αποτελούνταν από ένα κεντρικό δωμάτιο με δύο μικρότερα σε κάθε πλευρά. Πανομοιότυπες διαστάσεις και κάτοψη συναντούμε στην οικία των Πτολεμαϊκών νομισμάτων, αλλά και του Γεωμετρικού Κρατήρα⁵⁰⁷.

Στην οικία του Κοροπλάστη (**Εικ. 3.1.10**), το δωμάτιο στο πίσω μέρος της αυλής έχει αναγνωρισθεί ως το εργαστήριο ενός κοροπλάστη, με βάση τον σχετικά μεγάλο αριθμό καλουπιών και ειδωλίων που βρέθηκαν σε αυτό. Η είσοδος στην οικία γινόταν από τον δρόμο, μέσω ενός πρόθυρου με διπλή πόρτα, η οποία παρείχε πρόσβαση στην αυλή. Το εργαστήριο, έδινε πρόσβαση σε ένα μικρό αλλά βαθύ δωμάτιο, το οποίο πιθανότατα θα χρησιμοποιήθηκε για ύφανση ή και αποθήκευση. Η πραγματική κατοικία αποτελούσαν από ένα μεγάλο δωμάτιο με διαστάσεις 4.55x7.60μ. - το μεγαλύτερο δωμάτιο του σπιτιού, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως ο "οίκος" - με δύο μικρότερα δωμάτια και στις δύο πλευρές. Ένα από τα μικρά δωμάτια κατά μήκος του δρόμου ήταν προσβάσιμο μόνο από την αυλή και ίσως επρόκειτο για κατάστημα⁵⁰⁸.

Στην οικία των Φιδιών (**Εικ. 3.1.11**), ο διάδρομος που οδηγούσε από την είσοδο στην αυλή της οικίας διαχωρίζει τα κοινόχρηστα δωμάτια σε δύο μέρη, ένα από τα οποία αποτελείται από δύο ή τρία δωμάτια και

⁵⁰²Reinders and Prummel 2003, 46.

⁵⁰³Reinders and Prummel 2003, 43-44.

⁵⁰⁴Συγκεκριμένα η Οικία του Κοροπλάστη 13.75x15μ., η Οικία του Γεωμετρικού Κρατήρα, η Οικία του Αγάθωνα, η Οικία των Πτολεμαϊκών Νομισμάτων 12.70x14.80μ., η Οικία του Αμφορέα, η Οικία των Φιδιών 15.10x15.45μ., η Οικία με μπανιέρα και η Οικία του Αγνώστου 15x15.50μ. Βλ. Reinders and Prummel 2003, 37.

⁵⁰⁵Εκτός από την οικία με Μπανιέρα που φαίνεται ότι είχε λίγο μεγαλύτερες διαστάσεις 15.30x17.40μ.

⁵⁰⁶Reinders and Prummel 2003, 77.

⁵⁰⁷Reinders and Prummel 2003, 70-76 και Haagsma 2010, 69-74. Για την οικία των Πτολεμαϊκών νομισμάτων βλ. Reinders and Prummel 2003, 65-71 και Haagsma 2010, 62-68. Για την οικία του Γεωμετρικού Κρατήρα βλ. Reinders and Prummel 2003, 50-54.

⁵⁰⁸Reinders and Prummel 2003, 47-49 και Haagsma 2010, 40-43.

το άλλο από το κυρίως δωμάτιο που πλαισιώνεται από δύο μικρότερα. Υπήρχε μια εστία στο κυρίως δωμάτιο και πιθανώς και σε ένα από τα πλευρικά δωμάτια, αλλά και στην αυλή⁵⁰⁹.

Στην οικία με Μπανιέρα (**Εικ. 3.1.12 & Εικ. 3.1.13**), η είσοδος παρείχε πρόσβαση από τον δρόμο προς την αυλή. Η διάταξη των δωματίων είχε τη χαρακτηριστική διάταξη των οικιών της Άλου: τον "οίκο", με τα δύο μικρότερα δωμάτια εκατέρωθεν - όπως και στην οικία του Κοροπλάστη - και ένα επιπλέον δωμάτιο κατά μήκος της νότιας πλευράς. Το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτή την περίπτωση είναι ότι εδώ η διάταξη των δωματίων διαφέρει από εκείνη των οικιών που είχαν ανασκαφεί νωρίτερα. Η οικία με Μπανιέρα διαθέτει τρία ακόμη δωμάτια στην ανατολική πλευρά της αυλής, απέναντι από τον λεγόμενο "οίκο". Ωστόσο, η διάταξη των δωματίων μπορεί να παραλληλιστεί με εκείνη της οικίας του Κοροπλάστη. Αν πράγματι αυτά τα δωμάτια είναι μεταγενέστερες προσθήκες, η μόνη διαφορά στη διάταξη από την οικία του Κοροπλάστη είναι το αρχικό μέγεθος της αυλής. Η τελευταία οικία που ανασκάφηκε, η οικία του Αγνώστου, σε άμεση επαφή με την οικία με Μπανιέρα φαίνεται ότι ακολουθούσε επίσης πανομοιότυπη διάταξη⁵¹⁰.

3.2 Κάστρο Καλλιθέας

Η πόλη του Κάστρου Καλλιθέας⁵¹¹ βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου, στο δυτικό άκρο της πεδιάδας του Αλμυρού, 600 περίπου μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας (**Εικ. 4**). Το όνομά της σήμερα, το απέκτησε αφενός λόγω των εμφανών καταλοίπων των τειχών της και άλλων κτισμάτων και αφετέρου λόγω του σύγχρονου χωριού, της Καλλιθέας (τουρκ. Kislar), που βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου. Πρώτος ο Stählin⁵¹² - αλλά και οι μετέπειτα ερευνητές⁵¹³ - θα ταυτίσει τα λείψανα με την πόλη *Πεύμα* ή *Πεύματα*, πόλη γνωστή από χάλκινα νομίσματα και επιγραφές, όπου και γίνονται αναφορές για συγκρούσεις στην περιοχή. Οι ιστορικές πληροφορίες που διαθέτουμε για την πόλη είναι λιγοστές. Επιπλέον, η ανασκαφή δεν έχει ακόμη φέρει στο φως κάποιο άμεσο στοιχείο - όπως νομίσματα ή επιγραφές - που να αποτελεί αδιάσειστο στοιχείο αυτής της ταύτισης⁵¹⁴. Ωστόσο, όλοι οι μελετητές συμφωνούν ότι τα αρχιτεκτονικά λείψανα του λόφου ανήκουν στην αρχαία πόλη *Πεύμα*.

Η πόλη βρίσκεται σε στρατηγική θέση, οι απότομες πλαγιές της δυσκολεύουν την πρόσβαση, καθιστώντας την ένα φυσικό οχυρό. Επιπλέον, βρίσκεται ανάμεσα στην πεδιάδα του Αλμυρού στα βόρεια και του βουνού Όθρυς νότια, στο σταυροδρόμι μεταξύ σημαντικών πόλεων της αρχαίας Θεσσαλίας.

⁵⁰⁹Πανομοιότυπη κάτοψη πιθανότατα είχε και η οικία του Αμφορέα. Βλ. Reinders and Prummel 2003, 54-65 και Haagsma 2010, 48-62.

⁵¹⁰Για την οικία του Αγνώστου βλ. Dijkstra και αλ. 2020, 311-314. Reinders και αλ. 2010, 1094-1095. Reinders et al. 2011, 535-538.

⁵¹¹Για τις ετήσιες ανασκαφικές εκθέσεις του Καναδικού Ινστιτούτου σχετικά με την ανασκαφή της πόλης βλ. Rupp et al. (2007), 140-145, (2011) 1-6, (2012a) 4-7, (2012b) 138-140, (2016) 227-234.

⁵¹²Βλ. Stählin 1914a. 1924, 83-103 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 288-290). Stählin 1938, 1399-1405.

⁵¹³DeCourt et al. 2004, 715-716. Tzifalías et al. 2006, 92-93.

⁵¹⁴Tzifalías et al. 2008, 227.

Ανατολικά, διακρίνεται από τον λόφο η πόλη της Άλου, βορειοανατολικά βρίσκονταν οι Φθιώτιδες Θήβες, νοτιοδυτικά η Μελιταία και μόλις 16χλμ. βορειοδυτικά, η Φάρσαλος⁵¹⁵.

Οι έρευνες στον λόφο ξεκίνησαν το 2004 με επιφανειακή έρευνα, σε κοινή συνεργασία του καναδικού Πανεπιστημίου της Αλμπέρτα, με την 15^η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, με επικεφαλής σήμερα την Maagriet Haagsma και την Σοφία Καραπάνου αντίστοιχα⁵¹⁶. Η ομάδα του καναδικού πανεπιστημίου ερευνά τις οικίες και την οικιακή οικονομία, ενώ η εφορεία αρχαιοτήτων τα κτίσματα του δημόσιου χώρου⁵¹⁷. Όπως αναφέρουν οι αρχαιολόγοι, στόχοι αυτής της ανασκαφής και έρευνας είναι να εξεταστεί η οργάνωση της πόλης σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, σε σχέση με το γεωγραφικό της περιβάλλον, αλλά και να διερευνηθούν ερωτήματα όπως, το πώς η πόλη εξελίχθηκε αλλά και γιατί εγκαταλείφθηκε⁵¹⁸.

Με εξαίρεση την επιτόπια έρευνα στις αρχές του εικοστού αιώνα του Stählin και την έρευνα τεσσάρων θολωτών τάφων της Εποχής του Σιδήρου από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη το 1964⁵¹⁹, η περιοχή παρέμεινε ανεξερεύνητη και εν αντιθέσει με άλλες περιπτώσεις που θα εξεταστούν, μετά την εγκατάλειψή κατά τον πρώιμο 2^ο αι. π.Χ., ακατοίκητη. Όχι μόνο δεν υπήρχε πρόσφατη οικοδομική δραστηριότητα, αλλά η ίδια η περιοχή ήταν σε εξαιρετική κατάσταση, με ορατά επιφανειακά πολλά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και χωρίς εμφανή σημάδια σοβαρής διάβρωσης. Έτσι, αποτελεί ιδανική θέση μελέτης - ιδιαίτερα για τη παρούσα εργασία - , αφού τα πρώτα ίχνη κατοίκησης χρονολογούνται τον 3^ο αι. π.Χ. με πιθανή εγκατάλειψη του χώρου στα τέλη του 2^{ου} - αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.⁵²⁰.

I. Αστική Τοπογραφία

Η συνολική έκταση της πόλης (**Εικ. 3.2.1**) υπολογίζεται στα 34 εκτάρια (340 στρέμματα). Αρχικά, φαίνεται ότι τειχίστηκε το δυτικό και υψηλότερο ύψωμα πάνω στο λόφο, το οποίο αποτέλεσε και την

⁵¹⁵Haagsma 2011, 197.

⁵¹⁶Οι ανασκαφές στη θέση θα σταματήσουν το 2014 και τις επόμενες χρονιές θα ακολουθήσει η απαραίτητη μελέτη των ευρημάτων. Από το Νοέμβριο του 2017 έως και τον Μάιο του 2018 φιλοξενήθηκε στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας έκθεση με ευρήματα των ανασκαφών από τα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, ανάμεσά στα οποία, αγγεία, υφαντικά βάρη, λυχνάρια, ειδώλια, νομίσματα και μεταλλικά αντικείμενα, έπειτα από συντήρηση της Εφορείας. Επιπλέον, κατασκευάστηκε και εκτέθηκε ένας πειραματικός ιστάμενος αργαλειός, στον οποίο χρησιμοποιήθηκαν αρχαία υφαντικά βάρη που βρέθηκαν στο Κτίριο 10, για να υφανθεί ένα κομμάτι υφάσματος. Το 2019 αποτέλεσε δε το πιλοτικό έτος της έρευνας της περιοχής γύρω από τη πόλη. Το CAPS (Central Achaia Phthiotis Survey), όπως ονομάζεται το πρόγραμμα στο οποίο συμμετέχουν ερευνητές και φοιτητές από το Καναδά, την Ολλανδία και την Ελλάδα, διερευνά το τοπίο γύρω από την περιοχή του Κάστρου Καλλιθέας στην περιοχή Αχαΐας Φθιώτιδας, που βρίσκεται στο δυτικό άκρο της πεδιάδας του Αλμυρού, με στόχο την καλύτερη κατανόηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των περιβαλλοντικών, γεωπολιτικών, πολιτιστικών και κοινωνικών παραγόντων των κοινοτήτων που ζουν σε αυτήν την περιοχή στο χρόνο Βλ. <http://www.cig-icg.gr/content/central-achaia-phthiotis-survey-caps-2019-pilot-year?fbclid=IwAR3NZtp49YREL0w3QIsHGQ1XuLx5Quj5xGFO3XD0bwd5rdG2xdm-i8R3zYw>, προσβάσιμη στις 10.10.2019.

⁵¹⁷Σχετικά με την ιστορία και τη πορεία και τη μεθοδολογία των πρώτων ετών της έρευνας βλ. Tzafalias 2006, 92-102.

⁵¹⁸Haagsma et al. 2015, 245. Οι έρευνες στη θέση έγιναν αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής της L.E. Surtees. Βλ. Surtees, L.E. 2012. *On the Surface of a Thessalian City: The Urban Survey of Kastro Kallithea, Greece*. PhD Thesis/Bryn Mawr College.

⁵¹⁹Tzafalias 2006, 130.

⁵²⁰Tzafalias et al. 2009, 222.

ακρόπολή της (**Εικ. 3.2.2**). Έπειτα, γύρω στο 300 π.Χ. χτίστηκε και οχυρώθηκε και η κάτω πόλη και ενισχύθηκαν τα τείχη της ακρόπολης. Σύμφωνα με την μελέτη των ευρημάτων, η κύρια περίοδος κατοίκησης χρονολογείται κατά την ελληνιστική περίοδο. Μέχρι τον 2^ο αιώνα, μειώνεται σε μέγεθος, εγκαταλείπεται η αγορά της και η κατοίκηση περιορίζεται στον ανατολικό τομέα, κάτι που θα συνεχιστεί για μερικές δεκαετίες ακόμη, πριν την οριστική της εγκατάλειψη⁵²¹. Καθώς οι φιλολογικές πληροφορίες που έχουμε για τη περιοχή είναι λιγοστές, οι ακριβείς ιστορικοί λόγοι, οι οποίοι οδήγησαν τους κατοίκους της περιοχής να μετακινηθούν επάνω στο λόφο παραμένουν ακόμη άγνωστοι.

Στις πλαγιές του λόφου έχουν εντοπιστεί έξι πηγές νερού απ' όπου θα μπορούσε να τροφοδοτείται η πόλη. Η ανάλυση των ευρημάτων της επιφανειακής έρευνας έδειξε ότι η πόλη, - τουλάχιστον στην ανατολική πλευρά - οικοδομήθηκε σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα, αποκτώντας έναν ολοκληρωμένο σχεδιασμό που την χώριζε σε οικιστικές, δημόσιες, θρησκευτικές και ίσως σε στρατιωτικές ζώνες. Η βορειοανατολική πλευρά της δυτικής περιοχής διέθετε αποκλειστικά οικίες. Κεντρικά ο χώρος είχε λατρευτικό χαρακτήρα και δυτικά τοποθετούνται εργαστήρια μετάλλου. Στο ορθογώνιο πλέγμα που διαμορφώθηκε, οι μεγάλοι δρόμοι είναι τουλάχιστον εννιά με κατεύθυνση Α-Δ, ενώ οι μικρότεροι δεκαεννιά με κατεύθυνση Β-Ν, δημιουργώντας οικοδομικά τετράγωνα με διαστάσεις 38.5x45μ., τα οποία θα περιείχαν κατά μέσο όρο έξι οικίες που χωρίζονταν μεταξύ τους με αυλές. Η ευθυγράμμιση μάλιστα των δρόμων με τις πλαϊνές πύλες του τείχους δείχνει ότι η εφαρμογή του σχεδίου της πόλης προηγείται του τείχους που περικλείει το λόφο⁵²². Επιπλέον, η επιφανειακή έρευνα έδειξε ότι η δυτική πλευρά της πόλης δεν είναι το ίδιο πυκνά δομημένη, όπως η ανατολική. Οι ορατές θεμελιώσεις μπορεί να είναι υπολείμματα στρατώνων και κτιρίων με σκοπό τη στέγαση των αγροτικών πληθυσμών, που ζούσαν γύρω από τον λόφο σε περιόδους εχθροπραξιών⁵²³. Ενδείξεις ύπαρξης αρχαίου θεάτρου δεν έχουν εντοπιστεί και στις λιγοστές πηγές που έχουμε για την πόλη, δεν γίνεται κάποια αναφορά.

I. Η ακρόπολη και οι οχυρώσεις

Η δυτική - και υψηλότερη κατά περίπου 40μ. από την ανατολική - κορυφή του λόφου αποτελούσε και την οχυρωμένη ακρόπολη της πόλης με έκταση 3.600 τ.μ. Οι ταφές της Εποχής του Σιδήρου στους πρόποδες του λόφου αποτελούν σημάδι της κινητικότητας στην περιοχή, πριν από την ίδρυση της πόλης. Ωστόσο, το πρώτο δείγμα συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας στον λόφο προέρχεται από την ακρόπολη, τα τείχη της οποίας χρονολογούνται στα τέλη της κλασικής περιόδου. Πιθανότατα πριν την κατάληψη του λόφου, οι κάτοικοι της περιοχής ζούσαν είτε οργανωμένοι σε μικρούς οικισμούς και χωριά, είτε απομονωμένα. Βέβαια, αν και δεν υπάρχουν ενδείξεις στην επιφάνεια της ακρόπολης οικιακών εγκαταστάσεων ή στρατώνων, πιθανότατα οι συγκρούσεις στην περιοχή, θα οδήγησαν τους κατοίκους της αρχικά στην οχύρωση ενός μέρους του λόφου

⁵²¹Haagsma et al. 2015, 245-246.

⁵²²Surtees et al. 2014, 440.

⁵²³Tzafalias 2006, 230.

στα τέλη της κλασικής περιόδου, που θα εξυπηρετούσε σαν ένα μικρό φυλάκιο με μικρό πληθυσμό, ώστε να εξασφαλίσουν προστασία σε περίπτωση επίθεσης και έλεγχο της πεδιάδας και της ακτής γενικότερα⁵²⁴.

Η ισχυρή οχύρωση⁵²⁵ που συναντούμε στο Κάστρο Καλλιθέας δεν είναι ασυνήθιστη για τις πόλεις της αρχαίας Θεσσαλίας κατά την ελληνιστική περίοδο, καθώς στις περιπτώσεις όπου υπήρχε ήδη τείχος, ενισχύονταν ή οι πόλεις που δεν είχαν έως τότε τειχιστεί, τειχίζονταν⁵²⁶. Ιδιαίτερα από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και έπειτα, επικρατεί μια γενικότερη τάση των πόλεων να ενισχύουν την οχύρωση, καθώς ο 4^{ος} αιώνας αποτελεί μια περίοδο με πολλές συγκρούσεις και συνοδεύεται από αλλαγές και καινοτομίες όσον αφορά τις στρατηγικές πολιορκίας. Εδώ, η τάση αυτή προδίδεται από την κατασκευή ενός ισχυρού αμυντικού συστήματος, που περιλαμβάνει τρεις γραμμές άμυνας: το εξωτερικό τείχος, το διατείχισμα και την οχύρωση της ακρόπολης⁵²⁷.

Η οχύρωση της ακρόπολης χρονολογείται την αρχαϊκή ή κλασική περίοδο, νωρίτερα δηλαδή απ' ό,τι τα τείχη της υπόλοιπης πόλης. Εικάζεται, ότι αρχικά υπήρξε ένας οχυρωμένος οικισμός στην περιοχή της ακρόπολης και έπειτα η πόλη επεκτάθηκε στον υπόλοιπο λόφο, στα μέσα - τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵²⁸. Η ακρόπολη περιβάλλεται από ένα μεγάλο κυκλικό τείχος με το πλάτος του να φτάνει τα 2.06 - 2.90μ., ενώ το αρχικό ύψος του είναι δύσκολο να υπολογιστεί. Η τοιχοποιία αποτελείται από σχεδόν ορθογώνιους και πολυγωνικούς ασβεστόλιθους, αλλά το μικρό μέγεθος των πολυγωνικών λίθων σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησε τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι η οχύρωση της ακρόπολης προηγήθηκε της οχύρωσης της πόλης⁵²⁹.

Το τείχος περικλείει μια έκταση μισού εκταρίου (5 στρέμματα) και διαθέτει δύο πύλες, μια στα δυτικά και μια στα ανατολικά. Οι δύο πύλες παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς, ενώ μπορούν να παραλληλιστούν σε τρόπο κατασκευής με το μεταγενέστερο τείχος της πόλης, είναι πολύ διαφορετικές από τον τρόπο με τον οποίο έχει κατασκευαστεί το υπόλοιπο τείχος της ακρόπολης. Αυτές οι πύλες, μέσω των οποίων ένα άτομο θα έπρεπε να προχωρήσει από την κύρια δυτική πύλη του τείχους της πόλης προς την κεντρική αγορά, πρέπει να ανακατασκευάστηκαν ταυτόχρονα με τα υπόλοιπα έργα που έγιναν κατά την ελληνιστική περίοδο⁵³⁰. Αν και η ακρόπολη τοποθετείται 40μ. υψηλότερα από το τείχος της πόλης και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως παρατηρητήριο της γύρω περιοχής, το μεγαλύτερο μέρος της στρατιωτικής δύναμης της πόλης θα βρισκόταν περιμετρικά του τείχους της.

⁵²⁴Chykerda 2014a, 13- 14 και Surtees et al. 2014, 436-437.

⁵²⁵Όπως αναφέρεται ανωτέρω, η επιφανειακή έρευνα στη θέση ξεκίνησε το 2004 και ολοκληρώθηκε το 2007, με τις περιόδους από το 2004 έως και το 2006 να επικεντρώνονται στην χαρτογράφηση της οχύρωσης. Η έρευνα έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στις δύο κύριες πύλες, στις καλοδιατηρημένες πλαϊνές πύλες αλλά και στους πύργους.

⁵²⁶Επισκευές στα τείχη ή κατασκευή ισχυρών τειχών κατά την ελληνιστική περίοδο στη Θεσσαλία συναντούμε και στη περίπτωση της Δημητριάδας, της Φαρσάλου, της πόλης στο λόφο της Γορίτσας, της Μελιταίας, των Φερών, της Άλου κ.α. Βλ. σχετικά κεφάλαια στη παρούσα εργασία.

⁵²⁷Surtees et al. 2014, 437.

⁵²⁸Surtees et al. 2014, 436-437.

⁵²⁹Tzafalias et al. 2009, 218-219.

⁵³⁰Chykerda et al. 2014a, 15.

Η ισχυρή οχύρωση σήμερα σώζεται σε ικανοποιητικό ύψος και κατάσταση, εάν εξαιρέσει κανείς το κεντρικό τμήμα του νότιου τείχους (περίπου 250μ.), το οποίο φαίνεται ότι κατέρρευσε λόγω της εξαιρετικά απότομης κλίσης του εδάφους, που έκανε εξαιρετικά ευαίσθητη την τοιχοποιία και τώρα είναι σχεδόν εξ' ολοκλήρου θαμμένο και καλυμμένο από πυκνή βλάστηση⁵³¹. Κατασκευασμένο σύμφωνα με το ψευδο-ισόδομο τραπεζοειδές σύστημα τοιχοποιίας (**Εικ. 3.2.3 & Εικ. 3.2.4**) στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα, από μεγάλους ορθογώνιους λίθους εσωτερικά και εξωτερικά και μικρότερες πέτρες και χώμα εσωτερικά - όπως η Άλος, η Φάρσαλος αλλά και οι Φερές⁵³² - είχε συνολικό μήκος 2.4χλμ. και μέσο πλάτος 2.6μ. περικλείοντας το λόφο.

Η επέκταση της πόλης την ελληνιστική περίοδο φαίνεται ότι αποτελεί ένα τεράστιο εγχείρημα, καθώς εκτός από την οικοδόμηση τη κάτω πόλης, οικοδομούνται επίσης τα τείχη, αλλά και τα διατειχίσματα. Τα διατειχίσματα που ξεκινούν από το βόρειο και νότιο τμήμα του τείχους της ακρόπολης ενώνονται με το κύριο τείχος, χωρίζουν την πόλη σε δύο τμήματα και αποτελούν ένα εσωτερικό έργο της γενικότερης αμυντικής πολιτικής της πόλης, προστατεύοντας την αγορά και τις οικιστικές περιοχές. Έχουν κτιστεί ακριβώς όπως και τα εξωτερικά τείχη της πόλης και διαθέτουν δέκα πύργους με δυτικό προσανατολισμό, προκειμένου να προστατευθεί η δυτική πύλη της πόλης σε περίπτωση πολιορκίας⁵³³.

Ο Stählin κατά την επιτόπια έρευνα του στο λόφο κατέγραψε 38 πύργους⁵³⁴. Η έρευνα της προηγούμενης δεκαετίας κατέγραψε στο σύνολο 49⁵³⁵ πύργους, κατασκευασμένους ανά άτακτα διαστήματα, με εύρος διαστημάτων από 39μ. έως και 157μ.⁵³⁶ Στην δυτική πλαγιά του λόφου - όπου ο λόφος είναι χαμηλότερος και λιγότερο απότομος, άρα και η πρόσβαση γίνεται ευκολότερα - οι πύργοι είναι χτισμένοι ανά μικρά διαστήματα (περίπου ανά 60μ.). Κατασκευασμένοι σύμφωνα με τα τείχη, έχουν απλή μορφή, προεξέχοντας από το τείχος κατά 2.25μ., με πλάτος 6.70μ. και βάθος 4.85μ.⁵³⁷. Δυστυχώς, τα αρχιτεκτονικά λείψανα των πύργων δε σώζονται σε ικανοποιητικό βαθμό κι έτσι δεν είναι γνωστό εάν θα μπορούσαν να διαθέτουν καταπέλτες, όπως συνέβαινε συνήθως την ελληνιστική περίοδο, αν και είναι μικρότεροι σε μέγεθος από πύργους άλλων σύγχρονων θέσεων⁵³⁸. Ωστόσο, οι συγκεκριμένοι θυμίζουν σε κάτοψη τους πύργους της οχύρωσης της πόλης που βρίσκεται στον λόφο της Γορίτσας⁵³⁹.

Το τείχος της πόλης διέθετε δύο κεντρικές πύλες, την δυτική και την ανατολική (**Εικ. 2.3.5**), οι οποίες διατηρούνται σε πολύ καλό βαθμό μέχρι και σήμερα. Η δυτική πύλη, η οποία οδηγεί στην ενδοχώρα της Θεσσαλίας, είναι πύλη του τύπου με αυλή, χτισμένη από ισόδομους ασβεστόλιθους, η πρόσβαση στην οποία γινόταν σχετικά εύκολα από τον λόφο. Η ανατολική, η οποία οδηγεί στο Κρόκιο πεδίο είναι μια απλούστερη

⁵³¹Chykerda 2010, 51.

⁵³²Chykerda 2010, 77.

⁵³³Chykerda et al. 2014b, 292.

⁵³⁴Tzafalias 2006, 102.

⁵³⁵Το σύνολο αυτό περιλαμβάνει και τους πύργους του διατειχίσματος. Βλ. Chykerda et al. 2014a, 16-17.

⁵³⁶Chykerda et al. 2014a, 16.

⁵³⁷Chykerda 2010, 69.

⁵³⁸Chykerda 2010, 98-99.

⁵³⁹Chykerda 2010, 69-70.

πύλη, της οποίας η πρόσβαση γίνεται δύσκολα, καθώς το έδαφος αποκτά ιδιαίτερα απότομη κλίση, της οποίας το σωζόμενο ύψος φτάνει σήμερα τα 2μ.⁵⁴⁰. Επιπροσθέτως, διέθετε και πέντε πλαϊνές πύλες απλής αρχιτεκτονικής κατασκευής. Πρόκειται για μικρά ανοίγματα πλάτους 1.25μ. Όλες αυτές οι μικρές εισοδοί βρίσκονται σε συνάρτηση με κάποιον πύργο, προφανώς για προστασία⁵⁴¹.

Η ισχυρή οχύρωση που έλαβε η πόλη προκαλεί πολλά ερωτήματα εξαιτίας της έλλειψης ιστορικών στοιχείων γι' αυτήν. Άλλωστε, είναι φανερό ότι οι αγρότες και οι κτηνοτρόφοι κάτοικοι της πόλης δύσκολα θα μπορούσαν να καλύψουν οικονομικά ένα τόσο μεγάλο οχυρωματικό πρόγραμμα, σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα⁵⁴². Η στρατηγική θέση όμως που κατείχε ο λόφος ανάμεσα σε πολύ σημαντικές πόλεις της ελληνιστικής περιόδου στην περιοχή, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το οχυρωματικό έργο χορηγήθηκε πιθανότατα από εξωτερικό παράγοντα. Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, οι αρχαιολόγοι συσχετίζουν το ισχυρό οχυρωματικό έργο με Μακεδόνες χρηματοδότες, με την περίπτωση της Φαρσάλου να είναι ενδεικτική, καθώς με την ανάληψη της εξουσίας στη Μακεδονία από τον Φίλιππο Β', η πόλη θα συνταχθεί με το μέρος του. Η συστράτευσή τους αυτή θα ανταμειφτεί, ως φαίνεται από τον μονάρχη, με την παραχώρηση της Άλου και του πολύτιμου λιμανιού της, μετά την πολιορκία της το 346 π.Χ.

Η θέση λοιπόν του Κάστρου Καλλιθέας αποτελούσε σημαντικό πλεονέκτημα για την Φάρσαλο, αφού οι δύο πόλεις απέχουν μόλις 16χλμ. και το Κάστρο διατηρεί οπτική επαφή με την πόλη της Άλου αλλά και με τον κόλπο του Αλμυρού. Άλλωστε, είναι ήδη γνωστό ότι η Φάρσαλος ήλεγχε αρκετές πόλεις της επικράτειας της και το Κάστρο Καλλιθέας φαίνεται να μην αποτελεί εξαίρεση⁵⁴³. Μια δεύτερη πιθανότητα είναι τα τείχη, αλλά και η γενικότερη επέκταση της πόλης να χρηματοδοτήθηκαν από τον Δημήτριο Πολιορκητή, ωστόσο δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία ώστε να υποστηριχθεί κάποια από τις δύο απόψεις⁵⁴⁴.

I. Η αγορά

Τον χώρο κεντρικά περίπου του ορθογώνιου πλέγματος καταλάμβανε η αγορά της πόλης, η οποία - αν και δεν έχει ανασκαφεί εξ ολοκλήρου - αποτελεί μια από τις λιγοστές περιπτώσεις ανεσκαμμένης αγοράς στην περιοχή της Θεσσαλίας (Εικ. 3.2.6). Ο ανοικτός χώρος στο κέντρο περιβαλλόταν από μια σειρά κτιρίων με ισχυρή θεμελίωση και καταλάμβανε τον χώρο τεσσάρων οικοδομικών νησίδων, με συνολικό εμβαδό 2892 τ.μ.⁵⁴⁵. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι παρά την υψομετρική διαφορά που παρουσιάζει το έδαφος σε αυτό το σημείο, ο χώρος της αγοράς προσαρμόζεται πλήρως στο σχέδιο της πόλης⁵⁴⁶. Αν και είναι φανερό ότι αρχικά η αγορά σχεδιάστηκε ως σύνολο, τα κτίρια που την απαρτίζουν δεν χτίστηκαν σε μια φάση.

⁵⁴⁰Chykerda 2010 και Chykerda et al. 2014, 17.

⁵⁴¹Chykerda 2014b, 291-292.

⁵⁴²Surtees et al. 2014, 441.

⁵⁴³Tzafalias et al. 2008, 226.

⁵⁴⁴Chykerda 2010, 83.

⁵⁴⁵Haagsma et al. 2010, 146.

⁵⁴⁶Haagsma 2011, 198-199.

Ένας στενός δρόμος, ο οποίος δε συμβαδίζει με το σχέδιο της πόλης διατρέχει εσωτερικά την αγορά δυτικά, χωρίζοντας την ουσιαστικά σε δύο κομμάτια. Βόρεια ένας ανοικτός χώρος στα ανατολικά οριοθετείται από τα Κτίρια 1 έως 4 (**Εικ. 3.2.7**). Νότια υπάρχουν τα Κτίρια 5 έως 7. Στην βόρεια πλευρά υπήρχε στοά (Κτίριο 1). Στην ανατολική και νότια, τα κτίρια χρησιμοποιούνταν είτε ως χώροι δημόσιων λειτουργιών, είτε ως επαγγελματικοί χώροι. Νότια βρέθηκε μια κρήνη μικρών διαστάσεων. Ο χώρος της αγοράς φαίνεται ότι είχε συγκεκριμένα σημεία εισόδου - εξόδου. Στην δυτική πλευρά οι ασβεστόλιθοι που βρέθηκαν οριοθετούσαν αυστηρά τον χώρο. Οι κάτοικοι μπορούσαν να εισέλθουν σε αυτήν από μόλις τρία σημεία: από τη στοά (Κτίριο 1), από ένα στενό δρομάκι που χώριζε τη στοά από το Κτίριο 4 και μέσω του Κτιρίου 2, το οποίο είχε ως φαίνεται δημόσιο χαρακτήρα. Εφόσον η ανατολική πλευρά της αγοράς δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν υπήρχαν και άλλες εισοδοί. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι η νοτιοανατολική πλευρά ήταν ο ανοικτός της χώρος, όπου και βρέθηκε ένας αριθμός πολύ μεγάλων τεμαχισμένων ορθογώνιων πεπλατυσμένων πλακών, διάσπαρτων στην επιφάνεια της, που ερμηνεύτηκε ως βήμα ή βωμός⁵⁴⁷. Ο χώρος καταστράφηκε και έπειτα εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.

Η ορθογώνια στοά (**Εικ. 3.2.8**) που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας πλευράς έχει διαστάσεις 51.26x15μ. και έχει κατασκευαστεί από ορθογώνιους λίθους μεγάλων διαστάσεων εσωτερικά και εξωτερικά, με γέμισμα από μικρούς λίθους και χώμα. Ο βόρειος και δυτικός τοίχος της οριοθετούν και τον χώρο της αγοράς. Ένα στρώμα κόκκινου αργιλώδους χρώματος αναμειγμένο με βότσαλα ασβεστόλιθου, μικρούς λίθους και μερικά όστρακα αποτελούν το δάπεδό της, ενώ κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε ότι είχε γίνει εξομάλυνση του εδάφους που είχε προηγηθεί της κατασκευής. Εσωτερικά, τη στοά διέτρεχε κιονοστοιχία από ατελείς κίονες ψαμίτη, όπως φαίνεται από τις βάσεις των κίωνων που αποκαλύφθηκαν στο μέσο της και από μέλη των κίωνων που βρεθήκαν πεσμένα⁵⁴⁸. Αν και έχουν βρεθεί και οι βάσεις της εξωτερικής κιονοστοιχίας, η απουσία άλλων αρχιτεκτονικών μελών τους, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι κίονες ήταν κατασκευασμένοι από ξύλο, όπως και στη στοά που χρονολογείται στην ίδια περίοδο στις Φθιώτιδες Θήβες⁵⁴⁹.

Το Κτίριο 4 βρίσκεται ακριβώς μπροστά από την βορειοδυτική πλευρά της στοάς. Δύο σχεδόν τετράγωνα δωμάτια με ενιαίο διάδρομο ανοίγουν προς τον ανοικτό χώρο της αγοράς. Καθώς η στοά φαίνεται ότι έχει κτιστεί γύρω από το Κτίριο 4, οι ανασκαφείς θεωρούν ότι τα Κτίρια 3 και 4 προηγούνται της στοάς⁵⁵⁰.

Το Κτίριο 2 βρίσκεται στην βόρεια πλευρά της αγοράς. Έχει ορθογώνιο σχήμα, διαστάσεις 17x14μ. και είναι κτισμένο από ορθογώνιες πλάκες ασβεστόλιθου. Η πρόσβαση στο κτίριο γινόταν από βόρεια και νότια και αποτελείται από τρεις χώρους. Μιας και το κτίριο δεν έχει ανασκαφεί, οι αρχαιολόγοι δεν είναι σε θέση να ταυτοποιήσουν την χρήση του. Ωστόσο, έχουν προτείνει ότι θα μπορούσε πιθανότατα να είναι ένα

⁵⁴⁷Haagsma 2011, 199.

⁵⁴⁸Haagsma 2011, 200-201.

⁵⁴⁹Tzafalias et al. 2014, 219.

⁵⁵⁰Haagsma et al. 147-148, Haagsma 2011, 200.

κτίριο με δημόσιο χαρακτήρα, όπως το *πρυτανείον*, λόγω θέσης, μεγέθους και των ισχυρών του θεμελίων. Δοκιμαστική ανασκαφή σε σημείο του κτιρίου έδειξε ότι καταστράφηκε ξαφνικά και βίαια από φωτιά⁵⁵¹.

Το κυκλικό κτίσμα, Κτίριο 3 με διαστάσεις 9.30μ. Β-Ν x 6.78μ. Α-Δ και είσοδο στα ανατολικά δεν έχει ακόμη ανασκαφεί, ωστόσο η ύπαρξη κυκλικών κτισμάτων σε δημόσιους χώρους δεν αποτελεί ασύνηθες φαινόμενο⁵⁵².

Νότια του Κτιρίου 2 βρίσκονται τα Κτίρια 5 και 6. Βόρεια, το Κτίριο 5 βρίσκεται δυτικά μιας ορθογώνιας αυλής. Στην ίδια αυλή βρίσκεται και μονόχωρο κτίσμα, του οποίου η είσοδος δεν έχει εντοπιστεί και που εμφανίζει στρώμα καταστροφής, όπως και το Κτίριο 5. Το τετράγωνο κτίσμα με διαστάσεις 5.83x5.72μ. ήταν χωρισμένο εσωτερικά σε δύο δωμάτια, ενώ οι τοίχοι του σώζονται μέχρι και το ύψος των λίθινων θεμελίων. Η είσοδος και ο προθάλαμος του βρίσκονταν στα ανατολικά, ενώ ακριβώς μπροστά από την είσοδο βρέθηκε λίθινος βωμός. Δυτικά, στον δεύτερο χώρο του κτίσματος βρέθηκε ορθογώνιο κομμάτι μαρμάρου με τρεις ημισφαιρικές προεξοχές/μαστοειδείς αποφύσεις. Παρόμοια αρχιτεκτονικά λείψανα έχουν βρεθεί στην Φάρσαλο, στην Μελιταία, στις Φθιώτιδες Θήβες στο τελείωμα δύο στηλών, αλλά και στην Ερέτρια της Φθιώτιδας και φαίνεται ότι σχετίζονται με τη λατρεία της Εννοδίας-Εκάτης, της Αρτέμιδος, της Αφροδίτης, του Διός Θαυλίου αλλά και του Ασκληπιού⁵⁵³. Ο μικρός, λοιπόν αυτός βωμός και το γεγονός ότι η περιοχή μπροστά από την είσοδο του κτίσματος ήταν πλακοστρωμένη, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μικρό ιερό⁵⁵⁴. Ωστόσο, η αποσπασματική κατάσταση των πήλινων ειδωλίων που βρέθηκαν δεν επιτρέπει την ταύτιση κάποιας θεότητας. Το κτίριο αυτό θα καταστραφεί από φωτιά στα τέλη του 3^{ου}/αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.⁵⁵⁵.

Νοτιότερα του Κτιρίου 5, το Κτίριο 6 αποτελείται από τουλάχιστον 13 δωμάτια και μια αυλή, όπου είναι ορατή μια υπόγεια δεξαμενή, που φέρει ίχνη αδιάβροχου κονιάματος και υπολείμματα θολωτής οροφής. Οι αρχαιολόγοι εικάζουν ότι πρόκειται για κτίριο με ιερή λειτουργία, αφού βρίσκεται σε στενή συνάρτηση με το μικρό ιερό, ωστόσο δεν έχει ανασκαφεί, ώστε να επιβεβαιωθεί μια πιθανολογούμενη λατρευτική χρήση⁵⁵⁶.

Αναφορικά με το Κτίριο 7 στα νότια των Κτιρίων 5 και 6, αν και δεν ανήκει στον οριοθετημένο χώρο της αγοράς, τόσο η θέση του, όσο και ο σχεδιασμός του είναι ισχυρές ενδείξεις ότι πρόκειται για δημόσιο κτίσμα, αφού ο χαρακτήρας του διαφέρει σε σχέση με την οικιστική αρχιτεκτονική της θέσης. Πρόκειται για ένα επίμηκες ορθογώνιο κτίριο με διαστάσεις 20.32x9.85μ. που αποτελείται από 7 έως 10 δωμάτια, διατεταγμένα παράλληλα και σε απευθείας σύνδεση, χωρίς ενδιάμεσες αυλές. Τα ευρήματα από την μερική ανασκαφή αυτού του κτιρίου είναι περιορισμένα, οπότε δεν μπορούν ακόμη να ειπωθούν περισσότερα για την χρήση του.

⁵⁵¹Haagsma 2011, 199.

⁵⁵²Tzafalias 2006, 121-122.

⁵⁵³Haagsma et al. 2015, 248.

⁵⁵⁴Haagsma 2011, 202, Stamatopoulou 2013, 47-48.

⁵⁵⁵Haagsma et al. 2015, 246.

⁵⁵⁶Haagsma 2011, 203.

Σαφώς, η μνημειακή αρχιτεκτονική στον χώρο της αγοράς εκπροσωπείται περισσότερο από τα Κτίρια 1 και 2, παρά από το μικρό ιερό στα νότια. Ίσως τα δύο αυτά κτίσματα να οικοδομήθηκαν λίγο αργότερα από τα Κτίρια 3, 4, 5 και 6, αν και οι ανασκαφές στον χώρο της αγοράς είναι περιορισμένες, ώστε να μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά κάτι τέτοιο. Ωστόσο, αυτό που παρατηρείται είναι ότι όλα τα κτίρια έχουν τον ίδιο προσανατολισμό, ταιριάζουν στο γενικό σχέδιο της πόλης και φαίνεται ότι λειτουργούν μέχρι και την εγκατάλειψη της αγοράς στα τέλη του 3^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.⁵⁵⁷.

Μεγαλύτερη ασάφεια ωστόσο παρουσιάζουν οι λόγοι εγκατάλειψης της αγοράς, ενώ η θέση εξακολουθεί να κατοικείται τουλάχιστον στο ανατολικό κομμάτι. Τα Κτίρια 1, 5 και 2 παρουσιάζουν σαφείς ενδείξεις βίαιης καταστροφής, σημάδι ότι η αγορά έχασε τον πολιτικό της ρόλο και η εξουσία ασκούταν είτε από τους εναπομείναντες κατοίκους της πόλης, είτε από μια εξωτερική δύναμη που απέκτησε τον έλεγχο της θέσης⁵⁵⁸.

I. Οι οικίες

Αν και η δυτική πλευρά του διατειχίσματος δεν έχει ακόμη ερευνηθεί διεξοδικά, όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι οι οικίες βρίσκονται κυρίως στο ανατολικό κομμάτι της πόλης. Όπως προαναφέρθηκε, τα οικοδομικά τετράγωνα διαστάσεων 38.50x45μ. θα περιείχαν τέσσερις με έξι οικίες με μικρή αυλή, σε οικοδομικά τετράγωνα αρκετά μικρότερα σε σχέση με αυτά της γειτονικής Άλου, της Δημητριάδας και της πόλης στο λόφο της Γορίτσας⁵⁵⁹. Η βάση των οικιών είναι κτισμένη από ορθογώνιους ασβεστόλιθους σε μια ή δύο σειρές, ενώ πιθανότατα υπήρχε και δεύτερος όροφος⁵⁶⁰.

Στην ανατολική, βόρεια πλευρά της πόλης και συγκεκριμένα στη βορειοανατολική γωνία της λεωφόρου Β και της οδού 3 αποκαλύφθηκε διώροφο κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης με μεγάλες διαστάσεις (19.45μ. ΑΔ x 14.60μ. ΒΝ). Το κτίριο ονομάστηκε συμβατικά από τους ανασκαφείς Κτίριο 10 (**Εικ. 3.2.9**) και η ανασκαφή του συνέβαλλε σημαντικά στη γνώση της αστικής ζωής σε αυτή τη σημαντική περίοδο μετάβασης και ειδικότερα στη γνώση της οικιακής οικονομίας της πόλης. Το κτίριο χτίστηκε το β' μισό του 3^{ου} - αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. και εγκαταλείφτηκε προς το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. Τον 2^ο αι. π.Χ. μια πυρκαγιά προκάλεσε μερική κατάρρευση της οροφής, με αποτέλεσμα σε δεύτερη φάση να επανακατοικηθεί, αλλά σε σαφώς μικρότερη κλίμακα. Σε αυτή τη δεύτερη φάση μόνο μερικά από τα δωμάτια της οικίας χρησιμοποιήθηκαν. Η κατασκευή ενός Β-Ν τοίχου δημιούργησε ένα στεγασμένο χώρο ανατολικά του τοίχου που ένωνε τα δωμάτια 2, 2α και 4 και μόνο το δυτικό μέρος της αυλής χρησιμοποιήθηκε ως ανοικτός χώρος με το αίθριο να καλύπτεται από χώμα⁵⁶¹.

⁵⁵⁷Haagsma 2011, 204.

⁵⁵⁸Haagsma 2011, 207 και Haagsma et al. 2015, 249.

⁵⁵⁹Tzafalias 2006, 128.

⁵⁶⁰Tzafalias et al. 2009, 220.

⁵⁶¹Rupp et al. 2017, 190.

Στην αρχική του μορφή το κτίσμα αποτελούταν από δέκα δωμάτια με ποικίλες λειτουργίες που αναπτύσσονταν γύρω από μια μικρή κεντρική αυλή (Unit E), στο ύψος ενός ρωμαϊκού αίθριου, μοναδικό εύρημα από άποψη αρχιτεκτονικής, καθώς αποτελεί απόδειξη της επιρροής που άσκησε η ρωμαϊκή αρχιτεκτονική στην εγχώρια οικιστική αρχιτεκτονική. Η σχετικά μικρή του είσοδος (περίπου 0.90 εκ.) εντοπίστηκε στα ανατολικά. Η πρόσβαση στον άνω όροφο γινόταν μέσω ξύλινης κλίμακας από το δωμάτιο 10. Στην αυλή βρέθηκαν τρία τετράγωνα κομμάτια μαρμάρου με ημισφαιρικές προεξοχές, παρόμοια με αυτό που βρέθηκε στο Κτίριο 5. Τα ζωγραφισμένα και τα μορφοποιημένα θραύσματα γύψου των δωματίων 2 και 2α και τα λίθινα θυρώματα δείχνουν ότι πρόκειται για χώρους με δημόσια χρήση, πιθανότατα ανδρώνες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο το δωμάτιο όπου βρέθηκαν *in situ* 16 πίθοι μεγάλων διαστάσεων, χωρητικότητας 14.202 λίτρων. Πέντε από αυτούς έχουν διάμετρο μεγαλύτερη του ενός μέτρου. Ανάμεσα στους μεγάλους πίθους θα βρεθούν και άλλα μικρότερα αγγεία αποθήκευσης (**Εικ. 3.2.10**).

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, η θυσία που βρέθηκε στην μεγάλη εστία του σπιτιού αποτελεί ένδειξη ότι πιθανότατα λάμβαναν χώρα δημόσια δείπνα⁵⁶², ενώ οι μεγάλοι πίθοι ότι οι ένοικοι του πιθανότατα εκμεταλλεύονταν ένα μεγάλο μέρος γης, ώστε να χρειάζονται ένα τόσο μεγάλο αποθηκευτικό χώρο. Αξιοσημείωτο δείγμα των άλλων δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στο κτίριο είναι τα ειδώλια από τερακόττα, καθώς και διάφοροι σκαλισμένοι βωμοί από ασβεστόλιθο και μάρμαρο, όπως επίσης και παραπάνω από 150 υφαντικά βάρη ενδεικτικά της σημασίας που είχε η κλωστοϋφαντουργία⁵⁶³. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα κτίσμα που σύμφωνα με την αρχιτεκτονική, το μέγεθος αλλά και τα ευρήματα του, αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα του οικονομικού status που είχαν οι κάτοικοι της πόλης αυτή την περίοδο⁵⁶⁴.

3.3 Μελιταία (Μελίτεια ή Μελιτέα⁵⁶⁵)

Η θέση της αρχαίας Μελιταίας (**Εικ. 4**), μιας από τις σημαντικότερες πόλεις της Αχαΐας Φθιώτιδας εντοπίζεται στα ανατολικά του σύγχρονου ομώνυμου δημοτικού διαμερίσματος της επαρχίας Δομοκού, στους βόρειους πρόποδες της Όθρυος, πλησίον του μυθικού ποταμού Ενιπέως⁵⁶⁶. Αν και από γεωπολιτική άποψη ανήκε στην Αχαΐα Φθιώτιδα δεν φαίνεται να διατηρούσε ιδιαίτερες σχέσεις με τις άλλες πόλεις, ενώ αντίθετα, ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ., συνδέθηκε στενά με την πόλη των Φερών, και κατά τον 3^ο αι. με την Αιτωλική Συμπολιτεία⁵⁶⁷. Η στρατηγική της θέση, καθώς έλεγχε την οδική αρτηρία που ένωνε - μέσω των Θαυμακών - την Θεσσαλία με τον Μαλιακό κόλπο, τις Θερμοπύλες και τη νότια Ελλάδα, ανέδειξαν την Μελιταία σε κυρίαρχη πόλη, στην περιοχή του οροπεδίου του Δομοκού και της δυτικής Αχαΐας Φθιώτιδος.

⁵⁶²Haagsma e Karapanou 2013, 23.

⁵⁶³Haagsma 2014, 9 και Rupp 2017, 188 και 190.

⁵⁶⁴Haagsma et al. 2015, 249.

⁵⁶⁵Decourt et al. 2004, 715.

⁵⁶⁶Ο Stählin ταυτίζει τα ερείπια με την αρχαία πόλη της Μελιταία, εν αντιθέσει με τον Leake, ο οποίος λανθασμένα τα είχε ταυτίσει με τη Πήρεια. Βλ. Leake 1835, 470. Stählin 1924, 83 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 284-287).

⁵⁶⁷Σταυρογιάννης 2010, 585.

Η Μελιταία άκμασε από τον 5^ο αι. π.Χ. μέχρι και την Ρωμαϊκή περίοδο. Από τον 4^ο αι. π.Χ. έως και το 2^ο αι. π.Χ. συμμετείχε ενεργά στην Δελφική Αμφικτιονία αποστέλλοντας τον ένα από τους δύο ιερομνήμονες, που εκπροσωπούσαν την Αχαΐα Φθιώτιδα. Ο Στράβων αναφέρει ότι το παλαιότερο όνομα της πόλης ήταν Πύρρα και ότι στην αγορά της υπήρχε ο τάφος του Έλληνα, γιου του Δευκαλίωνα και της Πύρρας⁵⁶⁸. Η πόλη φαίνεται πως έλεγχε μια αρκετά μεγάλη και εύφορη έκταση, η οποία κάλυπτε περίπου 462 τ.μ., τα όρια της οποίας είναι γνωστά με αρκετή ακρίβεια, χάρη στις επιγραφικές μαρτυρίες και κατά πως φαίνεται, είχε υπό τον έλεγχο της και τις γειτονικές πόλεις Πήρεια, Φυλιαδώνα, Καράνδες και Χαλαί⁵⁶⁹. Στη χώρα που φαίνεται ότι ανήκε στην δικαιοδοσία της Μελιταίας, έχουν εντοπιστεί ιερά και πύργοι που ενίσχυαν την άμυνα της πόλης. Το σημαντικότερο ιερό έχει εντοπιστεί στα σύνορα με το Ναρθάκι σε υψόμετρο 750μ. και ήταν αφιερωμένο στον Δία Οθρυίο⁵⁷⁰. Στην εποχή του Καρακάλλα, στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ., έφερε τον τίτλο "Σεβαστή", τίτλος που κατείχαν λίγες πόλεις εκείνη την περίοδο, όπως η Λάρισα, η Λαμία και η Υπάτη.

I. Η ακρόπολη

Η ακρόπολη εντοπίζεται σε ένα πλάτωμα 74 στρεμμάτων σε υψόμετρο περίπου 680μ. **(Εικ. 3.3.1)**. Το πλάτωμα τέμνεται από τμήμα του αρχαίου οχυρωματικού περιβόλου - το οποίο σώζεται μόνο στη νότια πλευρά, σε μήκος 60μ. - τμήμα του οποίου, εξαιτίας της πολυγωνικής του μορφής, ανάγεται χρονολογικά με επιφύλαξη στην αρχαϊκή περίοδο (7^{ος} αι. ή αρχές 6^{ου} αι. π.Χ.)⁵⁷¹.

Σε ανασκαφική έρευνα το 1971, στον χώρο αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα, τα οποία ερμηνεύτηκαν ως στωικό οικοδόμημα απαρτιζόμενο από εννέα επιμέρους διαμερίσματα και δύο σχεδόν τετράγωνα δωμάτια⁵⁷². Τα κινητά ευρήματα, η αποκάλυψη ενεπίγραφου βάρθρου με αφιέρωση στον Ασκληπιό, αλλά και η ομοιότητα με τα εγκοιμητήρια των ασκληπιείων της Επιδαύρου και της Κω, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι τα συγκεκριμένα κατάλοιπα στην ακρόπολη της Μελιταίας συνιστούν Ασκληπιείο. Επιπλέον, η ύπαρξη φυσικού χάσματος σε βράχο σε ένα από τα δύο τετράγωνα δωμάτια, δείγμα χθόνιας λατρείας, αλλά και η ύπαρξη πληθώρας πηγών νερού σε κοντινή απόσταση, δεν άφηνε περιθώρια αμφιβολίας ότι πρόκειται για ναό⁵⁷³. Ωστόσο, σε μια επανεκτίμηση των δεδομένων, έγινε φανερό ότι δεν πρόκειται για ιερό κτίσμα, αλλά για τμήμα του τείχους το οποίο καταλήγει σε πύργο, ο οποίος προστατευόταν από πυλίδα στα δυτικά του⁵⁷⁴. Ο πύργος διαστάσεων 8.30x7.10μ., με τις λαξευμένες ταινίες στις γωνίες του και τις κάθετες αυλακώσεις, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα κατασκευής πύργου της ελληνιστικής περιόδου. Η πυλίδα στα δυτικά – ένα απλό άνοιγμα στο τείχος - έχει μήκος 1.50μ. **(Εικ. 3.3.2)**⁵⁷⁵.

⁵⁶⁸ Στράβων, IX 432.

⁵⁶⁹ Cantarelli 2009, 1189.

⁵⁷⁰ Βλ. Σταυρογιάννης 2015β.

⁵⁷¹ Cantarelli 2009, 1187.

⁵⁷² Ιωαννίδου 1972, 48.

⁵⁷³ Ιωαννίδου 1972, 52-54.

⁵⁷⁴ Σταυρογιάννης 2015, 91.

⁵⁷⁵ Σταυρογιάννης 2018, 360-361.

Όπως έδειξαν οι έρευνες, το ανατολικό τμήμα του περιβόλου μαζί με τον πύργο και την πυλίδα επισκευάζεται μετά την καταστροφή τους, από τον σεισμό που ισοπέδωσε και την γειτονική Άλο το 265 π.Χ. Το 1972 έγιναν δύο διερευνητικές τομές σε σχήμα Χ, νότια και ανατολικά του περιβόλου. Στην συμβολή των δύο τομών εντοπίστηκε εργαστήριο κεραμικής που υπήρξε ενεργό κατά τον 2^ο αι. π.Χ., ενώ στην τομή νότια του περιβόλου εντοπίστηκε τμήμα κτιρίου, το οποίο, βάσει των ευρημάτων του, (όπως ηγεμόνες καλυπτήρες κορινθιακού τύπου που χρονολογούνται τον 6^ο αι. π.Χ., ειδώλια κλασικής και ελληνοιστικής περιόδου κ.α.), θα πρέπει να ταυτιστεί με ναό (**Εικ. 3.3.3**). Αν και η ανασκαφική έρευνα δεν έφερε στο φως το σύνολο του οικοδομήματος, πρόκειται για κτίσμα που αποτελείται από δύο τουλάχιστον χώρους με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Οι τοίχοι ήταν δομημένοι με ορθογώνιους λίθους από πωρόλιθο και έφεραν προσθήκες από αργούς λίθους στην ανώτερη επιφάνεια⁵⁷⁶. Το ιερό χρονολογείται ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. και ως φαίνεται, τους αιώνες πριν τη σεισμική καταστροφή του 265 π.Χ., πρέπει να συμπεριλαμβανόταν εντός των τειχών. Μετά την επισκευή τους, το ιερό παρέμεινε 5μ. εκτός των τειχών⁵⁷⁷.

Η ανασκαφική έρευνα στον χώρο της αρχαίας ακρόπολης - με ευρήματα σπαραγμάτων οικιστικής κεραμικής διαφόρων φάσεων⁵⁷⁸ - επιβεβαίωσε την ανθρώπινη δραστηριότητα τουλάχιστον από την αρχαϊκή εποχή, οπότε και ιδρύεται η πόλη, έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους⁵⁷⁹.

I. Τείχος και πόλη

Την αρχαϊκή περίοδο η έκταση της πόλης περιοριζόταν μόνο στον λόφο της ακρόπολης⁵⁸⁰. Η επέκταση της βορειότερα στις πλαγιές του λόφου φαίνεται ότι γίνεται κατά την κλασική περίοδο, όταν και οχυρώνεται ισχυρά με τείχος μήκους 3.7 χλμ. που φτάνει σε σημεία τα 3.80μ. πλάτους⁵⁸¹. Κατασκευασμένο σύμφωνα με την έμπλεκτο τεχνική και κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα παρουσιάζει αρκετές μετασκευές, ενώ σήμερα σώζει μόνο μερικά τμήματα του σε χαμηλό ύψος, καθώς η περιοχή καλύπτεται από πυκνή βλάστηση⁵⁸². Σημαντική είναι ωστόσο η αναφορά του Πολύβιου, ο οποίος κάνει λόγο για αιφνιδιαστική επίθεση του Φιλίππου του Ε' στην πόλη το 217 π.Χ. Τελικά η απόπειρα να καταλάβει τη πόλη αποτυγχάνει εξαιτίας του μεγάλου ύψους των τειχών της, με τους μελετητές να υπολογίζουν το ύψος τους, περίπου στα 7μ.⁵⁸³.

Το διατείχισμα διαμόρφωσε την πόλη σε τρία επίπεδα: την σχεδόν επίπεδη κάτω πόλη, την άνω πόλη διαμορφωμένη επάνω σε φυσικά άνθηρα και στο ανώτερο επίπεδο την ακρόπολη. Ολόκληρη η πόλη καλύπτει μια έκταση περίπου 750 στρεμμάτων. Τοποθετημένη στις βόρειες υπώρειες του δυτικού τμήματος της Όθρυος, ανάμεσα σε δύο βαθιές χαράδρες, η κάτω και η άνω πόλη ανοίγονταν σε μια πλαγιά ομαλής

⁵⁷⁶Σταυρογιάννης 2018, 365 και 367.

⁵⁷⁷Σταυρογιάννης 2018, 363.

⁵⁷⁸Cantarelli 2009, 1188.

⁵⁷⁹Σταυρογιάννης 2018, 363-367, 371.

⁵⁸⁰Σταυρογιάννης 2010, 12.

⁵⁸¹Cantarelli 2009, 1187.

⁵⁸²Σταυρογιάννης 2015α, 86.

⁵⁸³Σταυρογιάννης 2010, 15.

κατωφέρειας, ενώ η ακρόπολη βρισκόταν στο υψηλότερο και πιο απότομο σημείο. Νοτιοδυτικά, βορειοδυτικά και βορειοανατολικά έχουν εντοπιστεί νεκροταφεία. Σύμφωνα με υπολογισμούς, ο πληθυσμός της ανερχόταν περίπου στους 8 με 10 χιλιάδες κατοίκους⁵⁸⁴.

Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων στον πυρήνα της κάτω και άνω πόλης δεν αφήνει πολλά περιθώρια υποθέσεων σχετικά με τη πολεοδομία της. Όσον αφορά στην κάτω πόλη, η αποσπασματική αποκάλυψη δύο οικιών της ελληνιστικής περιόδου, με δύο πλακόστρωτους δρόμους κάθετους μεταξύ τους και προσανατολισμού δύσης - βορρά, οδήγησε στο συμπέρασμα, ότι τουλάχιστον αυτό το κομμάτι της πόλης ήταν διαμορφωμένο με ορθογώνιες νησίδες με οικίες⁵⁸⁵.

Η πιθανότερη θέση του αρχαίου θεάτρου της πόλης βρίσκεται στο ανώτερο σημείο της κάτω πόλης, όπου σχηματίζονται δύο - πιθανότατα - φυσικά διαμορφωμένα κοίλα. Η έντονη υψομετρική διαφορά που παρατηρείται στο σημείο (60μ.), ίσως αποτέλεσε ιδανικό στοιχείο για την δημιουργία θεάτρου στο σημείο⁵⁸⁶. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως αρχαία ειδώλια ή αρχαία κλίμακα, μαρμάρινο ειδώλιο και διάφορα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν, είναι πιθανό να προέρχονται από την συγκεκριμένη θέση, ενώ η αναφορά του Ν. Γιαννόπουλου για τέσσερις μαρμάρινους θρόνους που είχαν μεταφερθεί στη μονή πριν το 1897, πιθανά σχετίζεται με τα μαρμάρινα καθίσματα επισήμων του αρχαίου θεάτρου. Σε κοντινή απόσταση από το κοίλο εντοπίστηκε μαρμάρινο ακέφαλο αγαλμάτιο παιδιού ή ερωτιδέα, το οποίο θα πρέπει να συνδέεται με το αρχαίο θέατρο.

Αν και ανασκαφικά δεν έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη τους, οι επιγραφές μαρτυρούν την ύπαρξη αγοράς, βουλευτηρίου, αγορανομείου και γυμνασίου. Η αγορά της πόλης - την οποία αναφέρει ο Στράβων⁵⁸⁷ - θα πρέπει να τοποθετηθεί στα χαμηλότερα επίπεδα της περιοχής του θεάτρου, επιχείρημα, το οποίο φαίνεται να ενισχύεται από ένα επίμηκες οικοδόμημα που εντοπίστηκε στο σημείο⁵⁸⁸. Δύο πηγές - η πρώτη κοντά στη μονή της Αγίας Τριάδας και η δεύτερη στη θέση "Άγιος Γεώργιος"- θα πρέπει να τροφοδοτούσαν την πόλη με νερό, όπως υποδεικνύει και ο κυλινδρικός πήλινος αγωγός που βρέθηκε στη νότια παρειά του τείχους. Μέσω αυτού του αγωγού, το νερό εισερχόταν εντός των τειχών. Στο κέντρο της άνω πόλης, υπήρχε ένα μεγάλο φρέαρ βάθους τουλάχιστον 20μ., επενδυμένο με ασβεστολιθικούς δόμους στην επιφάνεια του και εσωτερικά με αργολιθοδομή, από το οποίο θα υδρεύονταν οι κάτοικοι της άνω πόλης⁵⁸⁹.

Σε πολύ κοντινή απόσταση από το δυτικό τείχος εντοπίστηκε το ιερό της Εννοδίας (**Εικ. 3.3.4**)⁵⁹⁰. Αποτελεί το πρώτο ιερό της θεάς που εντοπίζεται και ανασκάπτεται εκτός των Φερών, από όπου και θεωρείται ότι έλκει καταγωγή η συγκεκριμένη λατρεία. Το ιερό έχει οικοδομηθεί πάνω σε ένα μικρό άνδηρο ύψους

⁵⁸⁴Σταυρογιάννης 2015α, 87-88.

⁵⁸⁵Σταυρογιάννης 2015α, 88.

⁵⁸⁶Σταυρογιάννης 2015α, 90.

⁵⁸⁷Στράβων, ΙΧ 432.

⁵⁸⁸Σταυρογιάννης 2015α, 89-90.

⁵⁸⁹Σταυρογιάννης 2015α, 88.

⁵⁹⁰Η Φ. Δακορόνια υποστήριξε ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Αρτέμιδα-Ασπαλίδα, η οποία κατά την ελληνιστική περίοδο υπέστη θεοκρασία με την Εννοδία. Από την άλλη, ο Π. Χρυσοστόμου υποστήριξε ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο αυτούσιο στην Εννοδία. Βλ. Σταυρογιάννης 2014, 10.

540μ. και εντοπίζεται εξωτερικά του βορειοδυτικού σκέλους του τείχους, πιθανόν, πολύ κοντά στην δυτική πύλη της πόλης και επί της οδού που οδηγούσε από δυτικά προς αυτήν⁵⁹¹.

Το κτίριο έχει τη μορφή απλού οίκου με ορθογώνια κάτοψη με δύο χώρους, πρόναο και σηκό (συνολικών διαστάσεων 4.70μ. πλάτος και 8.70μ. μήκος). Τα θεμέλια και το κατώτερο τμήμα του ναού είχαν χτιστεί με αργολιθοδομή, ενώ η ανωδομή από ωμές πλίνθους. Η στέγη ήταν καλυμμένη από κεράμους λακωνικού τύπου. Εξωτερικά της νοτιοανατολικής πλευράς αποκαλύφθηκε τετράγωνος βωμός (1.50x1.50μ.) χτισμένος από αργούς λίθους. Αρχικά ο βωμός ήταν ανεξάρτητος του κτιρίου. Στη δεύτερη οικοδομική φάση ενσωματώθηκε στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου. Εσωτερικά αποκαλύφθηκαν στάχτες και οστά ζώων από τις έμπυρες θυσίες. Ο ναός χτίστηκε πάνω σε παλαιότερο ναό που πιθανότατα ιδρύθηκε το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., μετά το 450 π.Χ. και καταστρέφεται το 265 π.Χ. από τον ίδιο σεισμό που ισοπέδωσε την γειτονική Άλο. Σχεδόν αμέσως ανοικοδομείται εκ νέου και τελικά καταστρέφεται από φωτιά γύρω στο 50 π.Χ.⁵⁹²

Η ανασκαφική έρευνα του χώρου του ιερού αποκάλυψε έναν μεγάλο όγκο κινητών ευρημάτων, ανάμεσα στα οποία ξεχώρισαν τμήματα γυναικείων γλυπτών που κρατούν δάδες, καθώς και οι λίθινες βάσεις τους, πήλινα ειδώλια, λύχνοι και θυμιατήρια, σιδερένια εγχειρίδια και υφαντικά βάρη. Τα παραπάνω, αλλά και η μαρμάρινη ενεπίγραφη βάση αγάλματος αφιερωμένου στη θεά Εννοδία που βρέθηκε στο σηκό του ναού, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Εννοδία⁵⁹³.

Αν και πρόκειται στην πραγματικότητα για εξωαστικό ιερό της πόλης, αποτελεί μαζί με το ιερό των Φερών απόδειξη, όχι μόνον των στενών σχέσεων που διατηρούσαν οι δύο πόλεις, αλλά και της ιδιαίτερης προτίμησης της λατρείας προς την συγκεκριμένη θεά στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της. Ωστόσο, στην πόλη και στη χώρα, την σημαντικότερη θέση φαίνεται πως είχε η λατρεία του Δία. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται τόσο από το εξωαστικό ιερό που βρέθηκε, όσο και από τις κοπές νομισμάτων στις οποίες προέβη η Μελιταία κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όπου στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η μορφή του Δία.

3.4 Πρόερνα

Η αρχαία πόλη της Πρόερνας, στο βορειοδυτικό άκρο της Αχαΐας Φθιώτιδας σήμερα ταυτίζεται με το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας (**Εικ. 4**). Αν και οι φιλολογικές πηγές αναφέρουν λιγιστές πληροφορίες για τη πόλη, η θέση της μνημονεύεται τόσο από τον Στράβωνα⁵⁹⁴, ο οποίος αναφέρει ότι πρόκειται για μια θεσσαλική πόλη ανάμεσα στις Θαυμακές (αρχαία Δομοκό) και την Φάρσαλο, όσο και από τον Τίτο Λίβιο, ο οποίος αναφέρει την κατάληψη της Πρόερνας και άλλων οχυρών από τον Ρωμαίο ύπατο Μάνιο Ακίλιο, την άνοιξη του 191 π.Χ., κατά την διάρκεια του Αντιοχικού πολέμου (192-191 π.Χ.)⁵⁹⁵. Σημαντική επιγραφή που ταύτισε

⁵⁹¹Σταυρογιάννης 2014, 26.

⁵⁹²Χρυσοστόμου 2008, 254.

⁵⁹³Σταυρογιάννης 2010, 588-589.

⁵⁹⁴Στράβων IX.5.9.15-10.11.

⁵⁹⁵Τίτος Λίβιος, XXXVI.14.11.1-12.3.

με βεβαιότητα την αρχαιολογική θέση στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδος με την αρχαία πόλη Πρόερνα, είναι μια αναθηματική επιγραφή των αρχών του 2^{ου} αι. π.Χ., αφιερωμένη "τῇ Δήμητρι τῇ ἐν Προέρνῃ"⁵⁹⁶. Η επιγραφή αυτή που βρέθηκε από το Δ.Ρ. Θεοχάρη την δεκαετία του '60 επιβεβαίωσε τον Leake, ο οποίος είχε προτείνει τη σύνδεση της αρχαίας οχύρωσης της θέσης με τα τείχη της αρχαίας Πρόερνας⁵⁹⁷.

Εκτός από τον Leake και ο Stählin⁵⁹⁸ θα επισκεφθεί την περιοχή, ταυτιζόμενος με την πρώτη εκτίμηση του πρώτου. Λόγω της θέσης της στο βορειοδυτικό άκρο της Αχαΐας Φθιώτιδας, προέκυψε το ερώτημα από τους σημερινούς μελετητές, σχετικά με το πού ανήκε η πόλη, δηλαδή στην Τετράδα Φθιώτιδα ή στην Αχαΐα Φθιώτιδα. Ο Stählin εκτιμά ότι ανήκε στην δεύτερη, καθώς η ακμή της πόλης συμπίπτει με την περίοδο της ιδιαίτερης ακμής της αιτωλικής συμπολιτείας, ενώ η γειτονική Φάρσαλος παρακμάζει⁵⁹⁹. Εκτεταμένες ανασκαφές στο ιερό της Δήμητρας, αλλά και μελέτες σχετικά με την τοπογραφία της πόλης, διενεργήθηκαν από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη στα μέσα της δεκαετίας του 1960.

Η θέση κατοικείται αδιάκοπα από τους προϊστορικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Από τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στη περιοχή έγινε γνωστό ότι οι μαγούλες που εντοπίστηκαν γύρω από την πόλη φέρουν ίχνη κατοίκησης ήδη από τη νεολιθική περίοδο, αν και η περιοχή, καθώς φαίνεται από τα οικοδομικά κατάλοιπα και τις ταφές, γνωρίζει ιδιαίτερη άνθιση κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1550-1050 π.Χ.). Ένας μικρός θολωτός τάφος, σήμερα επισκέψιμος, βρίσκεται στη νότια κλιτύ του γήλοφου που ονομάζεται "Ταψί" και ανήκει στην πρωτογεωμετρική περίοδο (τέλη 10^{ου} - αρχές 9^{ου} αι. π.Χ.)⁶⁰⁰. Επιπροσθέτως, υπάρχουν στοιχεία που προδίδουν κατοίκηση και κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο (750-700 π.Χ.), την πρώιμη αρχαϊκή (7^{ος} αι. π.Χ.), αλλά και κατά την ελληνιστική περίοδο. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η θέση εξακολούθησε να κατοικείται για ένα διάστημα, αλλά σταδιακά ο οικισμός συρρικνώνεται και εγκαταλείπεται.

Η πόλη της κλασικής περιόδου αναπτύχθηκε στον γήλοφο με την ονομασία "Ταψί" και συγκεκριμένα στη νότια πλευρά του, αν και κτίσματα έχουν εντοπιστεί και στην επίπεδη κορυφή του λόφου (**Εικ. 3.4.1 & Εικ. 3.4.2**). Η πόλη οχυρώθηκε με ισχυρό οχυρωματικό περίβολο, σύμφωνα με το ακανόνιστο ορθογώνιο ή τραπεζιόσχημο σύστημα, κατάλοιπα του οποίου έχουν βρεθεί στη νοτιοδυτική και νότια κλιτύ της μαγούλας. Πιθανότατα αυτή την περίοδο, δηλαδή στα τέλη 6^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται και η πρώτη φάση του ιερού της Δήμητρας Προερνίας⁶⁰¹. Κτίσματα που έχουν βρεθεί εντός του πολεοδομικού ιστού του Νέου Μοναστηρίου ταυτίζονται με οικίες ορθογώνιας κάτοψης, που αποτελούνται από δύο ή και περισσότερα διαδοχικά δωμάτια με λίθινα θεμέλια, μαρτυρώντας προσεγμένη κατασκευή. Χρονολογούνται στο β' μισό του 5^{ου} και στον 4^ο αι. π.Χ. και διατηρούνται ακόμη σε αρκετά καλή κατάσταση⁶⁰².

⁵⁹⁶SEG XLIX, 629. Πρόερνα (Γυναικόκαστρο) 194 π.Χ.

⁵⁹⁷Leake 1835, 454-455,459.

⁵⁹⁸Stählin 1924, 157 κ.ε. (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 278-279).

⁵⁹⁹Φρούσου 2008, 77.

⁶⁰⁰Φρούσου 2007, 10-11.

⁶⁰¹Θεοχάρη 1966, 251.

⁶⁰²Φρούσου 2008, 67-83.

Η ελληνιστική περίοδος, όπως μαρτυρούν και τα κατάλοιπα, είναι περίοδος ιδιαίτερης άνθισης για την πόλη. Η πόλη τειχίστηκε εκ νέου, με την κίνηση αυτή να σχετίζεται πιθανότατα με το πρόγραμμα των οχυρωματικών έργων που έλαβαν χώρα σε διάφορες πόλεις του κεντρικού ελλαδικού χώρου, στα πλαίσια των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ Δημητρίου Πολιορκητή και Κασσάνδρου (όπως π.χ. τα τείχη της Άλου και της πόλης στο λόφο του Κάστρου Καλλιθέας)⁶⁰³. Έτσι και σε αυτή την περίπτωση εντοπίζονται τείχη ενισχυμένα, τα οποία έχουν τη μορφή των οχυρώσεων που απαντώνται σε ολόκληρη την Θεσσαλία στα τέλη του 4^{ου} - αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. (**Εικ. 3.4.3 & Εικ. 3.4.4**). Ακόμη ένα ενδεικτικό στοιχείο σχετικό με την ευμάρεια της πόλης κατά την περίοδο αυτή, είναι ότι στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. κόβει για πρώτη φορά δικό της χάλκινο νόμισμα⁶⁰⁴.

Η οχυρωμένη ακρόπολη της ελληνιστικής περιόδου απλώνεται στο ανατολικό και υψηλότερο σημείο της πόλης, σε δύο πεπλατυσμένες εξάρσεις του εδάφους στα άκρα του λόφου, οι οποίες ενώνονται μέσω ενός στενού διάσελου. Ο οχυρωματικός περίβολος και αυτής της περιόδου, που περικλείει μια έκταση 200 στρεμμάτων, έχει δομηθεί σύμφωνα με το ψευδο-ισόδομο, τραπεζιόσχημο σύστημα με πλάτος που κυμαίνεται από 1.50 έως και 2 μέτρα. Αποτελείται από δύο παρειές - εσωτερική και εξωτερική - κατασκευασμένες από ογκώδεις λίθους τοπικού γκρίζου ασβεστόλιθου και γέμισμα ανάμεσά τους (**Εικ. 3.4.5**). Στην εξωτερική πλευρά των μεταπυργίων διαστημάτων είχαν διανοιχθεί πήλινοι αγωγοί πολυγωνικής ή τριγωνικής διατομής για τη παροχέτευση των ομβρίων υδάτων⁶⁰⁵. Στο υψηλότερο και καλύτερα σωζόμενο τμήμα της οχύρωσης βρέθηκε και το εσωτερικό διατείχισμα, το οποίο φαίνεται ότι αντικατέστησε την προστασία που θα προσέφερε το βόρειο σκέλος του τείχους, το οποίο καθώς φαίνεται, δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι δεν βρέθηκε πύλη ή πυλίδα στο σημείο συνάντησης πύλης και δυτικού σκέλους του τείχους. Μετά και την κατασκευή αυτής της δεύτερης οχύρωσης, οι περισσότερες δραστηριότητες των κατοίκων θα πρέπει να μεταφέρθηκαν εντός των τειχών, αφού όλες οι ενδείξεις δείχνουν ότι η νότια πλευρά της μαγούλας συρρικνώνεται, ενώ στον πυρήνα της οχύρωσης παρατηρήθηκαν επιχώσεις μεγάλου πάχους της ελληνιστικής περιόδου⁶⁰⁶.

Η οχύρωση που περικλείει και τις δύο κορυφές του βραχώδους λόφου "Γυναικόκαστρο" σχηματίζει τραπεζιόσχημη κάτοψη. Από την οχύρωση, ορατή στη νότια⁶⁰⁷ και ανατολική πλευρά, δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα το βορειοδυτικό σκέλος της, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, μπορεί να μην ολοκληρώθηκε ή ακόμη και να μην κατασκευάστηκε⁶⁰⁸. Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί δύο πύλες και δύο πυλίδες στο τείχος. Τα τέσσερα αυτά ανοίγματα στο τείχος έχουν εντοπιστεί μόνο στη νότια πλευρά του. Η πύλη στο νοτιοανατολικό άκρο, η οποία συνέδεε την πόλη με την ύπαιθρο, φαίνεται ότι αποτελούσε και την κεντρική

⁶⁰³Μπούγια 2007, 18.

⁶⁰⁴Ο εμπροσθότυπος του νομίσματος εικονίζει κεφαλή νύμφης, ενώ ο οπισθότυπος εικονίζει όρθια τη θεά Δήμητρα να κρατά στάχυα και πυρσό. Στο περιθώριο αναγράφεται ΠΡΟΕΡΝΙΩΝ. Βλ. Decourt et al. 2004, 716.

⁶⁰⁵Μπούγια 2008, 18.

⁶⁰⁶Φρούσου 2008, 81.

⁶⁰⁷Στη νότια πλευρά το τείχος σώζεται σε ύψος μέχρι και οκτώ δόμων. Βλ. Μπούγια 2007, 16.

⁶⁰⁸Φρούσου 2008, 81.

πύλη με άνοιγμα μήκους 6.65μ., η οποία διαθέτει αυλή σε σχήμα Γ και ενισχύεται από δύο πύργους. Μια δεύτερη πύλη εντοπίστηκε δυτικά. Οι πυλίδες με άνοιγμα πλάτους 1.30μ. προστατεύονται από έναν πύργο, ο οποίος θα πρέπει να έφερε βαλλιστικές μηχανές, δεδομένης της ύπαρξης κλίμακας⁶⁰⁹.

Το τείχος ενισχύεται ανά διαστήματα που κυμαίνονται από τα 18μ. έως και τα 47μ. από τετράπλευρους ορθογώνιους πύργους, κατά το ήμισυ ενσωματωμένους στον τοίχο του περιβόλου. Όσοι πύργοι ελέγχουν πύλες και πυλίδες προβάλλουν και στο εσωτερικό του τείχους. Αυτή η διαπλάτυνση έδινε την δυνατότητα διαμόρφωσης λιθόκτιστης υπαίθριας σκάλας για την πρόσβαση στα δωμάτια από το επίπεδο της παρόδου και άνω. Οι πύργοι αυτοί είναι τετράγωνοι με πλευρά 6μ., ενώ οι ορθογώνιοι έχουν διαστάσεις 6.40x7.10μ. Η σταυροειδής θεμελίωση του εσωτερικού των πύργων - όπως και στην περίπτωση της Άλου - ενίσχυε την αντοχή τους έναντι των εχθρικών χτυπημάτων, αλλά και την στερεότητα, ενώ έχει συνδεθεί άμεσα με τη χρηματοδότηση τέτοιων έργων από τον Κάσσανδρο και τον Δημήτριο Πολιορκητή⁶¹⁰.

Σχετικά με τα δημόσια κτίρια και τα ιερά της πόλης το μόνο που μας είναι γνωστό είναι το ιερό της Δήμητρας Προερνίας (**Εικ. 3.5.6**) εκτός των νοτιοανατολικών τειχών της πόλης, στη δυτική πλαγιά. Μέχρι σήμερα έχει αποκαλυφθεί ένα μακρόστενο οικοδόμημα του 4^{ου} αι. π.Χ. διαστάσεων 30x6μ. που χωριζόταν εσωτερικά με εγκάρσιους τοίχους σε δωμάτια σχεδόν τετράγωνα, διαστάσεων 4.35x4.20μ. Τα θεμέλια και η κρηπίδα του κτιρίου ήταν λίθινα. Στην ίδια θέση ο Θεοχάρης διαπίστωσε λείψανα παλαιότερου οικοδομήματος που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη του 6^{ου} ή στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Τα κινητά ευρήματα (γυναικείες προτομές, υδριαφόροι, κουροτρόφοι, ειδώλια ζώων κ.α.) πιστοποιούν ότι το ιερό χρησιμοποιήθηκε ως Θεσμοφόριο⁶¹¹.

3.5 Φθιώτιδες Θήβες

Με την ονομασία Φθιώτιδες Θήβες (**Εικ. 4**) είναι γνωστές δύο πόλεις στην περιοχή της Μαγνησίας. Η πρώτη πόλη τα ερείπια της οποίας σώζονται επάνω στον τραπεζοειδή ηφαιστειογενή λόφο «Κάστρο», μόλις 1.5 χλμ. βορειότερα της σύγχρονης κοινότητας των Μικροθηβών και σε απόσταση περίπου 4 χλμ. από τη κωμόπολη της Νέας Αγχιάλου, είναι η αρχαία Πυράσος. Η θέση ταυτίστηκε από τον Άγγλο περιηγητή W. Leake⁶¹², με βάση μαρτυρία του Στράβωνα⁶¹³. Η δεύτερη πόλη που άκμασε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο στη θέση της σημερινής Νέας Αγχιάλου υπήρξε έδρα επισκοπής με πολυσήμαντα ευρήματα, μετονομάστηκε σε «Θήβαι» και πήρε το όνομα «Φθιώτιδες» στην αρχαιότητα από το τοπικό γεωγραφικό διαμέρισμα που ονομαζόταν από τον 6^ο αι. π.Χ. «Φθιώτις», ώστε να ξεχωρίζει από τις αντίστοιχες «Βοιωτικές Θήβες»⁶¹⁴. Στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και για ένα μικρό χρονικό διάστημα, οι «Θήβαι» είχαν μετονομαστεί σε

⁶⁰⁹Μπούγια 2007, 20.

⁶¹⁰Μπούγια 2007, 21-22.

⁶¹¹Δάφρα-Νικονάνου 1973, 22-26. Θεοχάρης 1965, 318-319. Θεοχάρης 1966, 249-252, πιν. 242-243.

⁶¹²Leake 1835, 358.

⁶¹³Στράβων IX.431.433, 435.

⁶¹⁴Stählin 1924, 171-172 (ελλ. μτφρ. Stählin 2002, 297-302).

Φιλιππούπολη, προς τιμήν του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Ε΄. Η πόλη συνόρευε βόρεια με τις Φερές, βορειοανατολικά με τις Αμφανές, νότια με την Άλο, νοτιοδυτικά με το Πεύμα και δυτικά με την Ερέτρια και την Φάρσαλο.

Οι έρευνες που διεξήχθησαν στο λόφο «Κάστρο», έδειξαν ότι η θέση κατοικήθηκε πρώτη φορά στα τέλη της Νεολιθικής Περιόδου (Τελική Νεολιθική), περίπου στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁶¹⁵. Ωστόσο, το όνομα της εγκατάστασης των γεωμετρικών χρόνων δε μας είναι γνωστό - ίσως πρόκειται για τη Φυλάκη -, αφού το όνομα «Θήβαι» δεν αναφέρεται στις αρχαίες πηγές πριν από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης⁶¹⁶ κάνει αναφορά στον συνοικισμό που δημιουργήθηκε στην περιοχή, με την προσάρτηση στην αρχική πόλη των γειτονικών πόλεων και κωμών - ίσως της γειτονικής Πυράσου και της Φυλάκης, σύμφωνα δε με άλλους αρχαίους συγγραφείς - στα μέσα περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ., εποχή που η πόλη γνωρίζει την μεγαλύτερή της ακμή.

Τον 1ο αι. μ.Χ., όταν ο Στράβων επισκέπτεται την περιοχή, το λιμάνι της Πυράσου είναι κατεστραμμένο και ο Στράβων αναφέρει ότι «αί Θήβαι» είναι μία άσημη πόλη επάνω στο λόφο, ενώ το λιμάνι της, η Πύρασος, δεν λειτουργεί. Ωστόσο, στο 2^ο αι. μ.Χ, όταν οι Θήβες αποκτούν την μορφή εκτεταμένης ρωμαϊκής πόλης, η πόλη -σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα από την έρευνα μιας ρωμαϊκής οικίας- ανακαινίζεται και κατοικείται σε μεγάλη έκταση, πολλές φορές και έξω από τα τείχη. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια η πόλη δεν εγκαταλείπεται. Ένας παλαιοχριστιανικός ναός χτίζεται λίγο κάτω από την ακρόπολη, ενώ πολλά σπίτια εντός των τειχών ανακαινίζονται. Αργότερα, κατά τον 5ο αι. μ.Χ., η πόλη συρρικνώνεται, χωρίς να εγκαταλείπεται, ενώ αναπτύσσεται ραγδαία η νέα πόλη, οι χριστιανικές Φθιώτιδες Θήβες, στον χώρο όπου βρισκόταν το αρχαίο λιμάνι της Πυράσου⁶¹⁷.

I. Αστική Τοπογραφία

Η πόλη χτίστηκε στρατηγικά επάνω σε λόφο που εξασφαλίζει καλύτερη άμυνα και εποπτεία της πεδιάδας, κάτι που αποτελούσε συνήθη πρακτική των θεσσαλικών πόλεων (**Εικ. 3.5.1**). Η εύφορη πεδιάδα που απλωνόταν γύρω από τον λόφο και η εκμετάλλευση του λιμανιού της, οδήγησαν την πόλη σε μια ακμάζουσα οικονομία που της επέτρεψε να κόψει δικό της νόμισμα το 302 π.Χ., με την μορφή του ήρωα του Τρωικού πολέμου Πρωτεσίλαου, βασιλιά της Φυλάκης⁶¹⁸. Σήμερα, είναι ακόμη ορατά τα κρηπιδώματα του αρχαίου λιμανιού, το οποίο αναπτύχθηκε στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ, όταν Φεραίοι και Θεσσαλοί το χρησιμοποιούν ως το μοναδικό λιμάνι της Θεσσαλίας, αφού οι Παγασές είχαν πλέον γίνει λιμάνι των Μακεδόνων. Όπως μας πληροφορεί ο Πολύβιος⁶¹⁹, το γεγονός φαίνεται ότι ενόχλησε τους Μακεδόνες, οι

⁶¹⁵Αδρύμη-Σισμάνη 1993, 323.

⁶¹⁶Διόδωρος ο Σικελιώτης XX 110.

⁶¹⁷Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 324.

⁶¹⁸Rogers 1932, 174, εικ. 306.

⁶¹⁹Πολύβιος V, 100, 8.

οποίοι το 217 π.Χ. με τον Φίλιππο τον Ε΄ κατέστρεψαν τις Φθιώτιδες Θήβες και εξανδραπόδισαν τους κατοίκους.

Ήδη, από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., η κοντινή πόλη της Δημητριάδας είχε εξελιχθεί σε ένα διεθνές εμπορικό λιμάνι με εποίκους από όλη την Ελλάδα και από τον χώρο της Μεσογείου. Όπως είναι φυσικό, αμέσως δημιουργήθηκε αναπόφευκτος ανταγωνισμός με το λιμάνι των Φθιωτίδων Θηβών και έτσι, από τον 2^ο αι. π.Χ., οι Μακεδόνες ανάγκασαν τους εμπόρους της Θεσσαλίας να χρησιμοποιούν ως αποκλειστικό λιμάνι την Δημητριάδα. Σύμφωνα με τον Λίβιο, η Δημητριάδα τότε θα γνωρίσει μοναδική εμπορική και οικονομική άνθιση, με απότοκο την παρακμή των Φθιωτίδων Θηβών⁶²⁰.

Οι ανασκαφές⁶²¹ που πραγματοποιήθηκαν στην δεκαετία του '90 αποκάλυψαν μέρος του δυτικού σκέλους του τείχους της πόλης σε μήκος 2χλμ. Κατασκευασμένο το 4^ο αι. π.Χ. ή και λίγο παλιότερα από μεγάλους δόμους από ηφαιστειακό υλικό, με πλάτος 2.80-3μ., το τείχος αυτό φαίνεται ότι περιέκλειε έναν φυσικά οχυρό λόφο και πιθανότατα τείχιζε την αρχική πόλη των Θηβών⁶²².

Η ακρόπολη της πόλης, είναι ένα βραχώδες ύψωμα που βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του ανατολικού τειχισμένου τμήματος της πόλης, με το υψηλότερο σημείο της να φτάνει τα 187μ. Η πρόσβαση σε αυτήν ήταν σχεδόν ανέφικτη, καθώς η δυτική και βόρεια πλευρά οδηγούσαν σε απότομο γκρεμό, ενώ και από τις άλλες πλευρές η πρόσβαση ήταν και πάλι ένα δύσκολο εγχείρημα. Παρόλο που η τοποθεσία ήταν φυσικά οχυρή, η άμυνα της ενισχύθηκε από τείχος που χτίστηκε με επιμέλεια περιμετρικά της⁶²³. Στην στρωματογραφική έρευνα που διεξήχθη με σκοπό να ερευνηθεί η αρχή της κατοίκησης στην περιοχή, εντοπίστηκαν υπολείμματα οικισμού του τέλους της νεότερης νεολιθικής περιόδου σε μια μεγάλη τομή 6x6μ. Η τομή αυτή συνάντησε τμήμα ενός αποθέτη που συνδέεται με το αρχαϊκό ιερό της Αθηνάς Πολιάδας, το οποίο είχε ιδρυθεί πάνω στην ακρόπολη. Στον αποθέτη, καθώς και στο ιερό, βρέθηκαν χάλκινα αφιερώματα, κυρίως κοσμήματα και τμήμα από μια σημαντική ιδρυτική επιγραφή από τον αρχαϊκό ναό της Αθηνάς Πολιάδας, ο οποίος χτίστηκε στην ίδια θέση όπου λειτουργούσε το προγενέστερο γεωμετρικό ιερό **(Εικ. 3.5.2)**⁶²⁴.

Το 1991, έτος κατά την διάρκεια του οποίου ξεκινούν πιο συστηματικές έρευνες στην πόλη, αποκαλύφθηκε ένα ακόμη ιδιαίτερα σημαντικό μνημείο δυτικά της ακρόπολης και εντός των τειχών. Η ανασκαφή αποκάλυψε τα θεμέλια ενός μικρού ναού αφιερωμένου στον Ασκληπιό **(Εικ. 3.5.3)**, σύμφωνα με τμήμα μαρμάρινης βάσης αναθήματος, που έφερε την επιγραφή ΚΛΗΠΙΩ και βρέθηκε στη νότια πλευρά του σηκού. Ο ναός, χτισμένος στην άκρη ενός βράχου με θέα προς το Κρόκιο πεδίο την Άλο και την Πύρασο, θεμελιώθηκε αφού ισοπεδώθηκε ο φυσικός βράχος, με μεγάλους δόμους από ντόπιο ηφαιστειακό υλικό. Ο ναός αποτελείται από έναν μικρό πρόδρομο διαστάσεων 1.80 x 5 μ. και τον τετράγωνο σηκό διαστάσεων 5 x

⁶²⁰Τίτος Λίβιος XXXIX.25.

⁶²¹Για τις πρώτες έρευνες που διεξάγονται στη πόλη βλ. Αρβανιτόπουλος ΠΑΕ 1907 και 1908. Θεοχάρης και Χουρμουζιάδης 1970. Λαζαρίδης ΠΑΕ (1972), 356. Δεϊλάκη ΑΔ 29 (1973). Κακαβογιάννης ΑΔ 32 (1977), 126-129.

⁶²²Αδρύμη-Σισμάνη 1991, 208.

⁶²³Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 323.

⁶²⁴Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 324.

5μ., αλλά η μορφή του δεν είναι πλήρης, καθώς δεν σώζεται κανένα άλλο στοιχείο της ανωδομής του. Στο εσωτερικό του σηκού, κατά μήκος της βόρειας πλευράς, υπάρχει ένα χαμηλό θρανίο. Ο ναός περικλείεται από λιθόκτιστο περίβολο μέσα στον οποίο έχουν εντοπιστεί και άλλα αρχιτεκτονήματα που προφανώς θα σχετίζονται με το ναό, ωστόσο δεν έχουν ερευνηθεί⁶²⁵. Επιγραφικά είναι γνωστό ότι στην πόλη λατρεύονταν μεταξύ άλλων η Αθηνά, η Δήμητρα Παναχαία, ο Πρωτεσίλαος, η Νίκη και η Λευκοθέα⁶²⁶.

Με εξαίρεση τα παραπάνω κτίσματα και το αρχαίο θέατρο που θα αναφερθεί, η έλλειψη εκτεταμένων ανασκαφών και αρχαίων πηγών δε επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την οργάνωση των αρχιτεκτονημάτων της πόλης και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποστηριχθεί αν και αυτή η πόλη, όπως η γειτονική Άλος και η κοντινή Δημητριάδα, οργανώθηκε σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα.

Τα νεκροταφεία της πόλης έχουν αποκαλυφθεί στα ανατολικά και στα δυτικά της. Οι έρευνες αποκάλυψαν και μεγάλα τμήματα από το ανατολικό, αλλά και το δυτικό νεκροταφείο, που εκτείνονταν έξω από τα τείχη και γύρω από την πόλη, τα οποία και έδωσαν ευρήματα κυρίως κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και τάφους της Μέσης Εποχής Χαλκού⁶²⁷.

I. Το αρχαίο θέατρο

Ήδη από τον 19^ο αι. ήταν γνωστό από τους περιηγητές, ότι η πόλη διέθετε θέατρο. Η αρχική έρευνα για τον εντοπισμό του αρχαίου θεάτρου άρχισε το 1992 και βασίστηκε στις πληροφορίες των περιηγητών και σε ένα τοπογραφικό σχέδιο του 1906 του Stählin, ο οποίος είχε βασιστεί σε αναφορά του W. Leake, που σημείωνε την αρχική θέση του θεάτρου⁶²⁸. Το μνημείο, που ήρθε στο φως στα πλαίσια κατασκευής έργου του Γ.Ε.Α., βρίσκεται στην βόρεια πλευρά της αρχαίας πόλης σε ιδανική θέση, στο πρηνές ενός λόφου⁶²⁹.

Σε τομή που πραγματοποιήθηκε στον κεντρικό άξονα του θεάτρου, αποκαλύφθηκαν έντεκα σειρές λίθινων εδωλίων θεμελιωμένων απευθείας επάνω στο πρηνές του λόφου (**Εικ. 3.5.4**). Εξι κλίμακες ανόδου που χώριζαν το κεντρικό τμήμα του κοίλου σε επτά κερκίδες - από την ορχήστρα μέχρι το πρώτο διάζωμα -, καθώς και οι είσοδοι των παρόδων με τους αναλημματικούς τοίχους⁶³⁰. Το σκηνικό οικοδόμημα έχει σωθεί, όπως είχε διαμορφωθεί στη ρωμαϊκή περίοδο. Γενικά, η έρευνα έχει εντοπίσει δύο αρχιτεκτονικές φάσεις του μνημείου, την ελληνιστική και την ρωμαϊκή. Εξ ολοκλήρου λίθινο, κατασκευασμένο από ντόπιο ηφαιστειογενή λίθο, το θέατρο είχε μέγιστη χωρητικότητα 3000 θεατών. Στην ελληνιστική περίοδο ανήκουν οι βαθμίδες των εδωλίων και οι έξι κλίμακες ανόδου, το πλακοστρωμένο διάζωμα που χώριζε το κάτω θέατρο από το επιθέατρο, καθώς και οι αναλημματικοί τοίχοι των παρόδων, στο πέρασ των οποίων υπάρχουν ίχνη από βάρθρα (**Εικ. 3.5.5**)⁶³¹.

⁶²⁵ Αδρύμη-Σισμάνη 1991, 209-210.

⁶²⁶ Decourt et al. 2004, 718.

⁶²⁷ Θεοχάρης και Χουρμουζιάδης ΑΑΑ 1970. Αδρύμη-Σισμάνη 1991, 208-210. Αδρύμη-Σισμάνη 1993, 235-236.

⁶²⁸ Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 52, σημ. 33 και 34.

⁶²⁹ Αδρύμη-Σισμάνη 1997, 123-124.

⁶³⁰ Αδρύμη-Σισμάνη 1997, 125-126. Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 56-57.

⁶³¹ Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 53 και 55.

Κατά την ρωμαϊκή περίοδο, το θέατρο υπέστη εκτεταμένη ανακατασκευή στο σκηνικό οικοδόμημα αλλά και στο κοίλο, αφού μετατράπηκε σε αρένα για την τέλεση θηριομαχιών και μονομαχιών αγώνων, τύχη που είχε το Α' αρχαίο θέατρο της Λάρισας, αλλά και αυτό της Δημητριάδας. Σε αυτή την περίοδο ανήκει εξ ολοκλήρου το κτίριο της σκηνής, διαστάσεων 22.60x7.40μ., που είχε διώροφη πρόσοψη με μαρμάρινο αρχιτεκτονικό διάκοσμο. Αποτελείται από το προσκήνιο και την σκηνή με τέσσερα κύρια δωμάτια και υπόγειο. Όλα τα δωμάτια στην ανατολική τους πλευρά διατρέχει αγωγός. Για να μετατραπεί το θέατρο σε αρένα, διευρύνθηκε η ορχήστρα με αφαίρεση της πρώτης σειράς καθισμάτων και κατασκευάστηκε ένα προστατευτικό στηθαίο γύρω της με εδώλια σε δεύτερη χρήση, επάνω στα οποία ήταν στερεωμένα προστατευτικά κιγκλιδώματα και σκιάδια για την προστασία των θεατών. Επίσης, έγινε περιμετρική κάλυψη του ευρίπου της ορχήστρας, με πλακόστρωση πλάτους 1.50μ., που κάλυψε τον αποχετευτικό αγωγό με πλάκες σε δεύτερη χρήση από την πρώτη φάση του θεάτρου. Επίσης, αυτή τη περίοδο χρονολογείται και η κατασκευή ενός περιμετρικού τοίχου με δύο πλευρικές πύλες για τη διακίνηση των θεατών, γνωστός και ως *cavea*⁶³².

Στο χώρο της ορχήστρας, αποκαλύφθηκε το ισοβαθές του δαπέδου της ελληνιστικής και ρωμαϊκής φάσης της ορχήστρας, η οποία προφανώς αποτελούταν απλά από χώμα (κονίστρα), ενώ δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο που να σχετίζεται με την ύπαρξη θυμέλης, που βρισκόταν συνήθως στο κέντρο της ελληνιστικής ορχήστρας, καθώς επίσης και με την ύπαρξη αγωγού απομάκρυνσης των υδάτων από τον χώρο της ορχήστρας. Προφανώς, κατά την ισοπέδωση και διεύρυνση του χώρου της ελληνιστικής ορχήστρας στα ρωμαϊκά χρόνια, καταστράφηκε το προϋπάρχον αποχετευτικό σύστημα, το οποίο θα αντικαταστάθηκε με φρεάτια⁶³³.

Σε απόσταση μόλις 30εκ. μπροστά από τον τοίχο που αποτελούσε την πρόσοψη της ρωμαϊκής σκηνής σώζεται στο ίδιο επίπεδο ο στυλοβάτης του ελληνιστικού προσκηνίου, χτισμένος εξ ολοκλήρου με μεγάλους λαξευμένους κυβόλιθους από ηφαιστειακό λίθο. Στην επιφάνεια του στυλοβάτη του ελληνιστικού προσκηνίου πάτησε η κιονοστοιχία, η γνωστή ρωμαϊκή *columnatio*, που στόλιζε την πρόσοψη της ρωμαϊκής σκηνής. Σήμερα, δεν σώζεται κανένα ίχνος από τις βάσεις των κίωνων που θα πατούσαν στον στυλοβάτη του ελληνιστικού προσκηνίου - ίσως λόγω του ηφαιστειακού λίθου -, όμως κίονες, ιωνικά κιονόκρανα, ιωνικές βάσεις κίωνων και τμήματα επιστυλίου από λευκό μάρμαρο, καθώς και μονολιθικοί κίονες από πράσινο μάρμαρο, βρέθηκαν πεσμένοι μπροστά από το ελληνιστικό προσκήνιο και δεν μπορεί παρά να προέρχονται από την κιονοστοιχία, που στόλιζε την πρόσοψη της ρωμαϊκής σκηνής, διαφορετικά δεν εξηγείται η παρουσία τους στο χώρο αυτό⁶³⁴.

Οι έρευνες έφεραν στο φως πλήθος κινητών ευρημάτων, κυρίως ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Σε αυτά περιλαμβάνονται επιγραφές, ασημένια και χάλκινα νομίσματα, θραύσματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων, ένας ασημένιος κατάδεσμος, θραύσματα γυάλινων φιαλιδίων, καθώς και ικανή ποσότητα κεραμικός που περιλαμβάνει τμήματα ανάγλυφων λύχων,

⁶³² Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 57.

⁶³³ Αδρύμη-Σισμάνη 1997, 128.

⁶³⁴ Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 58-59.

αλλά και δύο ακέραια λυχνάρια, όστρακα ανάγλυφων μεγαρικών σκύφων, κεραμική terra sigillata, κλπ.⁶³⁵. Πολύ σημαντικό εύρημα αποτέλεσε το τμήμα πήλινης πλίνθου με εγχάρακτο το όνομα ΘΗΒ (ΘΗΒ[ΑΙ] ή ΘΗΒ[ΩΝ]), καθώς αποτελεί την πρώτη επιγραφή που βρέθηκε πάνω στον λόφο στο εσωτερικό της πόλης, και βεβαιώνει ότι η πόλη στα ελληνιστικά χρόνια ονομάζεται Θήβαι⁶³⁶.

3.6 Εχίνος (σημερινός οικισμός Αχινού)

Ένας χαμηλός λοφίσκος στους πρόποδες της Όθρυος που διέθετε τον έλεγχο της παρακείμενης πεδιάδας και βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τις ακτές του Μαλιακού κόλπου και επάνω στο δρόμο που ένωνε τη Θεσσαλία με το νότιο ελλαδικό χώρο, αποτέλεσε ήδη από τη Μέση Εποχή του Χαλκού χώρος συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας⁶³⁷. Ο σημερινός οικισμός του Αχινού καλύπτει τα κατάλοιπα του αρχαίου οικισμού από τον οποίο τα περισσότερα ορατά κατάλοιπα ανήκουν στην ελληνιστική περίοδο (**Εικ.3.6.1**). Οι λιγοστές πηγές που έχουμε για τη πόλη μας πληροφορούν σχετικά με τη καταστροφή της από σεισμό το 427 π.Χ. και για την απόσπασή της από τους Αχαιούς Φθιώτες από τον Φίλιππο Β', ο οποίος παραχώρησε τη πόλη στους Μαλιείς με σκοπό την ομαλή διάβαση του από τα στενά των Θερμοπύλων προς το νότιο ελλαδικό χώρο⁶³⁸.

Η πόλη ακολουθεί τη τυπική διάταξη που έχουμε ήδη συναντήσει στη πλειονότητα των περιπτώσεων. Ο λόφος αποτελούσε την ακρόπολη, την οποία περιέβαλλε οχυρωματικός περίβολος, ενώ η πόλη καταλάμβανε τους νότιους και νοτιοανατολικούς πρόποδες του λόφου⁶³⁹.

Τα τείχη της πόλης που σήμερα εντοπίζονται αποσπασματικά στο εσωτερικό του σημερινού οικισμού, ήταν κατασκευασμένα σύμφωνα με το ορθογώνιο ισόδομο σύστημα και όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις της Θεσσαλίας χρονολογούνται τον 4^ο αι. π.Χ. (**Εικ. 3.6.2**). Οι καταστροφές που υπέστησαν από σεισμούς, αλλά και η έντονη λιθολόγησή τους τον περασμένο αιώνα από τους κατοίκους της περιοχής αφήσαν έντονα τα σημάδια τους⁶⁴⁰. Όπως έδειξαν οι έρευνες ο οχυρωματικός περίβολος της ακρόπολης συνδέονταν με τα τείχη της κάτω πόλης. Στα ανατολικά, ακριβώς στο σημείο σύνδεσης τους είναι ορατός ένας πύργος του τείχους⁶⁴¹ (**Εικ. 3.6.3**). Το δημόσιο κέντρο της πόλης κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο ανιχνεύθηκε στο μέσον της νότιας πλαγιάς του λόφου, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη και ιδιωτικών οικιών, αλλά και άλλων δημοσίων κτισμάτων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου με επάλληλες οικοδομικές φάσεις. Από τα δημόσια οικοδομήματα που αποκαλύφθηκαν το ένα φαίνεται ότι διέθετε όροφο και ήταν

⁶³⁵ Αδρύμη-Σισμάνη 1997, 133-134.

⁶³⁶ Αδρύμη-Σισμάνη 1993, 235.

⁶³⁷ Παπακωνσταντίνου 1994, 231.

⁶³⁸ Decourt et al. 2004, 710.

⁶³⁹ Παπακωνσταντίνου 1994, 231-232.

⁶⁴⁰ Πάντος 1988, 211-216. Παπακωνσταντίνου 2002, 28.

⁶⁴¹ Παπακωνσταντίνου 1994, 231-232.

αρκετά μνημειώδες, ενώ ακόμη ένα έφερε ορθογώνιο βάθρο⁶⁴². Τα εργαστήρια της πόλης ανιχνεύθηκαν στο νοτιοδυτικό κομμάτι της πόλης όπου ανασκάφηκε κτίσμα της ελληνιστικής περιόδου το οποίο αποτέλεσε τουλάχιστον κατά τη ρωμαϊκή περίοδο εργαστήριο μεταλλουργίας. Τμήμα του νεκροταφείου της πόλης των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων ερευνήθηκε στο λόφο που βρίσκεται νοτιοδυτικά της ακρόπολης⁶⁴³.

⁶⁴²Παλακωνσταντίνου 2002, 29.

⁶⁴³Παλακωνσταντίνου 1994, 233-234.

Η μέχρι τώρα έρευνα έχει αποκαλύψει μια ενδιαφέρουσα ποικιλία στα χαρακτηριστικά των πόλεων της αρχαίας Θεσσαλίας, όπως είναι για παράδειγμα, το μέγεθος του αστικού χώρου. Από τις θέσεις που παρουσιάστηκαν στη παρούσα εργασία, λίγες είναι εκείνες για τις οποίες έχουμε ολοκληρωμένη εικόνα πλην των οχυρώσεών τους, οι οποίες, στις περισσότερες περιπτώσεις, μπορούν να μελετηθούν ως ένα βαθμό. Σε επίπεδο τουλάχιστον αστικής πολεοδομίας, οι πόλεις της ανατολικής Θεσσαλίας, όπως οι Φερές, η Δημητριάδα, η Άλος, η πόλη στον λόφο της Γορίτσας και η πόλη στον λόφο του Κάστρου Καλλιθέας, μπορούν να μελετηθούν σε έναν εμφανώς μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τις πόλεις της δυτικής Θεσσαλίας, για τις οποίες έχουμε σαφώς λιγότερες πληροφορίες και μικρότερη ανασκαφική δραστηριότητα. Η έρευνα που έχει ξεκινήσει στον Βλοχό της Καρδίτσας, είναι ενθαρρυντική για την καλύτερη γνώση της διαμόρφωσης του αστικού τοπίου της περιοχής.

Σε γενικό επίπεδο, η μεγάλη αλλαγή που συντελείται στο πέρασμα από την κλασική περίοδο και τις ελεύθερες πόλεις-κράτη, στην περίοδο της απόλυτης κυριαρχίας των Μακεδόνων στην ανατολική Μεσόγειο και των ελληνιστικών βασιλείων, είναι ιδιαίτερα εμφανής στο κομμάτι της πολεοδομίας, αφού τώρα, οι πόλεις κατά κύριο λόγο φαίνεται πως επεκτείνονται σύμφωνα με τις αρχές του ιπποδάμειου συστήματος⁶⁴⁴. Συγκεκριμένα στη Θεσσαλία, η δημιουργία πόλεων (π.χ. Δημητριάδα, Άλος) από το μηδέν και η δαπάνη μεγάλου χρηματικού ποσού για την ενίσχυση της άμυνας πόλεων χτισμένων σε κομβικά σημεία του χάρτη (π.χ. Γόμφοι, Πέλινα), δείχνει ότι η περιοχή είχε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία για τον έλεγχο του ελλαδικού χώρου.

Συνήθη κοινά χαρακτηριστικά των θέσεων που εξετάστηκαν ήταν η επιλογή στρατηγικής τοποθεσίας για την ίδρυση πόλης - επάνω σε κομβικά σταυροδρόμια - , η τριμερής διάταξη - ακρόπολη, άνω και κάτω πόλη - τουλάχιστον σε δεύτερη φάση και ο έντονα αμυντικός χαρακτήρας, πιθανότατα προϊόν της ταραγμένης ελληνιστικής περιόδου. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ένα ύψωμα-λόφος αποτελούσε την πόλη των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων, προτού, κατά την ελληνιστική περίοδο, η πόλη επεκταθεί στα πρηνή του λόφου ή και στην πεδιάδα. Το ύψωμα τώρα αποτελεί την ακρόπολη της πόλης, στις περισσότερες περιπτώσεις χωριστά τειχισμένη. Η άνω πόλη συνήθως καταλαμβάνει την κλιτύ του λόφου και η κάτω πόλη, μέρος της πεδιάδας. Σε κάθε περίπτωση, η πόλη περικλείεται από ισχυρό τείχος.

Αυτό που επίσης παρατηρείται είναι, ότι αν και ο κανόνας ακρόπολη - άνω πόλη - κάτω πόλη εφαρμόζεται κατά κόρον στις θέσεις που εξετάσαμε, παράγοντες όπως το εδαφικό ανάγλυφο και ο χαρακτήρας της ίδρυσης παίζουν πρωτεύοντα ρόλο, διαμορφώνοντας σε κάθε περίπτωση ένα ιδιαίτερο σχέδιο πολεοδομικής οργάνωσης. Όπως άλλωστε σημειώνει και ο Winter, στην ελληνιστική περίοδο κυριαρχεί το εξής παράδοξο: η συνεχής “πάλη” μεταξύ της ίδρυσης πόλης σε τοποθεσία όπου θα εξασφαλιζόταν - ως ένα

⁶⁴⁴Γερασίου 2007, 91 και 94.

βαθμό - με φυσικό τρόπο η προστασία της, με αυτήν της ευκολίας ίδρυσης, σε σημείο όπου η ασφάλεια της δεν εξασφαλιζόταν από φυσικούς παράγοντες στο ελάχιστο⁶⁴⁵. Ως συνέπεια αυτής της πρακτικής, συναντούμε πόλεις μεγαλύτερης έκτασης από αυτές της κλασικής περιόδου⁶⁴⁶, σε τοποθεσίες εύκολα προσβάσιμες, που διαθέτουν ωστόσο ιδιαίτερα εντυπωσιακούς αμυντικούς μηχανισμούς (π.χ. Άλος, ο προμαχώνας της πόλης στη Γορίτσα). Στις Φερές, η φυσική πηγή νερού αποτέλεσε για χιλιετίες τον πυρήνα του οικισμού και της μετέπειτα ισχυρής πόλης της Πελασγιώτιδας. Το γεγονός ότι η κάτω πόλη απλωνόταν στην πεδιάδα, δεν φαίνεται να αποτέλεσε αποτρεπτικό παράγοντα για τις αρχές της, αφού τειχίζεται εκ νέου μέσα στον 4^ο αι. π.Χ., με την οχύρωσή της να επεκτείνεται μέσα στον 2^ο αι. π.Χ. Η κρήνη - βασική πηγή νερού της αρχαίας πόλης - που βρίσκεται πάντα στο κέντρο της πόλης, αποτελεί εδώ το βασικό σημείο γύρω από το οποίο αναπτύσσεται τοπογραφικά ανά τους αιώνες.

Όπως προαναφέρθηκε, η έκταση που καλύπτει ο τειχισμένος χώρος σε κάθε περίπτωση ποικίλει, ενώ τις περισσότερες φορές δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί με ακρίβεια, καθώς έχουν αποκαλυφθεί μόλις κάποια τμήματα των οχυρώσεων και των πολεοδομικών τους ενοτήτων (π.χ. Γόμφοι, Λάρισα, Όρθη). Συνεπώς, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, παρά μόνο να υποθέτουμε την έκταση που καταλαμβάνει ο τειχισμένος χώρος, την περιοχή όπου αναπτύσσονταν η οικιστική ζώνη κτλ. Παρ' όλα αυτά, στην πλειονότητα των περιπτώσεων κάνουμε λόγο για σχετικά μικρού μεγέθους πόλεις, με εξαίρεση το παράδειγμα της Δημητριάδας, της οποίας η τειχισμένη έκταση καλύπτει μια περιοχή 4400 στρεμμάτων. Το Κάστρο Καλλιθέας και η γειτονική πόλη του λόφου της Γορίτσας - πόλεις που επίσης ιδρύονται κατά την ελληνιστική περίοδο - καλύπτουν μια έκταση σαφώς πολύ μικρότερη, 340 και 330 στρεμμάτων αντίστοιχα⁶⁴⁷. Στην Άλο, έχει υπολογιστεί ότι μόνο η έκταση της κατοικημένης περιοχής - η «κάτω πόλη» - η οποία φαίνεται ότι περιλαμβάνει κτίρια σε όλη της την έκταση, φτάνει περίπου τα 410 στρέμματα. Στο Βλοχό, η κάτω πόλη (θέση «Πάτωμα») καταλαμβάνει μια έκταση περίπου 250 στρεμμάτων. Η πόλη της Φαρσάλου - αν και δεν ασκεί την επιρροή που ασκούσε στο θεσσαλικό χώρο κατά την κλασική περίοδο - καλύπτει μια έκταση 1100 στρεμμάτων, ο Άτραγας 1500 και η Σκοτούσσα 590 στρεμμάτων. Η Πέλινα μετά και την επέκτασή της κατά την ελληνιστική περίοδο καλύπτει μια έκταση 800 στρεμμάτων. Οι Φερές, η έκταση των οποίων δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια, φαίνεται ότι καλύπτουν μια έκταση μεταξύ 800 και 1200 στρεμμάτων.

⁶⁴⁵Winter 1971, 60.

⁶⁴⁶Ενδεικτικό παράδειγμα η πόλη του Άτραγα, η οποία καταλαμβάνει μια έκταση 500 στρεμμάτων τη κλασική περίοδο, ενώ την ελληνιστική περίοδο - όταν και επεκτείνεται στη πεδιάδα - καταλαμβάνει έκταση 1500 στρεμμάτων.

⁶⁴⁷Φαίνεται ότι πόλεις με στρατιωτικό χαρακτήρα έδιναν έμφαση στην επιλογή στρατηγικής τοποθεσίας και στην ισχυρή οχύρωση και όχι τόσο στη πιθανή επέκταση της πόλης, αφού επιλέγονται τοποθεσίες με σαφείς περιορισμούς. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί και η Δούρα-Ευρώπος στη Μεσοποταμία. Πόλη ιδρυμένη από τους Σελευκίδες, περίπου το 303 π.Χ. επάνω στο δρόμο που ένωσε τη βόρεια με τη νότια Μεσοποταμία (ανάμεσα σε δύο πρωτεύουσες: τη Σελεύκεια στον Τίγρη ποταμό και την Αντιόχεια στον Ορόντη) και δίπλα στις όχθες του Ευφράτη ποταμού καταλαμβάνει μια έκταση περίπου 450 στρεμμάτων. Η πόλη που οργανώνεται σε όλη την έκταση που ορίζεται από την ισχυρή οχύρωση σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα διαθέτει αγορά στο μέσο της που καταλαμβάνει χώρο ίσο με οκτώ οικοδομικές της νησίδες (κάθε οικοδομική της νησίδα είχε διαστάσεις 70x35μ.). Βλ. Coqueugniot, G. 2011. "The Oriental agora: The case of Seleucid Europos-Dura, Syria" In Giannikouri A.(ed.), *The Agora in the Mediterranean from Homeric to Roman times*. Proceedings of the International Conference. Kos, Athens. 295-309. Coqueugniot, G. 2014. "The agora of Europos-Dura (Syria): An Archival and Archeological Reappraisal". *Pegasus Issue 57*: 27-35.

Οι αναλημματικοί τοίχοι που αποκαλύφθηκαν στις πλαγιές των λόφων, σε Τρίκκη, Άτραγα, Φερές, δείχνουν ότι η εξασφάλιση περισσότερου χώρου ήταν αναγκαία, με την έκταση που κάλυπτε ο τειχισμένος χώρος να μην επαρκεί για τις αυξημένες ανάγκες των κατοίκων. Αντίθετα, στη Δημητριάδα και το Κάστρο Καλλιθέας ένα μεγάλο μέρος του τειχισμένου χώρου παραδόξως δεν δομείται σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα με το χώρο να παραμένει ελεύθερος αν και όχι εντελώς αδόμητος. Ο ανατολικός τομέας αυτών των πόλεων φαίνεται να καταλαμβάνεται κυρίως από την οικιστική ζώνη, την αγορά (ή τις αγορές στη περίπτωση της Δημητριάδας) και τα ιερά, ενώ η ακριβής χρήση του δυτικού τομέα παραμένει αινιγματική. Μάλιστα στη Δημητριάδα, η έκταση που καλύπτει ο δυτικός τομέας είναι αρκετά μεγαλύτερη σε σχέση με τον πυκνοκατοικημένο ως φαίνεται ανατολικό. Από τα μνημεία που ήρθαν στο φως, είναι σαφές ότι η οικιστική ζώνη της πόλης περιορίστηκε στον ανατολικό τομέα. Πιθανότατα η μεγάλη έκταση που κάλυπτε ο δυτικός τομέας να εξυπηρετούσε εκτός από τις πολιτιστικές ανάγκες (θέατρο, ηρώο, γυμνάσιο) και τις αγροτικές δραστηριότητες των κατοίκων της (π.χ. κτηνοτροφία, καλλιέργειες σε περίοδο πολιορκίας). Επιπλέον, το γεγονός ότι οι αρχές άφησαν αδόμητη - ωστόσο τειχισμένη - μια τόσο μεγάλη έκταση δείχνει ότι υπήρχε πρόβλεψη για μελλοντική ανάπτυξη/επέκταση ίσως της οικιστικής ζώνης.

Η πλειονότητα των πόλεων που εξετάστηκαν παρόλο που φέρουν σημάδια κατοίκησης ήδη από πολύ νωρίς (π.χ. Λάρισα, Φάρσαλος), σώζουν λιγοστά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της κλασικής περιόδου στις περισσότερες περιπτώσεις. Οι πόλεις που είναι και οι καλύτερα μελετημένες μέχρι και σήμερα στη περιοχή της Θεσσαλίας, ιδρύονται και κατοικούνται κατά την ελληνιστική περίοδο.

Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της Δημητριάδας, της γειτονικής πόλης στον λόφο της Γορίτσας, της Άλου στην πεδιάδα του Αλμυρού και τέλος της πόλης στον λόφο του Κάστρου Καλλιθέας, νοτιότερα της Άλου. Κοινά χαρακτηριστικά τους, είναι η οργάνωση σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα πολεοδομίας και η έμφαση στην ισχυρή οχύρωση. Παρόλο που εξετάζονται τέσσερις θέσεις, οι οποίες βρίσκονται στην ανατολική Θεσσαλία, με κοινό παρονομαστή την κοντινή απόσταση από τη θάλασσα ή πάνω σε αυτήν, καθεμία φαίνεται πως διατηρεί την ιδιαίτερη ταυτότητά της. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι στη Δημητριάδα και στο Κάστρο Καλλιθέας παρατηρείται, όπως προαναφέρθηκε, μια ιδιαίτερη εφαρμογή του ιπποδάμειου συστήματος. Ενώ λοιπόν, η ανατολική πλευρά της πόλης χαρακτηρίζεται από οικοδομικές νησίδες ίσων διαστάσεων⁶⁴⁸, η δυτική πλευρά δεν φαίνεται να ακολουθεί αυτή τη διάταξη. Στην περίπτωση της Δημητριάδας, το ύψωμα στο κέντρο του τειχισμένου αστικού κέντρου θα χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση του βασιλικού ανακτόρου, ενώ στο Κάστρο Καλλιθέας θα αποτελέσει την ακρόπολη της πόλης. Ανατολικός και δυτικός τομέας χωρίζονται από διατείχισμα, με τον δυτικό τομέα στη Δημητριάδα να καταλαμβάνεται από κτίρια όπως το θέατρο, το “ηρώο” και πιθανότατα το στάδιο-ιππόδρομο, ενώ στο Κάστρο Καλλιθέας, από κτίρια, των οποίων η χρήση δεν έχει ακόμη διευκρινιστεί. Άλος και Γορίτσα διαθέτουν οικοδομικές νησίδες που ποικίλουν σε μήκος. Στην περίπτωση της Γορίτσας, ο περιορισμένος

⁶⁴⁸Σαφώς οι διαστάσεις των οικοδομικών νησίδων της Δημητριάδας είναι πολύ μεγαλύτερες από αυτές του Κάστρου Καλλιθέας. Οι νησίδες της Δημητριάδας έχουν διαστάσεις 101x51μ. (14 ή και περισσότερες οικίες), ενώ του Κάστρου Καλλιθέας 38.5x45μ. (6 οικίες).

χώρος του λόφου οδήγησε σε μια προσαρμογή του υποδάμειου συστήματος, απόλυτα αναγκαία. Οι γεωφυσικές έρευνες σε Φερές και στο Βλοχό έδειξαν ότι το σχέδιο που εφαρμόστηκε δεν ήταν ένας αυστηρά ορθογώνιος κάρναβος, αλλά στις Φερές το οδικό δίκτυο - τουλάχιστον βορειοανατολικά της Μαγούλας Μπακάλη - είχε μια διαγώνια διάταξη, ενώ στο Βλοχό παρόλο που η πλειονότητα των μικρότερων οδών κατέληγε στη μεγάλη λεωφόρο υπήρχαν και δρόμοι που δεν εντάσσονταν στο σχέδιο. Η πόλη όμως της Δημητριάδας αποτελεί ξεχωριστό καθεστώς.

Η περίπτωση της Δημητριάδας είναι σίγουρα ιδιαίτερη, καθώς πρόκειται για μια μακεδονική πρωτεύουσα επί θεσσαλικού εδάφους και μπορεί να συγκριθεί στον Βορρά, τόσο με την παλαιά πρωτεύουσα των Μακεδόνων (Αιγές/Βεργίνα) όσο και με τη νέα (Πέλλα) και στο Νότο με τη Σικυώνα (**Εικ. 4.1**), αφού πρόκειται για πόλη που επανιδρύει ο Δημήτριος Πολιορκητής. Αν και σε σαφώς μικρότερη κλίμακα, η πόλη που ιδρύεται από τον Μακεδόνα βασιλιά, με σκοπό τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των θεσσαλικών πόλεων και των περασμάτων από βορρά σε νότο και αντίστροφα, όπως και τον έλεγχο του Παγασητικού κόλπου, που είναι και η μοναδική έξοδος προς τη θάλασσα για τους θεσσαλούς - διαθέτει όλα τα στοιχεία των μακεδονικών πρωτευουσών, σε συνδυασμό με τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα που της έδωσε το εμπορικό της λιμάνι. Τα κυριότερα από αυτά, είναι η στενή συνάφεια μεταξύ του ανακτόρου που βρίσκεται σε ύψωμα, με θέα στο θέατρο και στην αγορά και η αυστηρή πολεοδομική οργάνωση. Στην περίπτωση της Δημητριάδας, εν αντιθέσει με την περίπτωση των Αιγών (**Εικ. 4.3**) και της Πέλλας (**Εικ. 4.4**), όπου το ανάκτορο απλώνεται σε λόφο στη μια άκρη της πόλης, το ανάκτορο βρίσκεται σε ύψωμα στο κέντρο της τειχισμένης πόλης. Η πόλη που χωρίζεται σε ανατολικό και δυτικό τομέα, ενσωματώνει μόνο εν μέρει το ανάκτορο στο γενικότερο πολεοδομικό της σχέδιο, εν αντιθέσει ιδιαίτερα με την Πέλλα, όπου ανάκτορο, αγορά και οικοδομικά τετράγωνα εντάσσονται πλήρως στο πολεοδομικό σχέδιο. Στη Δημητριάδα, ο ανατολικός τομέας, απόλυτα οργανωμένος σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα, είναι εκ διαμέτρου αντίθετος με τον δυτικό τομέα, όπου το θέατρο, το “ήρώ” και το γυμνάσιο φαίνεται να εντάσσονται πιο ελεύθερα στο ρυμοτομικό σχέδιο. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε σχέδιο, αφού είναι σαφές ότι, όπως και στις περιπτώσεις των Αιγών και της Πέλλας (**Εικ. 4.5**), ανάκτορο και πολεοδομική οργάνωση της πόλης αποτελούν μέρος ενός καλά οργανωμένου πολεοδομικού προγράμματος, που στην περίπτωση της Δημητριάδας προσαρμόζεται απόλυτα στο εδαφικό ανάγλυφο. Αρχιτεκτονικά, το λεγόμενο “τετραπύργιο” του ανακτόρου της Δημητριάδας φαίνεται ότι έχει επιρροές από το προγενέστερο Περιστύλιο Ι του ανακτόρου της Πέλλας. Οι συγκεκριμένες δύο πτέρυγες φαίνεται ότι προορίζονταν για τους επίσημους επισκέπτες και τους φιλοξενούμενους της βασιλικής αυλής, όπως προδίδουν τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τους⁶⁴⁹.

Η Σικυώνα, πόλη που ιδρύθηκε επίσης από τον Δημήτριο Πολιορκητή λίγα χρόνια μετά τη Δημητριάδα στον Κορινθιακό κόλπο, ακολουθεί μια παρόμοια διάταξη πολεοδομικά (**Εικ. 4.1 & Εικ. 4.2**). Ο προσανατολισμός της πόλης σύμφωνα με τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, ο έντονος παραλληλισμός στη κατασκευή των τειχών τους και η εφαρμογή ενός ενιαίου πολεοδομικού σχεδίου στο κατώτερό της πλάτωμα

⁶⁴⁹Nielsen 1999, 93. Winter 2006, 163-165.

- όπως συμβαίνει και στον ανατολικό τομέα της Δημητριάδας - αποτελούν βασικά κοινά χαρακτηριστικά τα οποία απαντούν στις δύο πόλεις⁶⁵⁰.

Στην περίπτωση της Άλου, του Κάστρου Καλλιθέας και της Γορίτσας, φαίνεται ότι ο στρατιωτικός χαρακτήρας της πόλης υπερισχύει, ενώ το αντίθετο συμβαίνει με τη Δημητριάδα που έχει έναν περισσότερο κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, όπως φαίνεται και από τα ιερά της. Στις παραπάνω περιπτώσεις, η πόλη που θα ιδρυθεί και θα κατοικηθεί κατά την ελληνιστική περίοδο δεν θα επανακατοικηθεί, αφήνοντας αναλλοίωτο τον χώρο. Στην Άλο, πέρα από την ιδιαιτερότητα της τοποθεσίας, καθώς συνήθης πρακτική των θεσσαλών ήταν οι πόλεις να εκμεταλλεύονται κάποιο λόφο για προστασία και έλεγχο της ευρύτερης περιοχής τους, η πόλη ακολουθεί την τριμερή διάταξη, με την άνω πόλη να συγκεντρώνει τις δημόσιες λειτουργίες και την κάτω πόλη, που ήταν οργανωμένη σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα, να αποτελεί την κατ' εξοχήν οικιστική ζώνη. Στην περίπτωση της πόλης στον λόφο του Κάστρου Καλλιθέας, ο δυτικός και ο ανατολικός τομέας της πόλης παρουσιάζουν επίσης μεγάλες διαφορές. Στον ανατολικό, όπως φαίνεται, συγκεντρώνεται η ζωή της πόλης, αφού εδώ βρίσκεται η αγορά με τα ιερά και οι οικίες, όλα οργανωμένα σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα. Σύμφωνα με τις μέχρι τώρα έρευνες, ο δυτικός τομέας δεν φαίνεται να είναι ούτε τόσο πυκνοκατοικημένος, ούτε οργανωμένος σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα. Οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι η περιοχή χρησίμευε σε περίπτωση πολιορκίας, για κτηνοτροφικές δραστηριότητες κτλ. Τέλος, η περίπτωση της πόλης στον λόφο της Γορίτσας έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Οργανωμένη σύμφωνα με ένα ιδιαίτερο, αλλά αυστηρά οργανωμένο ιπποδάμειο σύστημα που εκμεταλλεύεται πλήρως τον περιορισμένο χώρο που είναι διαθέσιμος, διαμορφώνει ένα ιδιαίτερο σχέδιο που ανταποκρίνεται στο εδαφικό ανάγλυφο, με ανοικτούς χώρους-πλατείες και δύο ακροπόλεις. Η αγορά - ή οι αγορές της πόλης - φαίνεται ότι ήταν υπαίθριου τύπου, με πάγκους που στήνονταν σε αυτούς τους ανοικτούς χώρους. Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω είναι, όπως φαίνεται μέχρι τώρα, η απουσία μνημειακής αρχιτεκτονικής και το γεγονός, ότι μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη θεάτρου. Η έλλειψη θεάτρου μπορεί να οφείλεται είτε στον χαρακτήρα της πόλης, είτε στο γεγονός ότι πρόκειται για περιπτώσεις πόλεων με βραχύβια περίοδο κατοίκησης, οπότε και δεν πρόλαβε να κατασκευαστεί, δεδομένου ότι προτεραιότητα των αρχών τους αποτελούσε κυρίως η κατασκευή της οικιστικής ζώνης και της οχύρωσής τους. Εκεί που το τοπίο γίνεται πιο ξεκάθαρο, είναι στο κομμάτι των οχυρώσεων.

Η πολύ καλύτερη εικόνα που έχουμε διαμορφώσει για τις οχυρώσεις ίσως να οφείλεται και στο γεγονός, ότι κατά την ελληνιστική περίοδο οι θεσσαλικές πόλεις βρίσκονται κάτω από τη μακεδονική κυριαρχία και επιρροή, κάτι που σε πολλές περιπτώσεις είναι εύκολα ανιχνεύσιμο. Επιπλέον, η ιδιαίτερη μέριμνα για τις οχυρώσεις κατά την ελληνιστική περίοδο ίσως αποτελεί σαφή ένδειξη - τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις - ότι η πόλη δεν αποτελούσε κάτι περισσότερο από ένα φρούριο, αφού όπως διαπιστώσαμε επιλέγονταν στρατηγικού ενδιαφέροντος θέσεις. Αυτό, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να δούμε πως μεταφράζεται εντός του αστικού τοπίου.

⁶⁵⁰Λώλος και Σαρής 2011, 141.

Πόλεις, οι οποίες είχαν ιδρυθεί προ της ελληνιστικής περιόδου, ενισχύονται αμυντικά (π.χ. Γόμφοι, Φάρσαλος, Πρόερνα), ενώ, πόλεις που ιδρύονται κατά την ελληνιστική περίοδο, έχουν ιδιαίτερα ενισχυμένες οχυρώσεις, που περιλαμβάνουν πύργους ισχυρής κατασκευής (η σταυροειδής θεμελίωση στη περίπτωση της π.χ. της Άλου, του Κάστρου Καλλιθέας, της Πρόερνας), προμαχώνες (Γορίτσα), πύλες του τύπου με αυλή (Άλος, Κάστρο Καλλιθέας, Βλοχός).

Αυτό που συναντούμε συστηματικά, είναι το ψευδο-ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας, από λίθους ορθογώνιους στο εξωτερικό και εσωτερικό μέτωπο και γέμισμα από μικρότερες πέτρες και λίθους (οχυρώσεις Κάστρου Καλλιθέας, Άλου, Φαρσάλου, Πρόερνας κ.α.). Το πάχος του τείχους διαφέρει κατά περίπτωση, όπως και οι διαστάσεις των πύργων, δίχως ωστόσο να εντοπίζονται μεγάλες διαφορές. Στις περιπτώσεις όπου έχει εντοπιστεί το τείχος της αρχαϊκής-κλασικής περιόδου, φαίνεται ότι είναι απλής πολυγωνικής μορφής (π.χ. Βλοχός, Φάρσαλος, Φερές). Στη θέση «Σωρός», κοντά στη Δημητριάδα η οχύρωση που χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο είναι κατασκευασμένη από πλακοειδείς λίθους, τεχνική που συναντούμε και στην ακρόπολη των Γόννων και χρονολογείται στην ίδια περίοδο. Στο «Σωρό», αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό στοιχείο, αφού σε αυτή την περίπτωση το τείχος της πόλης και ακρόπολης αποτελείται από πέντε ή έξι ομόκεντρους κύκλους. Ωστόσο, λιγότερο σαφή εικόνα παρέχεται από τα δείγματα δημόσιας-μνημειακής αρχιτεκτονικής.

Στον θεσσαλικό χώρο, τα δείγματα δημόσιας-μνημειακής αρχιτεκτονικής εντός του αστικού χώρου που έχουν σωθεί είναι λιγοστά και αφορούν κυρίως σε θέατρα (π.χ. θέατρο Λάρισας, Φθιωτίδων Θηβών, Δημητριάδας), ιερά (π.χ. Φερές, λόφος Σωρού) και μικρούς ναούς (π.χ. Άλος, Μελιταία, Όρθη). Κτίσματα, όπως το βουλευτήριο, το πρυτανείο, το γυμνάσιο και η παλαιστρα ή ακόμα και κρηναία οικοδομήματα (με εξαίρεση αυτό των Φερών που πρόσφατα αποκαλύφθηκε) δεν έχουν ανευρεθεί. Αυτό προξενεί εντύπωση, αν αναλογιστούμε ότι ιδίως κατά την ελληνιστική περίοδο παρατηρείται, τουλάχιστον στην αρχιτεκτονική, μια γενικευμένη τάση προς την κατασκευή πολυδάπανων κτιρίων εντυπωσιακών διαστάσεων⁶⁵¹. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις όπως π.χ. στο Κιέριον, στην άνω πόλη της Άλου, στη Σκοτούσσα, στο Βλοχό η έρευνα έχει εντοπίσει κτίσματα μεγάλων διαστάσεων, τα οποία θα μπορούσαν να εξυπηρετούν τις δημόσιες λειτουργίες της εκάστοτε πόλης, ωστόσο, ελλείπει ανασκαφών, δεν είμαστε ακόμη σε θέση να υποδείξουμε με σιγουριά το σημείο όπου συγκεντρωνόταν η δημόσια ζωή της. Σε εγκαταστάσεις όπως η Άλος, η Γορίτσα και το Κάστρο Καλλιθέας, φαίνεται ότι οι αιτίες ίδρυσης τους είναι καθαρά στρατιωτικού ενδιαφέροντος, με σκοπό να ελέγχονται κύρια περάσματα, έτσι η επένδυση σε μνημειακού τύπου αρχιτεκτονήματα, ως φαίνεται, δεν αποτέλεσε προτεραιότητα των αρχών.

Στη Δημητριάδα, το ημιτελές “ηρώο” θα μπορούσε να αποτελεί δείγμα της τάσης κατασκευής κτισμάτων μνημειακών διαστάσεων που κυριαρχεί την ελληνιστική περίοδο. Στη Σκοτούσσα, η ανασκαφή του λεγόμενου “μεγάλου κτιρίου” που χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, ίσως είναι ενδεικτική για το πού θα πρέπει να κατευθυνθούν οι ανασκαφές της ιταλικής και

⁶⁵¹Lawrence 1983, 196.

ελληνικής ομάδας αρχαιολόγων. Πολύ πιθανό στη συγκεκριμένη περιοχή να βρισκόταν το κέντρο της δημόσιας ζωής της. Το κτίριο που αποκαλύφθηκε στο σημείο, όπως υποδεικνύουν η προσεγμένη κατασκευή του, το εσωτερικό του περιστύλιο, τα μαρμάρινα διακοσμητικά στοιχεία που ανευρέθηκαν και οι ενδείξεις ύπαρξης στοάς, οδηγεί τους ανασκαφείς στην υπόθεση ότι πρόκειται για δημόσιο ή ιερό κτίσμα. Στο Κάστρο Καλλιθέας, το Κτίριο 10 φέρει επίσης ενδείξεις διαφόρων δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα σε αυτό. Οι ανασκαφείς πιθανολογούν τη χρήση του ως χώρο παράθεσης δημοσίων γευμάτων⁶⁵². Εκτός από τον εντυπωσιακό αριθμό λίτρων που μπορούσαν να αποθηκευτούν στους πίθους που ανευρέθησαν (14.202) και τα 150 υφαντικά βάρη υποδεικνύουν δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στο κτίσμα. Ωστόσο, πολλές είναι και οι ενδείξεις λατρευτικών δραστηριοτήτων, όπως η θυσία που βρέθηκε στη μεγάλη εστία, τα ειδώλια από τερακότα, καθώς και διάφοροι σκαλισμένοι βωμοί από ασβεστόλιθο και μάρμαρο που συναντήσαμε και σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. Μελιταία, Φάρσαλος)⁶⁵³.

Οι περιπτώσεις τόσο της Λάρισας, όσο και της Τρίκκης είναι όντως περιπλοκότερες. Πόλεις πυκνοκατοικημένες ως και στις μέρες μας, δίνουν σαφώς πολύ λιγότερα στοιχεία της μορφής που είχαν στην αρχαιότητα. Ενδεικτικό είναι ότι μέχρι και σήμερα, η έκταση που καταλάμβανε ο τειχισμένος χώρος είναι εν πολλοίς υποθετική. Ωστόσο, παραδόξως σώζουν η καθεμιά και από ένα δείγμα της εξέχουσας δημόσιας αρχιτεκτονικής τους. Η μεν Λάρισα το μεγάλο ελληνιστικό θέατρο και η Τρίκκη μέρος του περίφημου Ασκληπιείου της. Από στοιχεία που αντλούν μέχρι και σήμερα οι ερευνητές από τις σωστικές κυρίως ανασκαφές, φαίνεται πως είναι πολύ πιθανό, ότι σε μορφή, το αστικό τους τοπίο δεν παρεκκλίνει ιδιαίτερα από τις νόρμες τουλάχιστον της ελληνιστικής περιόδου⁶⁵⁴.

Ερωτήματα πιο επιτακτικά, εγείρονται αναφορικά με τα ιερά. Μέχρι στιγμής, οι έρευνες δεν έχουν αποκαλύψει την ύπαρξη κάποιου μεγάλου ιερού, με περίπτερο ναό εντός του πολεοδομικού ιστού σε κάποια από τις θέσεις που εξετάστηκαν, ούτε μας επιτρέπουν να εξάγουμε κάποιο συμπέρασμα για τη θέση που κατείχαν τα μικρά ιερά που εντοπίστηκαν στον πολεοδομικό ιστό των θεσσαλικών πόλεων. Εντάσσονταν στον πολεοδομικό της ιστό, ήταν συγκεντρωμένα σε ένα σημείο του ή βρίσκονταν διάσπαρτα εντός και εκτός αυτού.

Η Δημητριάδα πιθανότατα ανήκε στη τελευταία κατηγορία. Αν και ο ανατολικός της τομέας ήταν αυστηρά οργανωμένος όπως προαναφέρθηκε, φαίνεται ότι δεν υπήρξε σχεδιασμός, ώστε τα ιερά να κατασκευαστούν σε μια οριοθετημένη περιοχή, αλλά αυτά φαίνεται ότι βρίσκονταν διάσπαρτα μέσα στη πόλη. Ο μικρός εν παραστάσι ναός που αποκαλύφθηκε στη λεγόμενη ιερή αγορά της πόλης είναι το μοναδικό ιερό κτίσμα που έχει ανασκαφεί, με τα πολυάριθμα ιερά (π.χ. Σαραπείο, ιερό Πασικράτας κ.α.) που μας είναι γνωστά από επιγραφές ότι υπήρχαν στη πόλη, ακόμη να μην έχουν αποκαλυφθεί. Το Σαραπείο πιθανολογείται ότι βρίσκεται στη νότια πλευρά της πόλης, ενώ το ιερό της Αφροδίτης Πασικράτας και της Αρτέμιδος Εννοδίας εκτός των νότιων τειχών. Στο ΝΔ άκρο της οικιστικής ζώνης της Δημητριάδας, κτίσμα

⁶⁵²Haagsma e Karapanou 2013, 23.

⁶⁵³Haagsma 2014, 8.

⁶⁵⁴Πιθανότατα κατά την ελληνιστική περίοδο η επέκταση τους ακολουθεί το ιπποδάμειο σύστημα. Βλ. σχετικά κεφάλαια.

ερμηνεύθηκε, μεταξύ άλλων, λόγω της αρχιτεκτονικής του διαφοροποίησης από τις οικίες και των πολυάριθμων ευρημάτων που σχετίζονται με λατρεία της Μητέρας των Θεών, ως Μητρώο.

Αντίθετα στην Άλο, φαίνεται ότι η άνω πόλη συγκέντρωνε πλήρως τη δημόσια και θρησκευτική ζωή του άστεως. Το πλήθος των κτισμάτων μεγάλων διαστάσεων δεν έχουν ανασκαφεί έτσι ώστε να διαπιστωθεί αν πρόκειται για οικοδομήματα δημοσίου ή θρησκευτικού χαρακτήρα, με μοναδική εξαίρεση το απλό μικρό κτίσμα, το οποίο, όπως έδειξαν οι ανασκαφές, πρόκειται για ιερό της Δήμητρας και της Περσεφόνης. Στο Κάστρο Καλλιθέας, το μικρό τετράγωνο Κτίριο 5, που βρίσκεται εντός της αγοράς και που ερμηνεύθηκε ως ιερό ακόμη άγνωστης θεότητας, παραμένει το μόνο κτίσμα με ιερό χαρακτήρα που εντοπίστηκε στην πόλη έως τώρα. Στην Τρίκκη, το Ασκληπιείο βρισκόταν στο κέντρο του αρχαίου αστικού κέντρου. Στη Λάρισα, επιγραφές υποδεικνύουν την ύπαρξη τουλάχιστον δύο ιερών στην πεδινή έκταση της πόλης, σε μικρή απόσταση από το μεγάλο θέατρο.

Εντός του πολεοδομικού ιστού, αυτό που μπορεί να ειπωθεί, σύμφωνα με τις έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε κάθε αστικό κέντρο μέχρι στιγμής, είναι ότι μικρά ιερά βρίσκονταν διάσπαρτα στον χώρο και δεν φαίνεται να υπήρχε συγκεκριμένη περιοχή, η οποία προοριζόταν για την ανέγερση τους. Ενδείξεις μικρού ιερού εντός των τειχών έχουν εντοπιστεί στον Βλοχό, στις νότιες πλαγίες του λόφου, αλλά και στο μέσον της οικιστικής ζώνης. Στον Άτραγα, εντοπίστηκε δωρικός ναός αφιερωμένος στις Νύμφες. Στους Γόννους, ιερό του Ασκληπιού κοντά στο νοτιοανατολικό σκέλος του τείχους της πεδιάδας. Στο Ομόλιον, δύο ναϊκά κτίσματα επίσης διάσπαρτα εντός του πολεοδομικού ιστού.

Οι ακροπόλεις των πόλεων αποτελούσαν διαχρονικά και συνήθη χώρο λατρείας κάτι που διαπιστώνεται και στα θεσσαλικά παραδείγματα. Έτσι, έχουν εντοπιστεί ιερά σε πολλές περιπτώσεις. Στην Άργισσα εντοπίστηκε ιερό κλασικών χρόνων, στον Άτραγα ιερό αρχαϊκών χρόνων, στους Γόννους υπήρχε αρχαϊκός δωρικός, δίστυλος εν παραστάσι ναός αφιερωμένος στην Αθηνά Πολιάδα, στις Φθιώτιδες Θήβες αρχαϊκός ναός επίσης αφιερωμένος στην Αθηνά Πολιάδα. Οι ελληνιστικές ακροπόλεις (π.χ. Άλος, Γορίτσα, Δημητριάδα) φαίνεται ότι διατηρούσαν έναν αμιγώς στρατιωτικό χαρακτήρα χωρίς καμία τους να φέρει ενδείξεις θρησκευτικής χρήσης του χώρου.

Σε πολλές περιπτώσεις παρατηρήθηκε επίσης, ότι μικρά ιερά κατασκευάζονταν σε μικρή απόσταση εκτός των τειχών της πόλης. Στη περιοχή της Μελιταίας, το εξωαστικό ιερό της Εννοδίας βρίσκεται πολύ κοντά στο βορειοδυτικό σκέλος του τείχους, πιθανότατα πάνω στον δρόμο που οδηγούσε στη δυτική πύλη της πόλης. Ωστόσο, το σημαντικότερο ιερό της πόλης και της επικράτειάς της, εκείνο του Διός Οθρύου, εντοπίζεται στα σύνορα με το Ναρθάκι σε υψόμετρο 750μ. Στην Όρθη, σε μικρή απόσταση από το ανατολικό σκέλος του τείχους, αποκαλύφθηκε ιερό όπου λατρεύονταν γυναικείες θεότητες, αποτελούμενο από έναν μικρό ναό εν παραστάσι, βοηθητικά κτίσματα, ενώ αποκαλύφθηκε και τμήμα του τεμένους του. Σε μικρή απόσταση εκτός των τειχών ωστόσο, συναντούμε και μεγάλα ιερά. Στη θέση «Σωρός» και στη Μητρόπολη εντοπίστηκε ιερό αφιερωμένο στον θεό Απόλλωνα του 6^{ου} αι. π.Χ. με αρκετές αρχιτεκτονικές ομοιότητες. Στην Πρόερνα, μακρόστενο οικοδόμημα του 4^{ου} αι. π.Χ. εκτός των τειχών ερμηνεύθηκε ως Θεσμοφόριο. Το

μεγάλο ιερό του 4^{ου} αι. π.Χ. της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας στις Φερές εντοπίστηκε επάνω στον αρχαίο δρόμο για τη Λάρισα, επίσης σε μικρή απόσταση από τα τείχη.

Στο σκέλος τώρα που αφορά τις δημόσιες αγορές, πρέπει να υπογραμμιστούν τα εξής. Στοιχεία για την αγορά των θεσσαλικών πόλεων αντλούμε κυρίως από τις πηγές. Η αγορά των πόλεων που εξετάστηκαν παραπάνω έχει εντοπιστεί σε λιγιστές μόνο περιπτώσεις. Συνήθως και σύμφωνα με τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα, σε συνδυασμό με τις γραπτές μαρτυρίες, γνωρίζουμε ότι συνήθως εντοπίζεται σε κεντρικό σημείο, στον πολεοδομικό ιστό της πόλης. Σε περιπτώσεις που έχουν υπάρξει εκτεταμένες ανασκαφές, διαπιστώθηκε, ότι ενώ ακολουθείται αυτός ο κανόνας, υπάρχουν και περιπτώσεις, όπου η αγορά και η οικιστική ζώνη είναι πλήρως διαχωρισμένες (π.χ. Άλος), περιπτώσεις, όπου πιθανότατα να υπήρχαν δύο αγορές (π.χ. Άλος⁶⁵⁵, Δημητριάδα, Λάρισα) εκ των οποίων η μια ήταν καθαρά εμπορικού χαρακτήρα, ενώ σε άλλες δεν αποκλείεται η αγορά- εκτός από περισσότερες από μια - να ήταν αποκλειστικά υπαίθρια (π.χ. αγορές στους ανοικτούς χώρους-πλατείες στη Γορίτσα).

Στη Δημητριάδα, ανάκτορο και “ιερή” αγορά ενώνονταν μέσω ράμπας, ωστόσο οι ερευνητές κάνουν λόγο και για μια δεύτερη αγορά - η οποία ακόμη δεν έχει εντοπιστεί - καθαρά εμπορικού χαρακτήρα, σε στενή συνάφεια αυτή τη φορά με το λιμάνι της πόλης, με σκοπό την εξυπηρέτηση των εμπορών. Το επιχείρημα έχει λογική, καθώς η αγορά που έχει εντοπιστεί, αφενός δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες ενός τόσο μεγάλου εμπορικού λιμανιού και αφετέρου, βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από αυτό, στο κέντρο σχεδόν, που καταλάμβανε η έκταση της πόλης. Η λεγόμενη “ιερή” αγορά είχε μήκος 177.50μ. και τουλάχιστον στη δυτική πλευρά κλείνεται από στοά. Αν η συγκεκριμένη αγορά ακολουθεί τα πρότυπα της ελληνιστικής περιόδου, όπου η αγορά πλέον περιτριγυρίζεται από στοές, όπως π.χ. στα πιο γνωστά παραδείγματα της Αθήνας, της Πέλλας, της Μιλήτου, της Περγάμου, της Κασσώπης, κ.α.⁶⁵⁶ (Εικ. 4.6, 4.5, 4.7, 4.8 & 4.9), στοές θα πρέπει να αναζητηθούν και στις υπόλοιπες πλευρές της. Στο μέσο της αγοράς, έστεκε ένας μικρός περίστυλος ιωνικός ναός με πρόναο, αφιερωμένος στην Αρτέμιδα Ιωλκία.

Στην περίπτωση της Άλου, η αγορά φαίνεται πως αναπτυσσόταν στην άνω πόλη. Αν και οι ερευνητές δεν υποδεικνύουν τη θέση της με βεβαιότητα, οι θεμελιώσεις κτιρίων μεγάλων διαστάσεων, σε συνδυασμό με μικρών διαστάσεων ναϊκό οικοδόμημα, δείχνουν, ότι αγορά και οικιστική ζώνη ήταν πλήρως διαχωρισμένες στη συγκεκριμένη περίπτωση. Μάλιστα, από τις έρευνες στην άνω πόλη, τα ίχνη αυτά δείχνουν ότι ίσως εδώ δεν ακολουθήθηκε το μοντέλο της σχεδόν τετράγωνης αγοράς, που περικλείεται από στοές και εντάσσεται στο κέντρο του πολεοδομικού ιστού της πόλης, όπως παρατηρήθηκε στα πιο γνωστά παραδείγματα που προαναφέρθηκαν, αλλά μάλλον ένα πιο ελεύθερο μοντέλο χωρίς σαφή σχεδιασμό⁶⁵⁷.

⁶⁵⁵Στην Άλο είναι πιθανή η ύπαρξη και δεύτερης αγοράς κατά μήκος της μεγάλης οδού, ωστόσο δεν έχει επιβεβαιωθεί. Βλ. παρούσα εργασία, σελ. 90, υποσημ. 491.

⁶⁵⁶Hoepfner 2005, 465.

⁶⁵⁷Εκτός από το ιερό, τα υπόλοιπα κτίρια που πιθανότατα σχετίζονται με την αγορά της πόλης έχουν εντοπιστεί χωρίς ωστόσο να γίνουν εκτεταμένες ανασκαφές. Έτσι, δεν έχει αποσαφηνιστεί η ακριβής χρήση των κτιρίων αυτών, ούτε εάν η αγορά εντάσσονταν σε κάποιο ρυμοτομικό σχέδιο ή όχι.

Χαρακτηριστική είναι ωστόσο η επιλογή, να ανεγερθεί στην πλαγιά και όχι στην πεδιάδα, τάση που συναντούμε ευρέως στις αγορές που ανεγείρονται στην ελληνοιστική περίοδο (π.χ. Πέργαμος)⁶⁵⁸.

Αντίθετα, στην περίπτωση του Κάστρου Καλλιθέας, η αγορά βρίσκεται πλήρως εναρμονισμένη με την οικιστική ζώνη, στον ανατολικό τομέα της πόλης. Οι ανασκαφείς της υπολογίζουν ότι καταλαμβάνει την έκταση περίπου τεσσάρων οικοδομικών τετραγώνων, καθώς η νοτιοανατολική της πλευρά ακόμη δεν έχει ανασκαφεί. Τουλάχιστον στη βορειοδυτική της πλευρά ορίζεται από στοά, ενώ το γεγονός ότι στη δυτική της πλευρά είναι σαφώς οριοθετημένη από μεγάλου μεγέθους λιθοπλίνθους από ασβεστόλιθο είναι σαφής ένδειξη ότι η περιοχή δεν ήταν προσβάσιμη απ' όλες της πλευρές. Η αγορά αποτελείται από έναν ανοιχτό χώρο που περιβάλλεται από έναν αριθμό ανεξάρτητων κτιρίων και επιπρόσθετες κατασκευές ακριβώς βόρεια της οδού Ε στα ανατολικά. Ανάμεσα στα κτίρια που έχουν ανασκαφεί, το Κτίριο 2 δεν αποκλείεται να αποτελεί το πρυτανείο της, ενώ το Κτίριο 5 πρόκειται πιθανότατα για ναό, ωστόσο το τελευταίο αναμένεται να επιβεβαιωθεί. Στο μέσον της δεν υπάρχουν ενδείξεις κτιρίων⁶⁵⁹. Στην πόλη στο λόφο της Γορίτσας, ο ανοικτός χώρος ΙΙΙ αποτελεί πιθανότατα και το επικρατέστερο σημείο ανέγερσης της αγοράς της πόλης, αφού η ευκολία πρόσβασης στο σημείο και από τις τρεις πύλες και η κοντινή απόσταση από την ακρόπολη τον καθιστούν ιδανικό σημείο. Στο Βλοχό, η αγορά (;)⁶⁶⁰ με διαστάσεις 50x50μ. εντοπίζεται σε άμεση συνάφεια με τη μεγάλη πύλη του νότιου σκέλους του τείχους. Εκτός από το μεγάλο κτίσμα που εντοπίστηκε εντός της περιοχής φαίνεται ότι ο υπόλοιπος χώρος παρέμεινε αδόμητος.

Στις Φερές, η αγορά βρίσκεται στο ανατολικό κομμάτι της κάτω πόλης, ωστόσο πέραν της ανασκαφής μιας στοάς και ενός κυκλικού κτίσματος δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία. Κυκλικά κτίσματα εντός αγορών αρχαίων πόλεων εντοπίζονται και σε άλλες πόλεις, όπως στην αγορά της Σπάρτης και της Αθήνας, αλλά και της Γόρτυνας. Οι έρευνες δείχνουν ότι η χρήση τους είχε είτε πολιτικό, είτε θρησκευτικό χαρακτήρα και σίγουρα θα ήταν πολύ ενδιαφέρον ανάλογα να ερμηνευθεί και η λειτουργία των θεσσαλικών περιπτώσεων, καθώς κυκλικά κτίσματα δεν απαντώνται με μεγάλη συχνότητα⁶⁶¹. Στη Φάρσαλο, πλήθος καταλοίπων κτισμάτων σε οικόπεδα στα οποία διεξήχθησαν σωστικές ανασκαφές στο κέντρο της σύγχρονης κωμόπολης, οδήγησαν στην άποψη, ότι στο σημείο βρισκόταν και η αρχαία αγορά. Το συμπέρασμα ωστόσο είναι ιδιαίτερα επισφαλές, καθώς κάποια από τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των κτισμάτων, θα μπορούσαν να ανήκουν και σε οικοδομήματα, ο χαρακτήρας των οποίων ήταν ιδιωτικός.

Οι βιοτεχνικές εγκαταστάσεις των αρχαίων πόλεων συνήθως εντοπίζονται είτε στις παρυφές τους, κοντά στα τείχη, είτε εκτός του τειχισμένου χώρου⁶⁶². Στις Φερές, η λεγόμενη «συνοικία των Κεραμέων»,

⁶⁵⁸Sielhorst 2011, 43.

⁶⁵⁹Haagsma 2011, 199-200.

⁶⁶⁰Τα κατάλοιπα έχουν εντοπιστεί μέσω γεωφυσικού τύπου ερευνών με το χώρο να παραμένει ανέσκαφος μέχρι στιγμής. Ως εκ τούτου η ερμηνεία του χώρου ως αγορά από την ομάδα που ερευνά την πόλη μπορεί να είναι επισφαλής.

⁶⁶¹Lippolis 2011.

⁶⁶²Στην περίπτωση της Αθήνας, παρατηρείται ότι από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις εντοπίζονται πλέον εκτός του αστικού κέντρου ανάμεσα στα Μακρά Τείχη και στην αδόμητη - μέχρι εκείνη τη περίοδο - περιοχή πίσω από το λόφο του Φιλοπάππου. Monaco, M.C. 2012. "Dix ans après: nouvelles données et considérations à propos du Céramique d'Athènes". In Esposito A. and Sanidas G. (eds.), *Quartiers artisanaux en Grèce ancienne. Une perspective méditerranéenne (Archaiologia)*.

περιοχή όπου εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα κεραμικά εργαστήρια και κλίβανοι, έχει εντοπιστεί στη νότια πλευρά της πόλης. Στον Εχίνο, τα εργαστήρια της πόλης ανιχνεύθηκαν στο νοτιοδυτικό κομμάτι της πόλης, όπου και ανασκάφηκε κτίσμα της ελληνοιστικής περιόδου, το οποίο αποτέλεσε εργαστήριο μεταλλουργίας. Στην Κραννώνα, μόλις 600μ. εκτός των ανατολικών τειχών της ακρόπολης, ανασκάφηκε συγκρότημα κεραμικών κλιβάνων της ελληνοιστικής περιόδου. Στη Μητρόπολη, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός κλιβάνων και εντός και εκτός των τειχών, οδηγώντας στο συμπέρασμα, ότι πιθανότατα δεν υπήρξε εξαρχής σχεδιασμός βιοτεχνικής ζώνης, με αποτέλεσμα τα εργαστήρια να εντοπίζονται διάσπαρτα στην περιοχή της. Στη Δημητριάδα, ο μεγάλος σε έκταση δυτικός τομέας της πόλης θα μπορούσε να έχει και τέτοιου είδους χρήση.

Περνώντας τέλος στο κομμάτι που σχετίζεται με την οικιστική αρχιτεκτονική, οι οικίες των απλών πολιτών της ελληνοιστικής περιόδου φαίνεται πως αποτελούν μια απλή συνέχεια των οικιών της κλασικής περιόδου⁶⁶³, αν και η κάτοψή τους δεν φαίνεται να παρουσιάζει την ομοιογένεια των οικιών της κλασικής περιόδου, όπως π.χ. στην Όλυνθο (**Εικ. 4.14**). Έτσι, οι οικίες που ερευνήθηκαν σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου ποικίλλουν σε διαστάσεις, κάτοψη και διακόσμηση, προδίδοντας με πιο έντονο τρόπο το βιοτικό επίπεδο των ενοίκων τους.

Στην Πέλλα, οι οικίες των απλών πολιτών που χρονολογούνται στην ύστερη κλασική-ελληνοιστική περίοδο ακολουθούν τα πρότυπα της οικιστικής αρχιτεκτονικής των οικιών, όπως αυτές διαμορφώθηκαν ήδη στην κλασική περίοδο. Οι οικίες - οι πλουσιότερες των οποίων εντοπίζονται στο κέντρο της αρχαίας πόλης, παρά την αγορά, είναι πλήρως ενταγμένες στο αυστηρό ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, με απλή εξωτερικά αρχιτεκτονική όψη, οργανωμένες γύρω από περίστυλη κεντρική αυλή ή και δύο αυλές, προσανατολισμένες προς το νότο και με είσοδο με πρόθυρο στα ανατολικά. Στις περιπτώσεις των μεγάλων πολυτελών οικιών, μια οικοδομική νησίδα απαρτιζόταν από μία ή και δύο οικίες, αν και το σύνηθες ήταν, να περιλαμβάνει οκτώ ή και περισσότερες οικίες. Οι πολυτελέστερες των οικιών είχαν εμβαδό που κυμαινόταν από 1000-3160 τ.μ., με το μέγεθος της αυλής τους να καταλαμβάνει έως και 500 τ.μ. Η περίφημη “Οικία του Διονύσου” (**Εικ. 4.10**) με εμβαδό 3160 τ.μ. καταλαμβάνει σχεδόν μια ολόκληρη οικοδομική νησίδα. Μαζί με την “Οικία αρπαγής της Ελένης” με εμβαδό 2350 τ.μ. χρονολογούνται μεταξύ 325-320 π.Χ. και αποτελούν από τις πιο ιδιαίτερες περιπτώσεις της ελληνοιστικής οικιστικής αρχιτεκτονικής⁶⁶⁴. Πιθανότατα, οι ένοικοι να ανήκαν στον στενό κύκλο του Μακεδόνα μονάρχη. Ωστόσο, μια μέση οικία στην Πέλλα καταλάμβανε συνήθως 200-500 τ.μ., με την αυλή της να καταλαμβάνει 30 τ.μ.⁶⁶⁵. Η Δήλος, εμπορικό λιμάνι που γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση κατά την υστεροελληνοιστική περίοδο μας προσφέρει επίσης κάποια από τα καλύτερα παραδείγματα οικιακής αρχιτεκτονικής των ελληνοιστικών χρόνων στον ελλαδικό χώρο. Εδώ, το εμβαδό ακόμη και των πλουσιότερων

Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion. 170. Βλ. επίσης Esposito, A. and Sanidas. G. 2012. "La question des regroupements des activités économiques et le concept de «quartier d'artisans»: quelle approche?". In Esposito A. and Sanidas G. (eds.), *Quartiers artisanaux en Grèce ancienne. Une perspective méditerranéenne (Archaiologia)*. Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion. 18.

⁶⁶³Winter 2006, 158.

⁶⁶⁴Βλ. αναλυτικά Μακαρόνας και Γιούρη 1989.

⁶⁶⁵Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2009, 29-31.

οικιών δε ξεπερνά τα 1000 τ.μ., ενώ μια μέση οικία έχει εμβαδό που κυμαίνεται μεταξύ 100 έως 232 τ.μ. Η κάτοψή τους, κατά περιπτώσεις είναι ακανόνιστη σε σχήμα και οι πλουσιότερες αυτών, διαθέτουν ψηφιδωτά και μαρμαροθετημένα δάπεδα, περίστυλη αυλή, αποχωρητήρια και λουτρό. Επιπλέον, φαίνεται ότι διέθεταν και δεύτερο όροφο, εξίσου πλούσια διακοσμημένο⁶⁶⁶ (Εικ. 4.11 & 4.12).

Σχετικά με τα παραπάνω αυτό που θα μπορούσε να ειπωθεί για τις οικίες των θεσσαλικών πόλεων είναι ότι πρόκειται για σχετικά ταπεινές κατασκευές. Η εκτεταμένη ανασκαφή οικιών στην Άλο έδειξε ότι μάλλον πρόκειται για οικίες απλές, παρόμοιων διαστάσεων, μονώροφες με την κάτοψή τους να διαφέρει - αντίθετα από τα κλασικά παραδείγματα της Πριήνης και της Ολύνθου (Εικ. 4.13, 4.14 & 4.15)⁶⁶⁷ -, ωστόσο φαίνεται ότι ακολουθούν κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Οι οικίες που ανασκάφηκαν μέχρι στιγμής προδίδουν μια προχειρότητα στην κατασκευή, χωρίς τα περιστύλια, τα έντονα διακοσμητικά στοιχεία και τα ψηφιδωτά που έχουν εντοπιστεί σε ελληνοιστικές οικίες άλλων περιοχών, προδίδοντας τον έντονα “πρακτικό” θα λέγαμε χαρακτήρα της πόλης. Στο Κάστρο Καλλιθέας, η ανασκαφή του Κτιρίου 10 έφερε στο φως μια οικία μεγάλων διαστάσεων, διώροφη με εντυπωσιακά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, το γεγονός ότι δεν έχει ανασκαφεί άλλη οικία της πόλης μέχρι στιγμής είναι εξέλιξη αποθαρρυντική για γενικευμένη εξαγωγή συμπερασμάτων. Στη Δημητριάδα, οι γεωφυσικές έρευνες έδειξαν ότι και εδώ η κάτοψη των οικιών διαφέρει, ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες των ενοίκων τους. Υπολογίζεται, ότι κάθε οικοδομικό τετράγωνο διέθετε 14 οικίες, εμβαδού 350 τ.μ. η καθεμία. Εξαιτίας των περιστυλίων και των περιπτώσεων ψηφιδωτών που εντοπίστηκαν σε οικίες κατά μήκος του λιμανιού, θεωρήθηκε ότι στο σημείο κατοικούσε η ελίτ της πόλης. Στις Φερέες, το μικρό δείγμα οικιών που ανασκάφηκε εντός του αστικού χώρου, ομοίως δεν παρουσιάζει ομοιογένεια, παρά μόνο στον τρόπο κατασκευής. Διαστάσεις και κάτοψη διαφέρουν κατά περίπτωση. Στην Κραννώνα, η μεμονωμένη ανασκαφή οικίας μεγάλων διαστάσεων με ανδρώνα, δείχνει ότι υπήρχε σαφής κοινωνική διαστρωμάτωση, ωστόσο η έλλειψη στοιχείων για τις οικίες της κλασικής/ελληνοιστικής περιόδου στην πόλη, μας αποτρέπει από το να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα.

Η έρευνα έχει ακόμη πολύ δρόμο μπροστά της στην περιοχή της Θεσσαλίας. Το τοπίο είναι ακόμη θολό στην πλειονότητα των περιπτώσεων, αφού γνωστά είναι μόλις κάποια τμήματα οχυρώσεων και αποσπασματικά μέρη της πολεοδομίας τους (μεταξύ άλλων περίπτωση Γόμφων, Όρθης, Κιερίου). Η έλλειψη συστηματικών ανασκαφών σε μικρότερες θέσεις (π.χ. Άργισσα, Εχίνος, Κραννώνα, Μόψιον, Όρθη) είναι μέρος του προβλήματος, καθώς ενώ έχουν εντοπιστεί κτίρια τα οποία θα μπορούσαν να ρίξουν φως στη χωροτακτική τους οργάνωση, η χρήση τους μας είναι ακόμη άγνωστη. Στις περιπτώσεις, όπου έχουν υπάρξει συστηματικές ανασκαφές, είναι σαφές ότι ενώ ο πολεοδομικός σχεδιασμός τους υπακούει στην τάση της ελληνοιστικής περιόδου για μεγάλα οχυρωματικά έργα και οργάνωση σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα, παρατηρείται ότι σε κάθε περίπτωση, η εφαρμογή αυτού του συστήματος έγινε σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες. Σίγουρα θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τις αλλαγές που επέφερε αναπόφευκτα η

⁶⁶⁶Hoepfner 2005, 358-360. Trümper 2010.

⁶⁶⁷Πρωτοψάλτη και Αθανασίου, 1997.

ελληνιστική περίοδος σε θέσεις, οι οποίες ενώ μέχρι και την κλασική περίοδο εκτείνονταν στην κορυφή ενός λόφου και στα πρανή του, τώρα επεκτείνονται και σε μικρή ή μεγάλη έκταση στον πεδινό χώρο (π.χ. Άτραγας, Βλοχός, Κιέριον, Λάρισα, Μελιταία, Πέλινα κ.α.). Επειδή και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για πόλεις, οι οποίες δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς, βασικά ερωτήματα μένουν ακόμη αναπάντητα. Ανάμεσα σε αυτά: ποια η έκταση τους, αν επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι η επέκταση τους γίνεται σύμφωνα με τις επιταγές του υποδάμειου συστήματος, ποια η θέση των επιμέρους πολεοδομικών τους ενοτήτων μέσα στον πολεοδομικό ιστό.

<i>AAA</i>	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
<i>ΑΔ</i>	Αρχαιολογικόν Δελτίον
<i>ΑΕ</i>	Αρχαιολογική Εφημερίς
<i>ΑΕΘΣΕ</i>	Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας
<i>AM</i>	Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
<i>AR</i>	Archaeological Reports
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique.
<i>BSA</i>	The Annual of the British School at Athens
<i>ΘεσΗμ</i>	Θεσσαλικό Ημερολόγιο
<i>JS</i>	Journal des Savants
<i>IG IX, 2</i>	Inscriptiones Graecae, IX,2. Inscriptiones Thessaliae, ed. Otto Kern. Berlin 1908.
<i>Kernos</i>	Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique
<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>RE</i>	Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
<i>SEG</i>	Supplementum Epigraphicum Graecum
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Α. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Archibald, Z. 2000. "Space, hierarchy, and community in archaic and classical Macedonia, Thessaly and Thrace". In Brock R. and Hodkinson S. (eds.), *Alternatives to Athens: varieties of political organization and community in ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press. 212-233.
- Bakhuizen, S. C. and TeRiele, J. 1972. "Goritsa. A new Survey". *ΑΔ 27, Χρονικά*: 396-410.
- Bakhuizen, S.C. 1992. *A Greek City of the Fourth Century B.C. by the Goritsa Team*. Rome.
- Béquignon, Y. 1970. "Pharsalos". *Real-Encyclopadie der klassischen Alterthumswissenschaft, Supplementary. Volume XII*: 1038-84.
- Bouchon, R., and Helly, B. 2019. "The Thessalian League". In Beck, H. and Funke, P. (eds.), *Federalism in Greek Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press. 231-249.
- Cantarelli, F. 2000. «Le indagini storiche e topografiche del gruppo italiano nella nomarchia della Fthiotide». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρώτη Επιστημονική Συνάντηση. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. 63-69.
- Cantarelli, F. 2009. «Le ultime attività del gruppo italiano anticipazione sul sistema difensivo della polis Meliteia». Στο Μαζαράκης Αιμιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 2)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 16-19.03.2006. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος ΙΙ. 1187-1194.
- Chykerda, C. M. 2010. *Kallithea to Halos: the defensive network of the north Othrys mountains*. [PhD Thesis/ University of Alberta].
- Chykerda, C.M., Haagsma, M.J. and Karapanou, S. 2014α. "Landscapes of Defense: Kastro Kallithea and Its Role in Fourth-Century BCE Achaia Phthiotis". *Backdirt*: 10-23.
- Chykerda, C.M., Haagsma, M.J. and Karapanou, S. 2014β. "From City to Sea: Kastro Kallithea (Thessaly) and its Role in the Defense of Southern Achaia Phthiotis". In Rupp D. and Tomlinson J. (eds), *Meditations on the Diversity of the Built Environment in the Aegean Basin and Beyond. Proceedings of a Colloquium in Memorium of Dr. Frederick E. Winter. Canadian Institute in Greece, 22-23.06.2012*. Athens: Publications of the Canadian Institute in Greece 8. 285-310.
- Decourt, J.C. 1990. *La vallée de l'Énipeus en Thessalie. Études de Topographie et de Géographie Antique*. Paris: Diffusion de Boccard.
- Decourt, J.C. 2013. "Atrax de Thessalie: Rapport de la microgéographie et de l'épigraphie à la compréhension du territoire". In Montserrat, J., Montserrat, R., Carruesco, J., Fortea, G., Miralles, R. and Rodà, I. (eds.), *Ouranos-Gaia: L'espai a Grècia iii: anomenar l'espai*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssic. *Documenta 27*: 59-74.

Decourt, J., Nielsen, T., Helly, B., Bouchon, R., Darmezil, L., Lucas, G. and Pernin, I., 2004. "Thessalia And Adjacent Regions". In Hansen, M.H. and Nielsen, T.H. (eds), *An inventory of archaic and classical poleis*. Oxford: Oxford University Press. 676-731.

Di Salvatore, M. 1994. "Ricerche sul territorio di Pherai: insediamenti, difese, vie e confine". Στο Καπόν Ρ. (εκδ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Τόμος Β'. 93-124.

Dijkstra, T., et al. 2012. «The House of Agnostos in Hellenistic Halos. Preliminary report on the 2010 and 2011 field seasons». *Pharos* 18(2): 107-124.

Donati, J.C. 2015. "Cities and Satellites: Discovering Ancient Urban Landscapes through Remote Sensing Applications". In Sarris A. (ed), *Best Practices of geoinformatic technologies for mapping archaeolandscape*. Oxford: Archaeopress Publishing. 132.

Donati, J.C., Sarris, A., Cuenca-García, C., Kalaycı, T., Manataki, M., Simon, F. - X., Doulgeri-Intzesilogou, A. and Triantafylopoulou, P. 2020. "New Insights into the Urban Plans of Demetrias and Pherai from Integrated Geophysics and Satellite Remote Sensing". Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 5)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 26.02 - 01.03.2015. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. 243-256.

Ferrara, F.M. 2014. "Demetriade in Tessaglia. La polis e il palazzo reale Macedone". *Archeologia Classica*. Vol. LXV - n.s. II, 4. 181-225.

Haagsma, M. 2010. *Domestic Economy and Social Organization in New Halos*. [PhDThesis/University of Alberta].

Haagsma, M. 2014. "Ten years of archaeological research at Kallithea: an overview". *The Bulletin of the Canadian Institute in Greece* 33: 8-9.

Haagsma, M. e Karapanou, S. 2013. "Culti pubblici e culti domestici in Acaia Ftiotide, Tessaglia". In Altieri P. (ed.), *Atti della X giornata archeologica francavillese*. Francavilla Marittima, 31.10.2013. Comune di Francavilla Marittima. 23-38.

Haagsma, M., Karapanou, S. and Surtees, L. 2015. "Greek-Canadian Fieldwork at Kastro Kallithea 2006-2012". Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 4)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 15-18.03.2012. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 245-256.

Haagsma, M., Karapanou, S. Harvey, T. and Surtees, L. 2011. "An Ancient City and its Agora. Results of the Archaeological Project at the Kastro of Kallithea, Greece". Στο Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Κως, 17-17.04.2011. Αθήνα. 197-209.

Haagsma, M., Lee, R., Martin, C., Karapanou, S. and Gouglas, S. 2010. "Rebuilding the past: Modelling Architecture of Kastro Kallithea to understand Macedonian Influences in Hellenistic Thessaly." In Bikoulis P., Lacroix D. and Peuramaki-Brown M. (eds.), *Proceedings of the 39th Chacmool Conference, Postcolonial Perspectives in Archaeology*. November 2006. Calgary: University of Calgary. 145-157.

Hall, J.M. 2019. "Federalism and ethnicity". In Beck, H. and Funke, P. (eds.), *Federalism in Greek Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press. 30-48.

Helly, Br. 1995. *L'État Thessalien, Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi*. Lyon: Maison de l'Orient Méditerranéen.

Helly, Br. 2006. «Un nom antique pour Goritsa ?». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 1)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 27.2-2.3.2003. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 145-69.

Intzesiloglou, B. 2002. “The Archaic temple of Apollo in Ancient Metropolis (Thessaly)”. In Stamatopoulou, M and Yeroulanou, M. (eds), *Excavating Classical Culture: recent Archaeological discoveries in Greece*. Oxford 24-26.03.2001. Oxford University Press. 109-15.

Kopsacheili, M. 2012. *Palaces and Elite Residences in the Hellenistic East, Late Fourth to Early First Century BC: Formation and Purpose*. Oxford: University of Oxford. 84-94.

Kravaritou, S. 2011. “Synoecism and religious interface in Demetrias (Thessaly)”. *Kernos* 23: 113-137.

Kravaritou, S. 2016. “Multiculturalism and Sacred Space in Ancient Demetrias”. In Bombou O. and Melfi M. (εκδ.), *Rethinking the Gods: post-classical approaches to sacred space*. Proceedings of the International Conference. Oxford, 21-23.09.2010. 128-151.

LaTorre, G.F. et alii. 2017. “Il progetto Skotoussa: relazione preliminare sulle campagne 2014-2015”. *SAIA* 95: 141-182.

Larsen, J.A.O. 1968. *Greek Federal States. Their Institutions and History*. Clarendon.

Lawrence, A.W. 1983. *Greek Architecture*. Yale University Press.

Leake, W. M. 1835. *Travels in Northern Greece IV*. London: J. Rodwell.

Lippolis, E. 2011. «Κυκλικά κτήρια και πολιτικές λειτουργίες στις αγορές της Ελλάδας». Στο Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Κως, 17-17.04.2011. Αθήνα. 15-30.

Lolos, Y. and Gourley, B. 2011. «The Town Planning of Hellenistic Sikyon». *AA*: 87-140.

Lucas, G. 1997. *Les cites antiques de la haute Vallée du Titarèse [Thessalie Étude de topographie et de géographie historique]*. Collection de la Maison de l'Orient méditerranéen. Série épigraphique, 27. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux.

Marzolff, P. 1994α. “Développement urbanistique de Démétrias”. Στο Καπόν Ρ. (εκδ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Αθήνα. Τόμος Β'. 57-70.

Marzolff, P. 1994β. «Antiker Städtebau und Architektur in Thessalien». Στο Καπόν Ρ. (εκδ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Αθήνα. Τόμος Β'. 255-276.

Marzolff, P. 1996β. «Der palast von Demetrias». In Hoepfner W. and Brands G. (hrsg. von), *Basileia, die paläste der hellenistischen Könige*. Internationales symposion. Berlin 16-20.12.1992. 148-163.

Mazarakis Ainian, A. 2016. “Early Greek Temples”. In Miles M. M. (ed.), *A Companion to Greek Architecture*. Oxford: John Wiley & Sons, Inc. 15-30.

- Mili, M. 2015. *Religion and society in ancient Thessaly*. Oxford: Oxford University Press.
- Missailidou-Despotidou, V. 1993. "A Hellenistic Inscription from Scotoussa". *BSA* 88: 187-217.
- Morgan, C. 2005. *Early Greek states beyond the polis*. London: Routledge. 18-24, 85-106.
- Morgan, C. 2006. "Ethne in the Peloponnese and Central Greece. In Ancient Greece". In Deger-Jalkotzy S. and Lemos I. (eds.), *From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh: Edinburgh University Press. 233-256.
- Nielsen, I. 1999. *Hellenistic Palaces. Tradition and Renewal*. Aarhus University Press.
- Østby, E. 1994. «A Reconsideration of the Classical Temple at Pherai». Στο Καπόν Ρ. (εκδ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Αθήνα. Τόμος Β'. 139-142.
- Reinders, R. 1988. *New Halos. A Hellenistic town in Thessalia*. Greece, Utrecht.
- Reinders, R. 2009. «The Hellenistic city of New Alos. A creation of Demetrios Poliorketes ?» Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 2)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 16-19.03.2006. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 369-379.
- Reinders, R. and Prummel, W. (eds.). 2003. *Housing in New Halos. A Hellenistic town in Thessaly*. Greece. Lisse/Abington/Exton/Tokyo.
- Reinders, R., Dickenson, C., Kondoyianni, K., Lee, B., Malakasioti, Z., Meiwaard, A., Tsiouka, F. 2014. *The City of New Halos and its Southeast Gate*. Groningen Archaeological Studies. Vol.27, Barkhuis.
- Rogers, E. 1932. *The copper coinage of Thessaly*. Spink & Son Ltd, London.
- Rönnlund, R. 2015. "All that we see or seem": Space, memory and Greek akropoleis". In Dalton, M., Peters, G. and Tavares, A. (eds.), *Seen and Unseen Spaces*. Cambridge. *ARC* 30.1: 37-43.
- Rönnlund, R. 2018. *A city on a hill cannot be hidden: Function and symbolism of ancient Greek akropoleis*. [PhD thesis. University of Gothenburg].
- Rupp, D. et al. 2007. "The Fieldwork of Canadian Institute in Greece, 2006: Kastro Kallithea". *Mouseion* 7.2: 140-145.
- Rupp, D. et al. 2011. "The Fieldwork of the Canadian Institute in Greece, 2009: Kastro Kallithea". *Mouseion* 11.1: 1-6.
- Rupp, D. et al. 2012a. "The Fieldwork of the Canadian Institute in Greece, 2010: Kastro Kallithea". *Mouseion* 12.1: 4-7.
- Rupp, D. et al. 2012b. "The Fieldwork of the Canadian Institute in Greece, 2011: Kastro Kallithea". *Mouseion* 12.2: 138-140.
- Rupp, D. et al. 2016. "The Fieldwork of the Canadian Institute in Greece, 2013: Kastro Kallithea". *Mouseion* 13.3: 476-495.
- Rupp, D. et al. 2016. "The Fieldwork of the Canadian Institute in Greece, 2012: Kastro Kallithea". *Mouseion* 13.2: 227-234.

- Rupp, D. et al. 2017. "The Fieldwork of the Canadian Institute in Greece, 2014: Kastro Kallithea". *Mouseion 14*: 188-195.
- Rupp, D. et al. 2018. "The Fieldwork of the Canadian Institute in Greece, 2015: Kastro Kallithea". *Mouseion 15*: 313-319.
- Sarris, A., Cuenca-Garcia, C., Donati, J., Kalayci, T., Manataki, M., Simon, F.X. Preliminary report on geophysical survey at Demetrias. IMS/FORTH. 1-38. (Προσβάσιμο στο <http://politeia.ims.forth.gr/en/demetrias.php>).
- Sielhorst, B.M.A. 2011. "Hellenistic agorai. Formation, reception and semantics of an urban space". Στο Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Κως, 17-17.04.2011. Αθήνα. 31-45.
- Sivignon, M. 1975. *La Thessalie. Analyse géographique d'une province grecque*. Lyon.
- Sprawski, Sl. 2003. "Phillip II and the freedom of the Thessalians". *Electrum, Vol 9*: 55-66.
- Sprawski, Sl. 2006. "Jason of Pherae, a leader of the Thessalians". Στο Καραμπερόπουλος Δ. (επιμ.), *Υπερεία: Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας"*. Βελεστίνο, 02-05.10.2003. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα». Τόμος 4: 203-210.
- Sprawski, Sl. 2008. "Thessalians and theirs neighbours in the classical period". Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λάρισα, 9-11.11.2006. Λάρισα. Τόμος I. 131-137.
- Stählin, F. 1914α. "Die Grenzen von Melitaia, Pereia, Peumata und Chalai". *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts. Athenische Abteilung 39*: 83-103.
- Stählin, F. 1914β. Pharsalos. Topographische undgeschichtliche Untersuchungenüberdie Hauptstadtder Phthiotis. Nürnberg.
- Stählin, F. 1924. *Das Hellenische Thessalien*. Studgard.
- Stählin, F. 1938. 'Peuma'. In: *RE. Vol. XIX2*: 1399-1405.
- Stamatopoulou, M. 2007α. "Thessalians abroad, the case of Pharsalos". *Mediterranean Historical Review. Vol. 22, No. 2*: 211-236.
- Stamatopoulou, M. 2007β. "Thessalian Aristocracy and Society in the Age of Epinikian". In Hornblower S. and Morgan C. (eds.), *Pindars Poetry, Patrons, and Festivals. From Archaic Greece to Roman Empire*. Oxford: Oxford University Press. 309-341.
- Stamatopoulou, M. 2013. "Kastro Kallithea". *Archaeological Reports/BCH*: 47-48.
- Stamatopoulou, M. 2014. "The Pasikrata Sanctuary at Demetrias and the alleged funerary sanctuaries of Thessaly: a re-appraisal". *Kernos 27*: 207-255.
- Stamatopoulou, M. 2018. "Demetrias: The Archeology of a Cosmopolitan Macedonian Harbour". In Kalaitzi, M., Paschidis, P., Antonetti, C., and Guimier-Sorbets, A.M. (eds.), *Βορειοελλαδικά. Tales from the lands of the ethne. Essays in honor of Miltiades B. Hatzopoulos*. Μελετήματα 78: 343-376.

Surtees, L., Karapanou, S. and Haagsma, M. 2014. "Exploring Kastro Kallithea on the Surface: the foundation and occupation of Kastro Kallithea, Thessaly, Greece". In Rupp D. and Tomlinson J. (eds), *Meditations on the Diversity of the Built Environment in the Aegean Basin and Beyond. Proceedings of a Colloquium in Memoriam of Dr. Frederick E. Winter, Canadian Institute in Greece, 22-23.06.2012*. Athens: Publications of the Canadian Institute in Greece 8. 431-452.

Tziafalias, A., Haagsma, M., Karapanou S. and Gouglas, S. 2006. "Scratching the Surface. A Preliminary Report on the 2004 and 2005 Seasons of Fieldwork at Kastro Kallithea, Thessaly. Part 1: Introduction and Architecture". *Mouseion* 6.2: 91-135.

Tziafalias, A., Haagsma, M., Karapanou, S. and Gouglas, S. 2008. "The Kastro of Kallithea in its historical context". Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λάρισα, 9-11.11.2006. Λάρισα. Τόμος Ι. 224 -232.

Tziafalias, A., Haagsma, M., Karapanou, S. and Gouglas, S. 2009. "Preliminary results of the urban survey project at Kastro Kallithea, Achaia Phiotis". Στο Μαζαράκης Αιμιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 2)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 16-19.03.2006. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 217-229.

Tziafalias, A., Karapanou, S., Haagsma, M. and Gouglas, S. 2011. "An Intensive Survey of the Kastro at Kallithea (report on the 2004 season)". *ΑΔ 56-59, Χρονικά (2001-2004)*: 559-564.

Vaioroulou, M., Whittaker, H., Rönnlund, R., Tsiouka, F., Klange, J., Pitman, D., Potter, R. Shaw, L., Hagan, J., Siljehahl, H., Forssèn, M., Chandrasekaran, S., Dandou, S., Forsblom Ljungdahl, V., Pavilionyté, A. Scott-Pratt, H., Schager, E., and Manley, H. 2020. "The 2016–2018 Greek-Swedish archaeological project at Thessalian Vlochos, Greece". *Opuscula* 13: 7-72.

Westlake, H. D. Reprint. 1969. *Thessaly in the fourth century B.C.*, Groningen: Bouma's Boekhuis N.V. Publishers, Original edition, London: Methuen & Co, 1935.

Winter, F.E. 1971. *Greek Fortifications*. London: Routledge and Kegan Paul.

Winter, F.E. 2006. *Studies in Hellenistic Architecture*. Toronto: University of Toronto Press.

B. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1991. «Φθιώτιδες Θήβαι». *ΑΔ 46, Χρονικά*: 208-210.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1992. «Φθιώτιδες Θήβαι». *ΑΔ 47, Χρονικά*: 222-229.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1993. «Φθιώτιδες Θήβαι». *ΑΔ 48, Χρονικά*: 233-236.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1994. «Φθιώτιδες Θήβαι». *ΑΔ 49, Χρονικά*: 321-4.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1996. *Η ύδρευση στη περιοχή του Βόλου*. ΔΕΥΑΜΒ. Βόλος. 32-33.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1997. «Νεότερες έρευνες στις αρχαίες Φθιώτιδες Θήβες». Στο Κοντονάτσιος Β. (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Β΄: Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*. Αλμυρός, 3-4.6.1995. Αλμυρός: Δήμος Αλμυρού. 121-135.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2011. «Το Αρχαίο Θέατρο των Φθιώτιδων Θηβών». Στο Αδρύμη-Σισμάνη (επιμ.), *Αρχαία Θέατρα Θεσσαλίας*. Πρακτικά Ημερίδας, Βόλος, 27.4.2009. Διάζωμα/ΑΙΘΣ/Δ.Η.Κ.Ι. 55-70.

Αναστασιάδου, Α. 2006. «Θέση Καστρί». *ΑΔ 61, Χρονικά*: 641-42.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο. 1990. «Ένα νέο ιερό στις Φερέες». Στο Καμηλάκης, Γ. και Πολύμερου-Καμηλάκη, Α. (επιμ.), *Υπερεία: Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας*. Βελεστίνο, 30.05-01.06.1986. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα». Τόμος Ι. 57-69.

Αραχωβίτη, Π. 2000. «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερέες και την ευρύτερη περιοχή τους κατά τα τελευταία οκτώ χρόνια». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. 355-371.

Αραχωβίτη, Π., Δουλγέρη-ντζεσίλογλου, Α., Τσιγάρα, Μ. 2012. «Ναός Θαυλίου Διός Φερών. Νέα Δεδομένα». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος 12-15.3.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 451-458.

Αρβανίτου – Μεταλλινού, Γ. 1982. «Γλυπτά από το ιερό του Ασκληπιού στους Γόννους της Λάρισας». *ΑΑΑ 15*: 244-254.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1907. «Έρευναι εν Φθιώτιδαι Θήβαι». *ΠΑΕ*: 161 και 171-172.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1908. «Έρευναι εν Φθιώτιδαι Θήβαι». *ΠΑΕ*: 163.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1909. «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Αμφαναίς». *ΠΑΕ*: 162-170.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1910α. «Εν Γόννοις Περραβίας». *ΠΑΕ*: 241-264.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1910β. «Ζ') Εν Ομολίω. Η') Εν Ευρυμεναίς». *ΠΑΕ*: 188-194.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1910γ. «4) Τάφοι (καμαρωτοί;) παρά την Άργισσαν». *ΠΑΕ*: 176.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1910δ. «Γ') Εν Φαρσάλω». *ΠΑΕ*: 178-180.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1911α. «Ανασκαφαί και Έρευναι Εν Θεσσαλία (Εν Ομολίω)». *ΠΑΕ*: 284-289.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1911β. «Εν Γόννοις Περραιβίας». *ΠΑΕ*: 315-320.

Αρβανιτόπουλος, Απ. 1915. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία. *ΠΑΕ*: 169, 191-194.

Αρβανιτόπουλος, Απ. «Περί των εν Κραννώνι Θεσσαλίας δοκιμαστικών ανασκαφών». *ΠΑΕ (1922-1924)*: 35-38.

Βαμπούλη, Κ., Μαμαλούδη, Ι., Τριγώνης, Ν. και Χατζηαγγελάκης, Λ. 2009. «Νεότερα ανασκαφικά ευρήματα από την περιοχή της Πέλινας». *Τρικαλινά 29*: 453-470.

Βερδελής, Ν.1951. «Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία. Β. Ανασκαφή Φαρσάλου». *ΠΑΕ*: 154-163.

Βερδελής, Ν.1958. «Μνημείο Ποσειδώνος εν Λαρίση». *Θεσσαλικά Α'*: 29-38.

Βερδελής, Ν.1952. «Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία. Β. Ανασκαφή Φαρσάλου». *ΠΑΕ*: 185-204.

Βερδελής, Ν.1953. «Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλου». *ΠΑΕ*: 127-132.

Βερδελής, Ν.1954. «Ανασκαφή Φαρσάλου». *ΠΑΕ*: 153-159.

Βερδελής, Ν.1955. «Ανασκαφή Φαρσάλου». *ΠΑΕ*: 140-145, πίν. 44-46.

Βήτος, Γ. 2017. *Το αρχαίο Ομόλιο και τα νεκροταφεία του*. [Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας].

Βήτος, Γ. και Πανάγου, Μ. 2012. «Μικρά ευρήματα από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό. Προκαταρκτική μελέτη». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 315-330.

Βουζαζάκης, Κ., Αδρύμη-Σισμάνη, Β., Μακρή-Σκοτινιώτη, Θ., Μαλακασιώτη Ζ., Γεωργίου Γ., Γιαννούλου, Ε. 2002. «Ανάδειξη της αρχαίας πόλης πάνω στο λόφο της Γορίτσας. Πρόταση για τη δημιουργία ενός κόμβου πληροφόρησης για το ευρύτερο οικοπολιτιστικό δίκτυο της Μαγνησίας». Στο Δημόγλου Αι. (επιμ.), *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά συνεδρίου για την ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής*. Βόλος, 11-13.05.2001. ΔΗ.Κ.Ι. 20-27.

Γερασίμου, Σ. 2007. «Η εξέλιξη της πόλης και της πολεοδομίας στην ελληνιστική εποχή». *Αρχαιολογία και Τέχνες 103*: 91-96.

Δειλάκη, Ε. 1973. «Μικροθήβαι-Φθιώτιδαι Θήβαι». *ΑΔ 29, Χρονικά*: 547.

Δεριζιώτης, Λ. και Κουγιουμτζόγλου, Σ. 2012. Ο Ηρακλής Κυναγίδας και η Βασιλική Γ' στο χώρο της Δολίχης. Στο Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12.3 – 15.3.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 665-672.

Dijkstra, T., Ευσταθίου, Δ., Van der Linde, D., Μαμαλούδη, Ι., Σταμέλου, Ε. 2020. «Η «Οικία του Αγνώστου» στην Άλο». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 5)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 26.02-01.03.2015. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 311-318.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1985. «Σωστική ανασκαφή στο οικοπέδο της Ευγενίας Μήτσιου. Τομή στο παρελθόν της Λάρισας». Στο *Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον*. Πρακτικά Συμποσίου. Λάρισα, 26-28.04.1985. Λάρισα: Δήμος Λαρισαίων. 79-132.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1990α. "Φεραί". *Αρχαιολογία και Τέχνες 34*: 58-64.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1990β. «Κτίριο με στοά ελληνιστικής εποχής στη "κάτω πόλη" των Φερών. Πρώτες ειδήσεις». Στο Καμηλάκης, Γ. και Πολύμερου-Καμηλάκη, Α. (επιμ.), *Υπερεία: Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας*. Βελεστίνο, 30.05-01.06.1986. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγας». Τόμος Ι. 33-55.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1994. «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών». Στο Καπόν Ρ. (εκδ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Αθήνα. Τόμος Β'. 71-92.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2000. «Φεραί-Πεπάρηθος-Σκίαθος. Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας (1990-1998)». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρακτικά 1ης

Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. 345-353.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2011. «Στα ίχνη του αρχαίου θεάτρου των Φερών. Από τον Αλέξανδρο των Φερών στον Πλούταρχο». Στο Αδρύμη-Σισμάνη Β. (επιμ.), *Αρχαία Θέατρα Θεσσαλίας*. Πρακτικά Ημερίδας. Βόλος, 27.4.2009. Διάζωμα/ΑΙΘΣ/Δ.Η.Κ.Ι. 67-74.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2016. «Η αρχαία πόλη των Φερών, από τους ελληνιστικούς στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Μερικά ιστορικά, επιγραφικά και αρχαιολογικά στοιχεία». Στο Γιαννοπούλου, Μ. και Καλλίνη, Χ. (επιμ.), *Ηγάδιν Ι. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*. Αθήνα. 320-340.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. και Αραχωβίτη, Π. 2008. «Η Αρχαία πόλη των Φερών. Πορίσματα ερευνών της τελευταίας εικοσιπενταετίας (1980-2005)». Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λάρισα, 9-11.11.2006. Λάρισα. Τόμος Ι. 232-243.

Ευσταθίου, Δ. 2014. "Ελληνιστικές οικίες Φερών". Στο Καραμπερόπουλος Δ. (επιμ.), *Υπερεία: Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας"*. Βελεστίνο, 4-7.10.2012. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγας». 163-182.

Ζαούρη, Α. και Κατακούτα, Στ., 2006. «Κλίβανοι από κεραμικό εργαστήρι στην αρχαία Κραννώνα». Στο Λαογραφικό Μουσείο Λάρισας (εκδ.), *Θεσσαλική κεραμική. Χώμα και Νερό. Από την Προϊστορία στην Τρίτη Χιλιετία*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λάρισα, 16-17.09.2000. Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας. 50-65.

Helly, Br. 1985. «Οι Γόννοι κάτω από τη μακεδονική κυριαρχία [352-197 π.Χ.]». *ΘεσΗμ* 8: 49-60.

Helly, Br. 2008. «Από την αρχαιολογία των πόλεων στην αρχαιολογία του τοπίου (η περίπτωση της Κονδαΐας)». *ΘεσΗμ* 43: 3-16 (μετάφραση του κειμένου από τα γαλλικά Ε. Κουρδή).

Hoerpfner, W. 2005. *Ιστορία της κατοικίας, 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.* University Studio Press. Θεσσαλονίκη.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1960. «Ανασκαφαί εν Κραννώνι». *ΑΔ* 16, *Χρονικά*. 177-182.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1965. «Ανασκαφαί εν Προέρνη». *ΑΔ* 20, *Β'2 Χρονικά*. 318-319.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1966. «Ανασκαφαί εν Προέρνη». *ΑΔ* 21, *Χρονικά*. 249-252.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*. Αθήνα.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. και Χουρμουζιάδης, Γ. 1970. «Ανασκαφή τάφων Φθιώτιδων Θηβών». *ΑΑΑ* III: 204-207.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1980. «Μητρόπολη». *ΑΔ* 35, *Χρονικά*: 268-269.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1984. «Μητρόπολη». *ΑΔ* 39, *Χρονικά*: 147-148.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1990. «Μητρόπολη». *ΑΔ* 45, *Χρονικά*: 205-206.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1994. «Μοσχάτο θέση Λιανοκόκκαλα (Ναός του Απόλλωνα)». *ΑΔ* 49, *Χρονικά*: 331-333.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1995. «Μοσχάτο θέση Λιανοκόκκαλα (Ναός του Απόλλωνα)». *ΑΔ* 50, *Χρονικά*: 375-376.

Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1996. "Ο συνοικισμός και η πολιτική οργάνωση της Δημητριάδας και του Κοινού των Μαγνήτων κατά την ελληνιστική περίοδο". Στο Κονταξή Ε. (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο*. Πρακτικά ημερίδας. Βόλος, 9.11.1994. Βόλος: ΔΗ.Κ.Ι. 91-111.

- Ιντζεσίλογλου, Μπ. 1997. «Μοσχάτο θέση Λιανοκόκκαλα (Ναός του Απόλλωνα)». *ΑΔ 52, Χρονικά*: 475-476.
- Ιντζεσίλογλου, Μπ. 2000. «Η Θεσσαλία κατά την ελληνιστική εποχή. Α. Το ιστορικό πλαίσιο». Στο Κυπραίου Ε. (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*. Πρακτικά ΣΤ' Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική. Βόλος. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α. 11-15.
- Ιντζεσίλογλου, Μπ. 2010. «Γλαφυραί (;) ». Στο Καραμπερόπουλος Δ. (επιμ.), *Υπερεία: Πρακτικά Ε' Διεθνές Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*. Βελεστίνο, 04-07.10.2007. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα». 133-153.
- Ιντζεσίλογλου, Μπ. 2011. "Το αρχαίο Θέατρο Δημητριάδος". Στο Αδρύμη-Σισμάνη (επιμ.), *Αρχαία Θέατρα Θεσσαλίας*. Πρακτικά Ημερίδας. Βόλος, 27.4.2009. Διάζωμα/ΑΙΘΣ/Δ.Η.Κ.Ι.39-54.
- Ιντζεσίλογλου, Μπ. 2017 . «Ο αρχαϊκός ναός του Απόλλωνα της Μητρόπολης». *Βίδος, ο τρίτος κύβος* 6: 24-28.
- Ιωαννίδου, Αλ. 1972. «Δοκιμαστική ανασκαφή εις Μελιταϊαν Φθιώτιδος». *ΑΑΑ 5*: 47-57.
- Κακαβογιάννης, Ε. 1977. «Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977». *ΑΑΑ Χ2*: 174-187.
- Καλογιάννη, Αι., Οικονόμου, Ι. και Ροντήρη, Β. 2006. «Τα εργαστήρια κεραμικής στην αρχαία Μητρόπολη Ν. Καρδίτσας». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 1)*. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Βόλος, 27.02-02.03.2003. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 381-393.
- Καραπάνου, Σ. 2012. «Σωστικές ανασκαφές στα Φάρσαλα. Στοιχεία για την οργάνωση του δημόσιου χώρου στη πόλη των ελληνιστικών χρόνων». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 405-418.
- Καραπάνου, Σ. και Νούλα, Β.Κ. 2016. «Νέα Δεδομένα για το δυτικό σκέλος του τείχους της αρχαίας Φαρσάλου - Η συνεισφορά του Δήμου Φαρσάλων στην αρχαιολογική έρευνα της πόλης». Στο Νούλα Β.Κ. (επιμ.), *Τα Φάρσαλα και η ευρύτερη περιοχή τους*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Φάρσαλα, 1-3.11.2013. Φάρσαλα: Δήμος Φαρσάλων. 55-74.
- Καστριώτης, Π.1903. *Ανασκαφαί εν Θεσσαλία: Το εν Τρίκκη Ασκληπιείον*. Αθήναι.
- Κατακούτα, Σ. και Σταματοπούλου, Μ. 2020. «Η άγνωστη πόλη στη θέση «Γκρέμουρας» (Αργισσα): ανασύνθεση δεδομένων». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 5)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 26.02-01.03.2015. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 383-394.
- Κατακούτα, Στ. και Τουφεξής, Γ. 1994. «Τα τείχη της Φαρσάλου». Στο Καπόν (εκδ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Αθήνα. Τόμος Β'. 189-200.
- Κατακούτα, Στ. 2013. «Πήλινα πλακίδια της Μητέρας των θεών - Κυβέλη από ιερό της Φαρσάλου». Στο Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο*. Διεθνές συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη. Ρόδος, 26-29.11.2009. Αθήνα. Τόμος Ι. 435-448.

Κατακούτα, Στ., Γιαλούρη, Α. και Βήτος, Γ. 2020. «Ακρόπολη Φαρσάλων. Νέα Δεδομένα». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 5)*. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Βόλος, 26.02 - 01.03.2015. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 567-578.

Κατακούτα, Στ., Γιαλούρη, Α., Πλασταρά, Αικ., Δαφούλα, Μ., Βήτος, Γ. 2016. «Στερέωση, αποκατάσταση και ανάδειξη ακρόπολης Φαρσάλων». Στο Νούλα Β.Κ. (επιμ.), *Τα Φάρσαλα και η ευρύτερη περιοχή τους*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Φάρσαλα, 1-3.11.2013. Φάρσαλα: Δήμος Φαρσάλων. 39-54.

Κραβαρίτου, Σ. 2012α. «Μηχανισμοί διαμόρφωσης εθνικών ταυτοτήτων στη Θεσσαλία και Βοιωτία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 505-514.

Κραβαρίτου, Σ. 2012β. «Εισαγωγή». Στο Νικολάου, Ε., Κραβαρίτου, Σ., Αδρύμη, Β., Ντάσιος, Φ., Καραχρήστος, Β. (επιμ.), *Αρχαίες Πόλεις Θεσσαλίας και Περιοίκων Περιοχών*. Λάρισα: Περιφερειακή Ένωση Δήμων Θεσσαλίας 13-43.

Λεβέντη, Ι. 2009. «Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στη ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 2)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 16-19.03.2006. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 295-308.

Λεβέντη, Ι. 2012. «Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνος στη θέση Σωρός Μαγνησίας». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 299-313.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 2009. «Τα σπίτια της Πέλλας». *Αρχαιολογία και Τέχνες 113*: 25-35.

Liprpolis, E. 2011. «Κυκλικά κτήρια και πολιτικές λειτουργίες στις αγορές της Ελλάδας». Στο Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Κως, 17-17.04.2011. Αθήνα. 15-30.

Λώλος, Γ. 2006. «Δημητριάς στη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο: Μια συγκριτική προσέγγιση». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 1)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 27.02 – 02.03.2003. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 171-183.

Λώλος, Γ. και Σαρρής, Α. 2011. «Η αγορά της Σικυώνος». Στο Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Κως, 17-17.04.2011. Αθήνα. 139-152.

Μαζαράκης Αινιάν, Α. 2009. «Ανασκαφή ιερού των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στη θέση Σωρός (2004-2005)». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 2)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 16-19.03.2006. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 269-294.

Μαζαράκης Αινιάν, Α. 2011. «Το ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό». Στο Βαλαβάνης Π. (επιμ.), *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τιμητικός τόμος για τον Πέτρο Θέμελη*. Αθήνα: Εταιρία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών. 143-170.

Μαζαράκης Αινιάν, Α. 2012. «Ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό (2006-2008)». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 287-298.

Μακαρόνας, Χ. και Γιούρη, Ε. 1989. *Οι Οικίες Αρπαγής της Ελένης και Διονύσου της Πέλλας*. Αθήνα.

Marzolff, P. 1996α. "Η πολεοδομική εξέλιξη και τα κυριότερα αρχιτεκτονικά έργα της περιοχής της Δημητριάδας". Στο Κονταξή Ε. (εκδ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο*. Πρακτικά ημερίδας. Βόλος, 09.10.1994. 47-69.

Μαλακασιώτη, Ζ. 2008. «Άλος : αρχαιολογικές έρευνες και προοπτικές ανάδειξης». Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λάρισα, 9-11.11.2006. Λάρισα. Τόμος Ι. 266-275.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1990. «Δημητριάδα - Παγασές». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 34: 65-70.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1996. «Δημητριάδα». Στο Κονταξή Ε. (εκδ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο*. Πρακτικά ημερίδας 09.10.1994. Βόλος, 9.11.1994. Βόλος: ΔΗ.Κ.Ι. 11-41.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2000. "Έργασίες στο ανάκτορο Δημητριάδος 1991-1997". Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. 293-300.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2008α. "Το ανάκτορο της Δημητριάδας". Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λάρισα, 9-11.11.2006. Λάρισα. Τόμος Ι. 258-265.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2008β. "Από τους Πελασγούς στη Ρωμαϊκή κατάκτηση". Στο *Λάρισα. 8000 χρόνια νεότητας*. Λάρισα: Δήμος Λαρισαίων. 15-39.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2010. "Λατρείες Δήμητρας και Κόρης στη Δημητριάδα". Στο Λεβέντη και Μητσοπούλου (επιμ.), *Ιερά και Λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο κόσμο*. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου. Βόλος, 4-5.06.2005. 179-199.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. και Καραγκούνης, Δ. 2013. *Κραννών*. Λάρισα.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. και Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2000. «Νεότερα δεδομένα από τον Αρχαιολογικό χώρο της Δημητριάδος». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. 301-307.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. και Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2009. «Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στο Σωρό». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 2)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 16-19.03.2006. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 257-267.

Μπιζάκη, Β. 2012. «Οι σχέσεις των εθνών της κοιλάδας του Σπερχειού (Αχαιοί Φθιώται, Μαλιείς, Οιταίοι, Αινιάνες) με τους Θεσσαλούς από τον 7^ο αι. π.Χ. έως την επικράτηση των Ρωμαίων το 146 π.Χ.». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 3)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 12-15.03.2009. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 269-276.

Μπούγια, Π. 2007. "Η Ακρόπολη της Πρόερνας". Στο *Ακρόπολη Πρόερνας, Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας*. Λαμία. 16-22.

- Νικολάου, Ε. 2012. "Η «περραιβική Τρίπολις»: Πύθιον, Άζωρος, Δολίχη". Στο Νικολάου, Ε., Κραβαρίτου, Σ., Αδρύμη, Β., Ντάσιος, Φ., και Καραχρήστος, Β. (επιμ.), *Αρχαίες Πόλεις Θεσσαλίας και περιοίκων περιοχών*. Λάρισα: Περιφερειακή Ένωση Δήμων Θεσσαλίας. 222-224.
- Νικολάου, Ε., Τσιούκα, Φ. και Κοντογιάννη, Κλ. 2007. «Άλος. Η ελληνιστική οχύρωση. Πρώτη αναφορά για την εν εξελίξει ανασκαφή». Στο Κοντονάσιος Β. (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Γ': Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία και Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*. Αλμυρός, 13-15.10.2000. Αλμυρός: Δήμος Αλμυρού. Τόμος Α. 115-124.
- Ντάσιος, Φ. 2012α. «Περραιβία». Στο Νικολάου, Ε., Κραβαρίτου, Σ., Αδρύμη, Β., Ντάσιος, Φ., και Καραχρήστος, Β. (επιμ.), *Αρχαίες Πόλεις Θεσσαλίας και περιοίκων περιοχών*. Λάρισα: Περιφερειακή Ένωση Δήμων Θεσσαλίας. 217-222.
- Ντάσιος, Φ. 2012β. «Σκοτούσσα». Στο Νικολάου, Ε., Κραβαρίτου, Σ., Αδρύμη, Β., Ντάσιος, Φ., και Καραχρήστος, Β. (επιμ.), *Αρχαίες Πόλεις Θεσσαλίας και περιοίκων περιοχών*. Λάρισα: Περιφερειακή Ένωση Δήμων Θεσσαλίας. 115-119.
- Østby, E. 1990. «Ο ναός του Διός Θαυλίου : τα θεμέλια και η αναπαράστασή του». Στο Καμηλάκης, Γ. και Πολύμερου-Καμηλάκη, Α. (επιμ.), *Υπερεία: Πρακτικά του Α' Συνεδρίου "Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας"*. Βελεστίνο, 30.05-01.06.1986. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα». Τόμος Ι. 101-8.
- Παλιούγκας, Θ. 2018. *Συμβολή στην τοπογραφία και αρχαιολογία της Πελασγίδος Λάρισας* [Διδακτορική Διατριβή/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας].
- Παναγοπούλου, Κ. 2004. «Νόμισμα και κυριαρχία στη Θεσσαλία: Η περίπτωση των Γόμφων/Φιλιππουπόλεως». Στο Κυπραίου Λ. (επιμ.), *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι Χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. *Οβολός 7*: 541 – 554.
- Πάντος, Π.Α. 1988. «Αχινός». *ΑΔ 43, Β'Ι Χρονικά*: 211-216.
- Παπακυριάκος, Δ., Μαργαριτώφ, Μ.Α., Μαργαρίτης, Κ., και Ντανοπούλου, Π. 2006. «Συντήρηση των τοιχογραφιών και κονιαμάτων του ροδιακού περιστυλίου του ανακτόρου της αρχαίας Δημητριάδας». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ Ι)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 27.02-02.03.2003. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 195-202.
- Παπακωνσταντίνου, Μ.Φ. 1994. «Το νότιο και το δυτικό τμήμα της Αχαΐας Φθιώτιδας από τους κλασικούς μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους». Στο Καπόν Ρ. (εκδ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Αθήνα. Τόμος Β'. 231-234.
- Παπακωνσταντίνου, Μ.Φ. 2002. «Εχίνος: Ιστορικό περίγραμμα, μνημειακή τοπογραφία και αρχαιολογικά ευρήματα μιας αρχαίας θεσσαλικής πόλης στον Αχινό Φθιώτιδος». Στο Μακρής Ι. (επιμ.), *Φθιωτική ιστορία. Πρακτικά Ιου συνεδρίου Φθιωτικής ιστορίας (ιστορία-αρχαιολογία-λαογραφία)*. Λαμία, 3-4.11.2001. Λαμία. 25-34.
- Πίκουλας, Γ. 2009. «Από τη Φαλώρεια και το Αιγίνιον στην Τρίκκα». *Τρικαλινά 29*: 93-106.
- Πίκουλας, Γ.Α. 2015. «Συμβολή στην ιστορική τοπογραφία της Εστιαιώτιδος». *Τρικαλινά 35*: 71-80.
- Πίκουλας, Γ.Α. 2018. «Το οικιστικό πλέγμα της Αχαΐας Φθιώτιδας: αποτίμηση γνώσεων και desiderata». Στο Κοντονάσιος Β. (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Ε': Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία,*

Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας. Αλμυρός, 14-16.10.2016. Αλμυρός: Δήμος Αλμυρού. Τόμος Α'. 67-74.

Πρωτοψάλτη, Σ. και Αθανασίου Φ. 1997. «Αρχαία Όλυνθος: η αρχαιολογική έρευνα και οι εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης του χώρου». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 63: 73-78.

Reinders, R. 2000. «Έρευνα στην ελληνιστική πόλη της Άλου (1990-1997)». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρώτη Επιστημονική Συνάντηση. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. 339-344.

Reinders, R., Stissi, V.I., Μαλακασιώτη, Ζ., Ροντήρη, Β., Σταμέλου, Ε., Ευσταθίου, Δ.Μαμαλούδη, Ι. 2011. «Ανασκαφική έρευνα στην «Οικία του Αγνώστου». *ΑΔ 66, Χρονικά*. 535-538.

Reinders, R., Μαλακασιώτη, Ζ., Ροντήρη Β. 2010. «Αλμυρός. Αρχαία Άλος. Ελληνοολλανδικό πρόγραμμα». *ΑΔ 65, Χρονικά*. 1094-1095.

Ροντήρη, Β. 1993. «Μητρόπολη, Οικόπεδο Β. Τασιόπουλου». *ΑΔ 48, Χρονικά*: 248.

Ροντήρη, Β. 1996. «Μητρόπολη. Οικόπεδο Ζ. Κουκουζέλη». *ΑΔ 51, Χρονικά*: 349-351.

Stählin, F. 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Original edition, Stuttgart : Verlag von J. Engelhorn's Nachf, 1924.

Σταματοπούλου, Μ. 2019. «Μάκαιρα Θεσσαλία ; Η Θεσσαλία την αρχαϊκή περίοδο». Στο Κατακούτα Σ. και Παλαιοθόδωρος Δ. (επιμ.), *Τοπική Κεραμική της Θεσσαλίας (από τον 7^ο στον 5^ο αι. π.Χ.)*. Πρακτικά Ημερίδας. Λάρισα, 24.11.2017. *Πέτασος*: 21-39.

Σταυρογιάννης, Λ. 2010. «Ιερά και λατρείες στην αρχαία Μελιταία ». Στο Μακρής, Ι., Καραναστάσης, Α. και Γαλάνης Χ. (επιμ.), *4^ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας. Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λαμία, 9-11.11.2007. 585-598.

Σταυρογιάννης, Λ. 2014. "Το ιερό της Εννοδίας στη Μελιταία της Αχαΐας Φθιώτιδας". Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας/Μεταπτυχιακή εργασία.

Σταυρογιάννης, Λ. 2015α. "Το άστυ και η χώρα της αρχαίας Μελιταίας". Στο Παπακωνσταντίνου και Τζιάλλας (επιμ.), *Ασπαλίσ Ι. Ιστορία και Αρχαιολογία της Μελιταίας και της ευρύτερης περιοχής της*. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας. Μελιταία, 08.08.2011. 87-109.

Σταυρογιάννης, Λ. 2015β. «Λατρεία Διός Οθρύιου στη Μελιταία». Στο Κοντονάτσιος Β. (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Δ': Πρακτικά του Δ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία και Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*. Αλμυρός, 17-19.10.2008. Αλμυρός: Δήμος Αλμυρού. Τόμος Α'. 69-82.

Σταυρογιάννης, Λ. 2018. «Οι αρχαιολογικές έρευνες στην ακρόπολη της αρχαίας Μελιταίας». Στο Κοντονάτσιος Β. (επιμ.), *Αχαιοφθιωτικά Ε': Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*. Αλμυρός, 14-16.10.2016. Αλμυρός: Δήμος Αλμυρού. Τόμος Α'. 359-373.

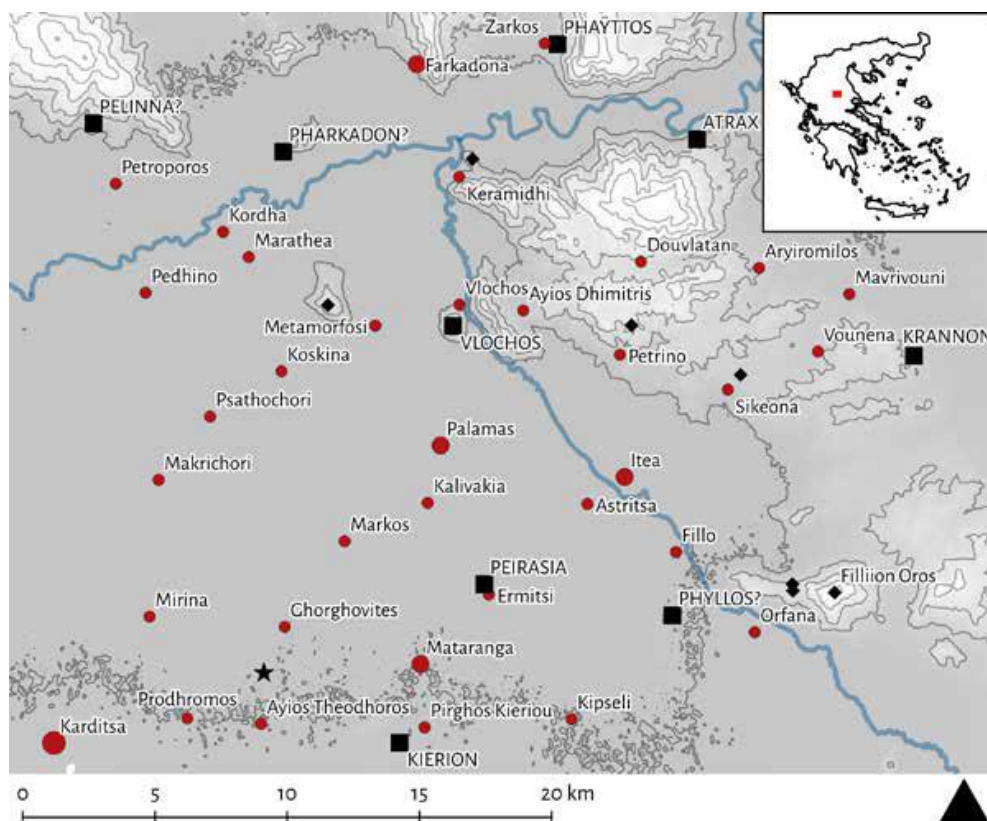
Τζαφάλιας, Α. 1985. «Αρχαιολογικές Έρευνες στη Λάρισα. Νέα στοιχεία για την ιστορία της πόλης». Στο *Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον*. Πρακτικά Συμποσίου. Λάρισα, 26-28.04.1985. Λάρισα: Δήμος Λαρισιαίων. 56-78.

- Τζιαφάλιας, Α. 1988. «Ασκληπιείο Τρίκκης. Μύθος ή πραγματικότητα;». *Τρικαλινά* 8: 171-218.
- Τζιαφάλιας, Α. 1992. «Αρχαία Πέλινα. Απόπειρα αρχαιολογικής γνωριμίας». *Τρικαλινά* 12: 87-138.
- Τζιαφάλιας, Α. 1994. "Δεκαπέντε χρόνια ανασκαφών στην αρχαία Λάρισα". Στο Καπόν Ρ. (εκδ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22.04.1990. Αθήνα. Τόμος Β'. 153-178.
- Τζιαφάλιας, Α. 1995. «Αρχαίος Άτραξ: Ιστορία-Τοπογραφία-Πολιτισμός». *Τρικαλινά* 15: 69-96.
- Τζιαφάλιας, Α. 1996. «Περραιβική Τρίπολη». *ΑΔ* 51, *Χρονικά*. 363-364.
- Τζιαφάλιας, Α. 1997. «Περραιβική Τρίπολη». *ΑΔ* 52, *Χρονικά*. 499-501.
- Τζιαφάλιας, Α. 2000. «Περραιβική Τρίπολη». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. 88-91.
- Τζιαφάλιας, Α. 2000. «Ταύτιση του αρχαίου Μοψίου». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. 97-101.
- Τζιαφάλιας, Α. 2011. «Αποκάλυψη αρχαίων θεάτρων Λάρισας». Στο Αδρύμη-Σισμάνη (επιμ.), *Αρχαία Θέατρα Θεσσαλίας*. Πρακτικά Ημερίδας. Βόλος, 27.4.2009. Διάζωμα/ΑΙΘΣ/Δ.Η.Κ.Ι. 23-32.
- Τουφεξής, Γ. 1991. «Κραννώνα. Αγρός Σ. Κουκουτάρα». *ΑΔ* 46, *Β'Ι Χρονικά*: 222, πιν. 89ε.
- Τουφεξής, Γ. και Μέλλιου, Ελ. 1996. «Κραννώνα. Αγρός Σ. Κουκουτάρα». *ΑΔ* 51, *Β'Ι Χρονικά*: 368-369, πιν. 97γ.
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2002. «Αμφανές: Αρχαιολογικά δεδομένα - Πρόταση ανάδειξης». Στο Δημόγλου Αι. (επιμ.), *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά συνεδρίου για την ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής*. Βόλος, 11-13.05.2001. ΔΗ.Κ.Ι. 134-139.
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2012. Δημητριάδα. Οικόπεδο Δ. Αναστασίου. *ΑΔ* 67, *Β'Ι Χρονικά*: 380-381.
- Trümper, M. 2010. «Η κατοικία στην υστεροελληνιστική Δήλο». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114: 16-27.
- Τσακνάκης, Ε.Β. 2019. *Επισκόπηση της Ιστορίας της Δολίχης*. Πολιτιστικός Σύλλογος Δολίχης «Η Τριπολιτίδα».
- Τσιάκα, Α. 2012. Ευρήματα και ανασκαφές από τη Δολίχη και την ευρύτερη περιοχή. Πολιτιστικός Σύλλογος Δολίχης. Προσβάσιμη στις 10.10.2019 <https://dolihi.gr/festival-perraiwiki-tripolis/>.
- Φρούσσου, Ελ. 2007. "Πρόερνα. Η πόλη και τα μνημεία". Στο *Ακρόπολη Πρόερνας, Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας*. Λαμία. 10-11.
- Φρούσσου, Ελ. 2008. "Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: μια ιστορική πορεία χιλιετιών". Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *Πρακτικά του Ιου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Λάρισα, 9-11.11.2006. Τόμος Ι. 67-83.

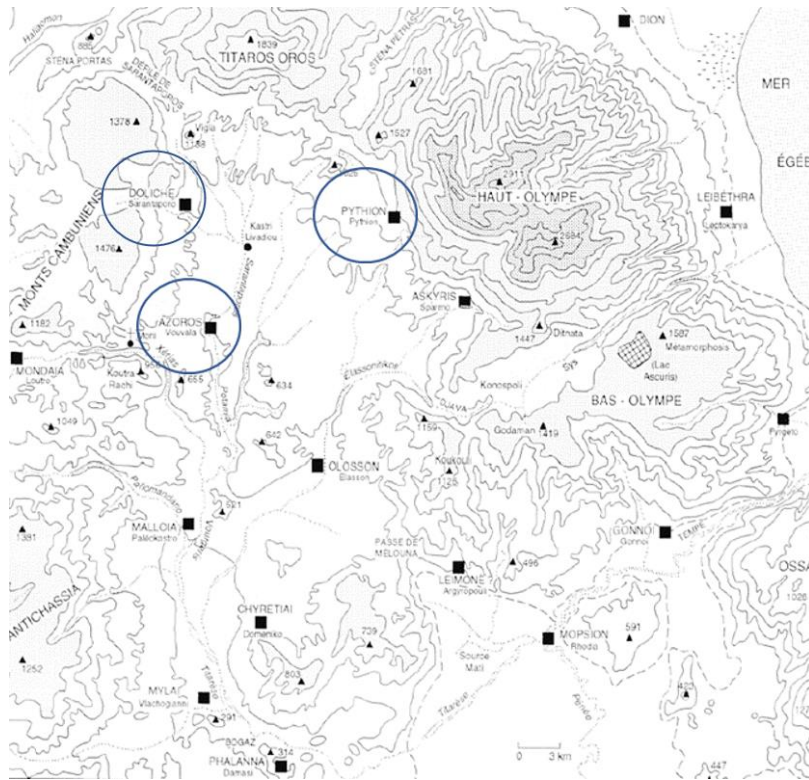
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1988. «Μουζάκι (αρχαίοι Γόμφοι)». *ΑΔ 43, Β'1 Χρονικά*: 253.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1994. «Μουζάκι – Αρχαίοι Γόμφοι. Οικόπεδο Δ. Καραλή». *ΑΔ 49, Β'1 Χρονικά*: 329.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1995. «Μουζάκι – Αρχαίοι Γόμφοι. Οικόπεδο Δ. Καραλή». *ΑΔ 50, Β'1 Χρονικά*: 380.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1997. «Γόμφοι», *ΑΔ 52, Β'2 Χρονικά*: 474.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1998. «Μουζάκι – Αρχαίοι Γόμφοι. Αγρός Δ. Καραλή». *ΑΔ 53, Β'1 Χρονικά*: 448-450.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2000. «Δραστηριότητες στο Βορειοδυτικό τμήμα του νομού Καρδίτσας». Στο Καλογεράκου Π. (επιμ.), *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. 381-394.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2008. «Αρχαίες πόλεις Δυτικής Θεσσαλίας. Δίκτυο επικοινωνίας και ανάδειξης». Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λάρισα, 9-11.11.2006. Λάρισα. Τόμος Ι. 302-327.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2009. «Το ερευνητικό έργο της ΛΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών αρχαιοτήτων». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 2)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 16-19.03.2006. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 771-793.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. και Αθανασίου, Δ. 2015. «Ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας Τρίκκης». Στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ 4)*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος, 15-18.03.2012. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τόμος Ι. 275-282.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. και Τσέλιος, Χ. 2009. «Ανασκαφικές έρευνες στην πόλη των Τρικάλων. Οι πόλεις κάτω από την πόλη». *Τρικαλινά 29*: 471-490.
- Χουρμουζιάδης, Γ. 1970. «Αρχαίον Πελινναίον». *ΑΔ 25, Χρονικά*: 282.
- Χρυσοστόμου, Π. 2008. «Η θεσσαλική θεά Εννοδία ή Φεραία. Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα της τελευταίας δεκαπενταετίας (1991-2006)». Στο Περιφέρεια Θεσσαλίας (εκδ.), *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*. Πρακτικά Συνεδρίου. Λάρισα, 9-11.11.2006. Λάρισα. Τόμος Ι. 244-257.

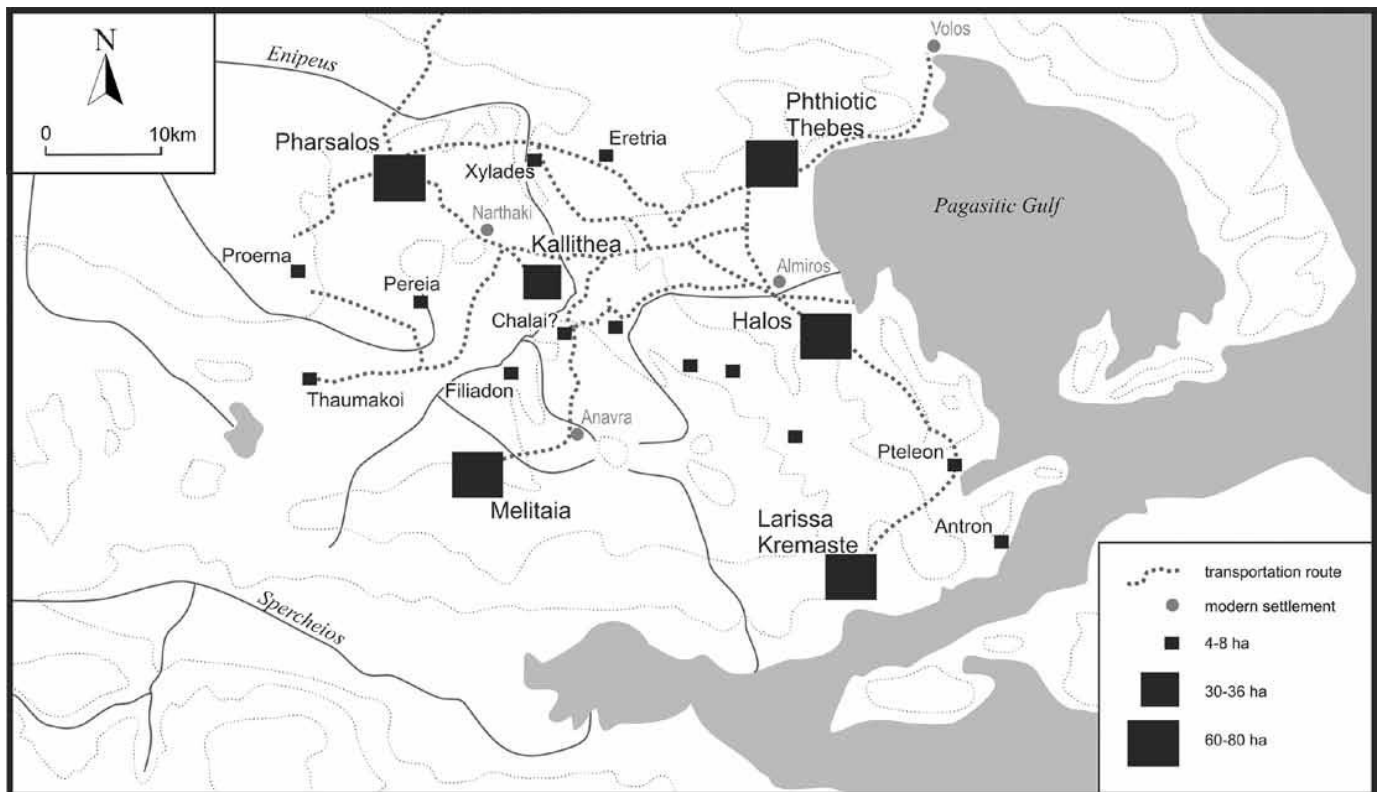
Εικόνα 1 - Χάρτης της περιοχής της αρχαίας Θεσσαλίας και των περίοικων περιοχών (Reinders 1988, 22, εικ. 4).

Εικόνα 2 – Χάρτης της κεντρικής περιοχής της αρχαίας Θεσσαλίας, όπου σημειώνεται η θέση της πόλης του Άτραγα, της Πέλινας, της πόλης στο Βλοχό, της Κραννώνας και του Κιερίου (Vaïoroulou et al. 2020, 8, εικ. 1).

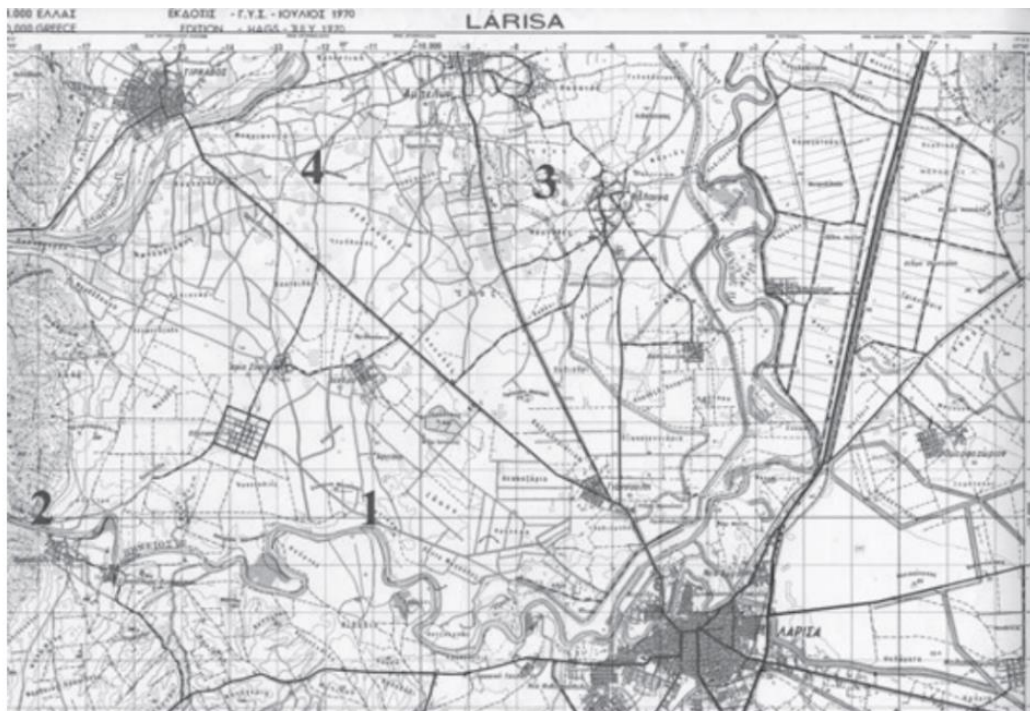
Εικόνα 3 - Οι αρχαίες πόλεις της κοιλάδας του Τιταρήσιου. Οι θέσεις των πόλεων της Περραιβικής Τρίπολης κυκλώνονται στο χάρτη (Lucas 1997, 18, εικ. 2).

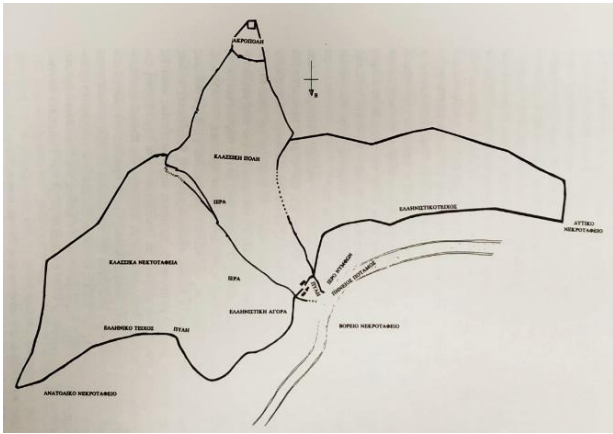
Εικόνα 4 - Οι σημαντικότερες πόλεις της Αχαΐας Φιθώτιδας (Chykerda et al. 2014, 11).

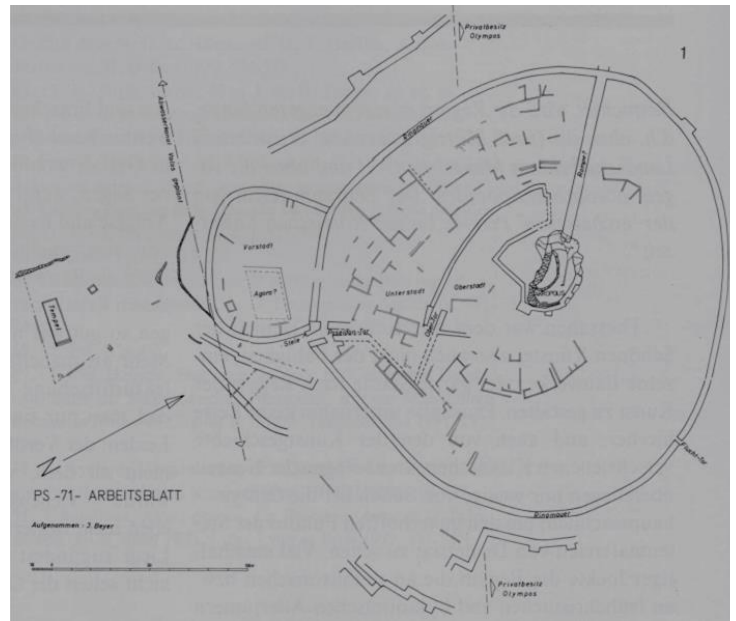
Εικόνα 5 - Χάρτης των νότιων περικούων περιοχών (Μπιζάκη 2012, 276, εικ. 1).

Εικόνα 1.1 - Χάρτης όπου σημειώνονται οι θέσεις που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη Λάρισα. 1: Γκρέμουρας ή Γκρεμνός. 2: Σιδηροπάλουκο. 3: Μύτικας ή Τατάρ Μαγούλα. 4: Καστρί Τυρνάβου/αρχαία Φάλασσα; (Κατακούτα και Σταματοπούλου 2020, 394, εικ.8).

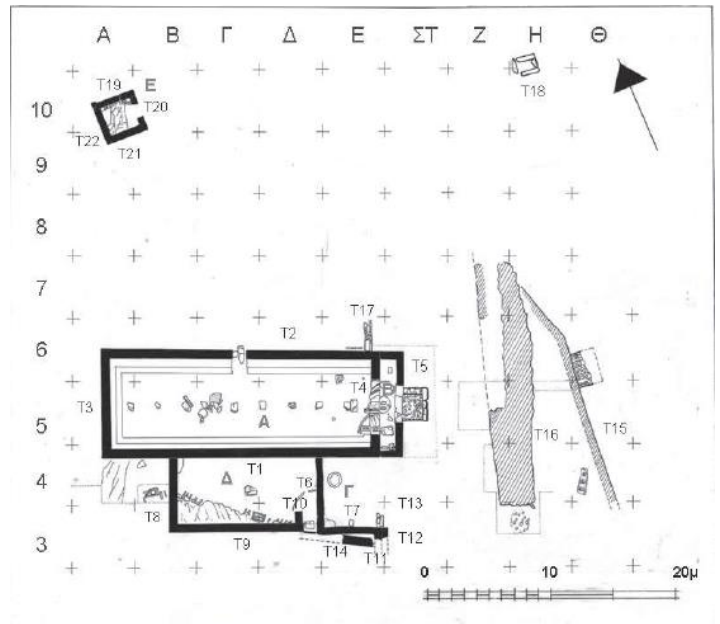
Εικόνα 1.2 - Τοπογραφικό σχέδιο του Άτραγα (Τζαφάλιας 1995, 71, σχ.1).

Εικόνα 1.3.1 - Λόφος Σωρού. Τοπογραφικό σχέδιο του οικισμού του 1971 από τον I. Beyer (Μαζαράκης Αινιάν 2012, 294, εικ. 1).

Εικόνα 1.3.2 - Λόφος Σωρού. Άποψη της πύλης (Τριανταφυλλοπούλου και Μπάτζιου 2009, εικ. 2).

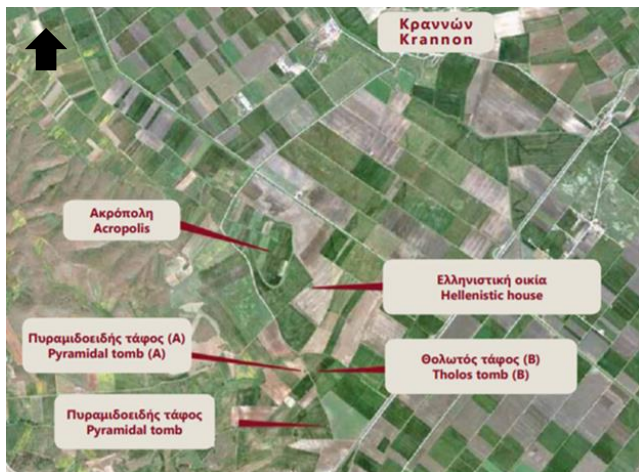
Εικόνα 1.3.3 - Τοπογραφικό διάγραμμα του ιερού του Απόλλωνα στο Σωρό των Γ. Χιώτη και Α. Μαζαράκη Αινιάν (Μαζαράκης Αινιάν 2012, 294, εικ. 2).

Εικόνα 1.3.4 - Ιερό Απόλλωνα στο Σωρό. Άποψη του ναού και των παράπλευρων Χώρων Γ & Δ από Δ (Μαζαράκης Αινιάν 2011, 149, εικ. 7).

Εικόνα 1.3.5 - Ιερό Απόλλωνα στο Σωρό. Σχέδιο του Κτιρίου Ε του 2008 του Α. Γούναρη (Μαζαράκης Αινιάν 2012, 297, εικ. 14).

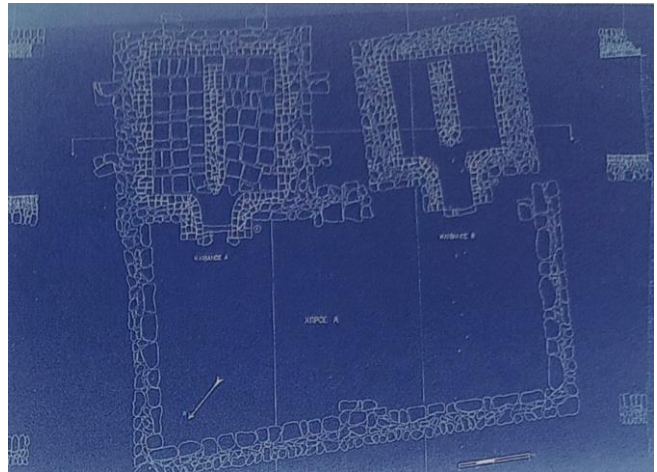
Εικόνα 1.4.1 - Κραννώνα. Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου με σημειωμένες τις θέσεις των μνημείων (<http://larisa.culture.gr/images/odngo/entypo%20krannon.pdf>, προσβάσιμη στις 15.02.2021).

Εικόνα 1.4.2 - Κραννώνα. Αεροφωτογραφία της ελληνιστικής οικίας (<http://www.history-archaeology.uoc.gr/drastiriotites-kai-ereyna/anaskafes/krannon/>, προσβάσιμη στις 20.07.2020).

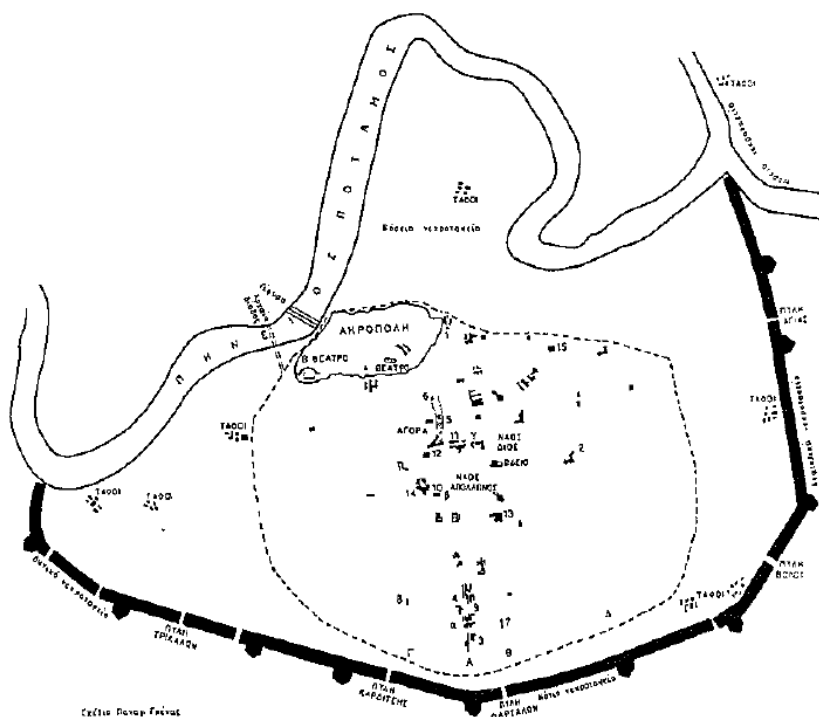
Εικόνα 1.4.3 - Κραννώνα. Η λιθόστρωτη αυλή βόρεια του συγκροτήματος (Τουφεξής και Μέλλιου 1996, πιν. 97γ).

Εικόνα 1.4.4 - Κραννώνα. Κάτοψη των κεραμικών κλιβάνων και του χώρου Α στον αγρό Μ. Αναστασίου (Ζαούρη και Κατακούτα 2006, 53, σχ. 1).

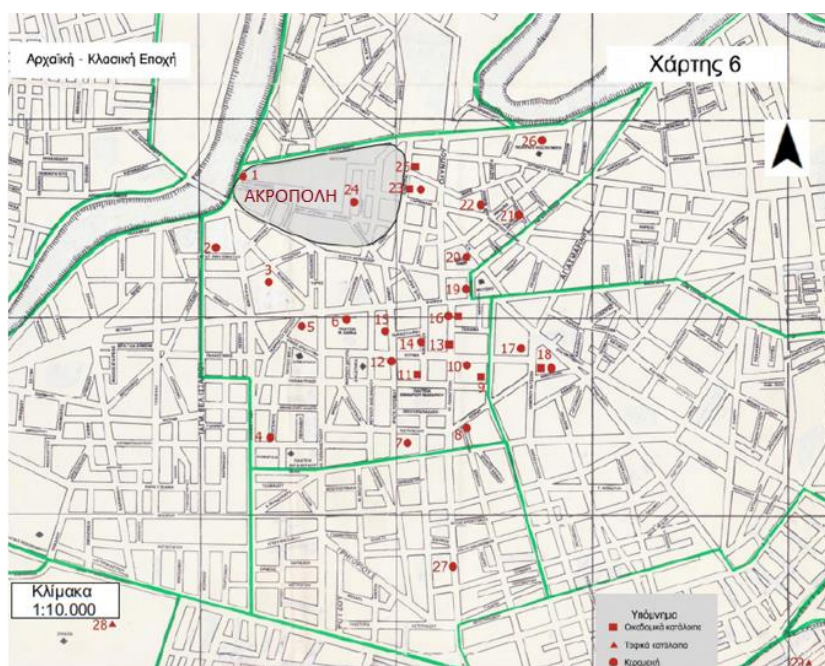
Εικόνα 1.4.5 - Κραννώνα. Άποψη των κεραμικών κλιβάνων στον αγρό Μ. Αναστασίου από Α (Ζαούρη και Κατακούτα 2006, 52, πιν. 1).

Εικόνα 1.5.1 - Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίας Λάρισσας (Τζαφάλιας 1990, 155, εικ. 1).

Εικόνα 1.5.2 - Λάρισα. Ακριβές αντίγραφο της αναθηματικής στήλης του Ποσειδώνα στη θέση την οποία ανεβρέθηκε
http://larisa.culture.gr/images/phocagallery/poseidon/thumbs/phoca_thumb_1_p102_0567_resize.jpg , προσβάσιμη στις 27.06.2019).

Εικόνα 1.5.3 - Χάρτης της πόλης της Λάρισσας. Με τον αριθμό 6 σημειώνεται η θέση της κεντρικής πλατείας της πόλης. Με τον αριθμό 11 η συμβολή των οδών Παπακυριαζή με Ρούσβελτ. Με τον αριθμό 18, η θέση της ανασκαφής του οικοπέδου της Ε. Μητσιού στην οδό 23ης Οκτωβρίου. Με τον αριθμό 19, η πλατεία Νέας Αγοράς. Με τον αριθμό 25, η θέση ανεύρεσης της αναθηματικής στήλης (Παλιούγκας 2018, 9, χάρτης 6).

Εικόνα 1.5.4 - Λάρισα. Οικόπεδο Ε. Μητσιού στην οδό 23^{ης} Οκτωβρίου Κατάλοιπα οικοδομήματος του 4^{ου} αι. π.Χ. και της ελληνιστικής περιόδου (Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου 1985, 91, σχ. 1).

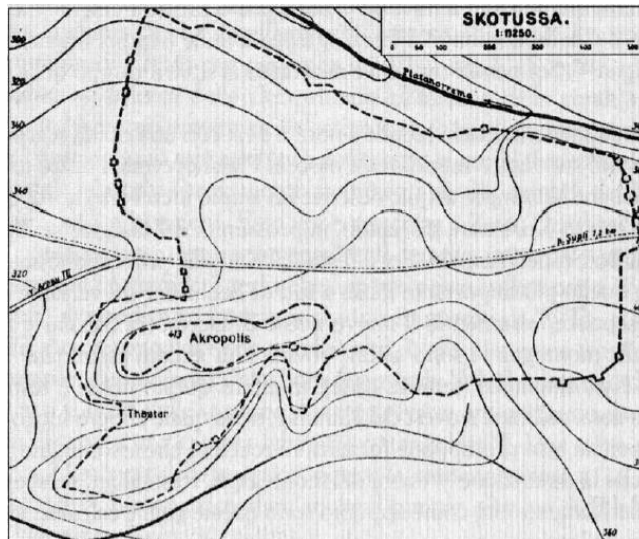
Εικόνα 1.5.5 - Λάρισα. Αεροφωτογραφία του Α' αρχαίου θεάτρου (<http://www.larissa-theatre.com/theatro-larissas/>, προσβάσιμη στις 19.06.2019).

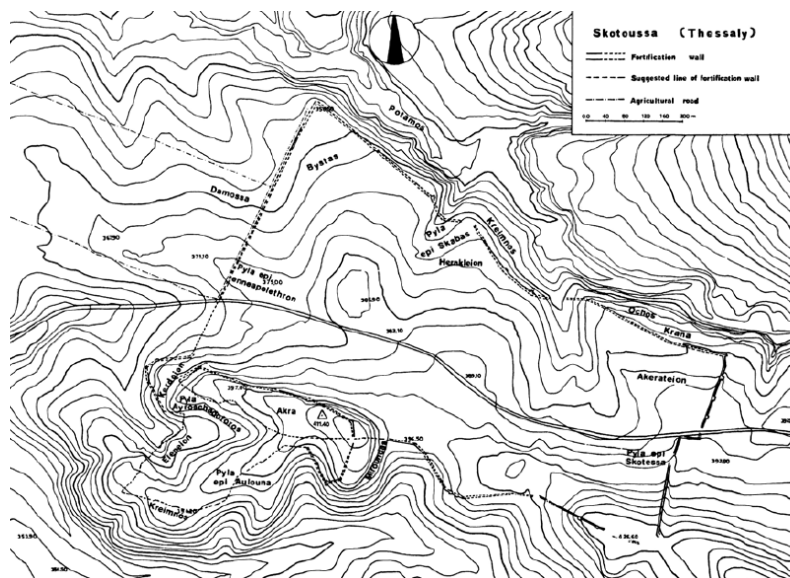
Εικόνα 1.5.6 - Λάρισα. Άποψη του Α' αρχαίου θεάτρου. Στο δεξί κάτω μέρος της εικόνας το σύνολο αρχιτεκτονικών μελών που αποκαλύφθηκε στο πίσω μέρος της σκηνής. Σήμερα το σύνολο έχει απομακρυνθεί από το σημείο (Τζαφάλιας 2011, 31).

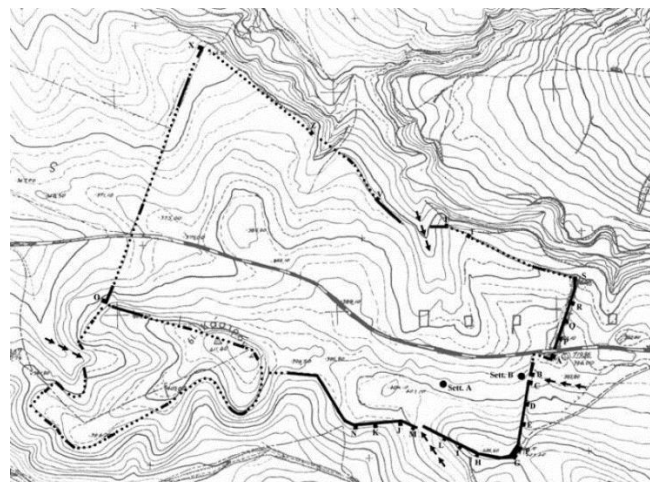
Εικόνα 1.5.7- Λάρισα. Αεροφωτογραφία Β' αρχαίου θεάτρου. Γενική άποψη (<http://larisa.culture.gr/index.php/2015-09-14-11-00-30/73-2015-09-14-10-53-55/detail/405-2015-09-14-10-56-22?tmpl=component&detail=1&buttons=1>, προσβάσιμη στις 28.06.2019).

Εικόνα 1.7.1 - Σχέδιο των οχυρώσεων του 1924 της Σκοτούσας του Stählin (LaTorre 2017, 145, εικ. 4).

Εικόνα 1.7.2 - Σκοτούσσα. Εκ νέου σχέδιο των οχυρώσεων σύμφωνα με την επιγραφή και τις επιτόπιες έρευνες της Μισαηλίδου - Δεσποτίδου (Misailidou - Despotidou 1993, 215, εικ. 2).

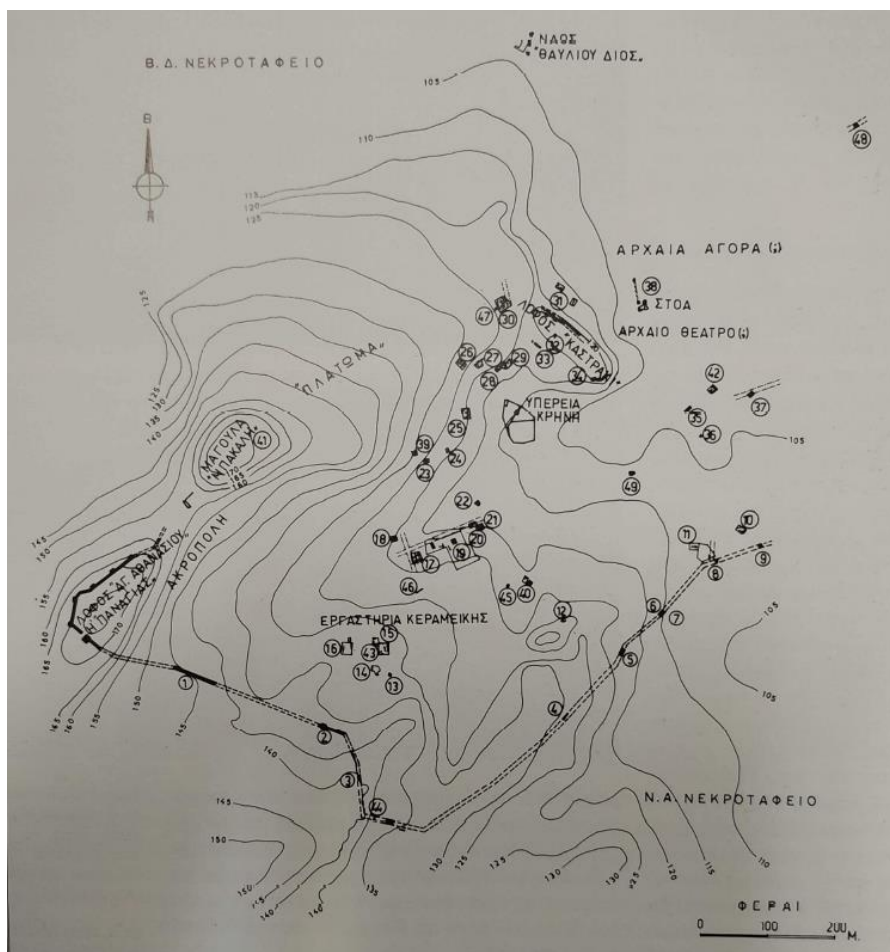
Εικόνα 1.7.3 - Σκοτούσσα. Σχέδιο οχυρώσεων μετά και τις εκ νέου έρευνες (LaTorre 2017, 144, εικ. 3).

Εικόνα 1.7.4 - Σκοτούσσα. Η ανατολική πύλη (<https://www.scuoladiatene.it/images/Sko-5.jpg>, προσβάσιμη στις 19.03.2019)

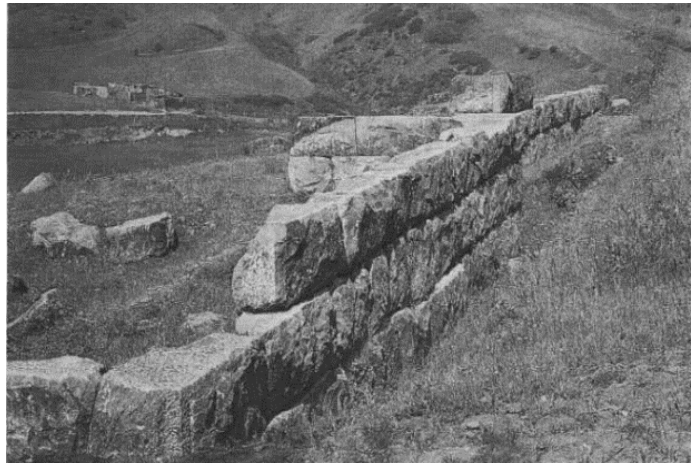
Εικόνα 1.7.5 - Σκοτούσσα. Αεροφωτογραφία του μεγάλου κτιρίου (<https://www.scuoladiatene.it/images/Sko-4.jpg>, προσβάσιμη στις 19.03.2019)

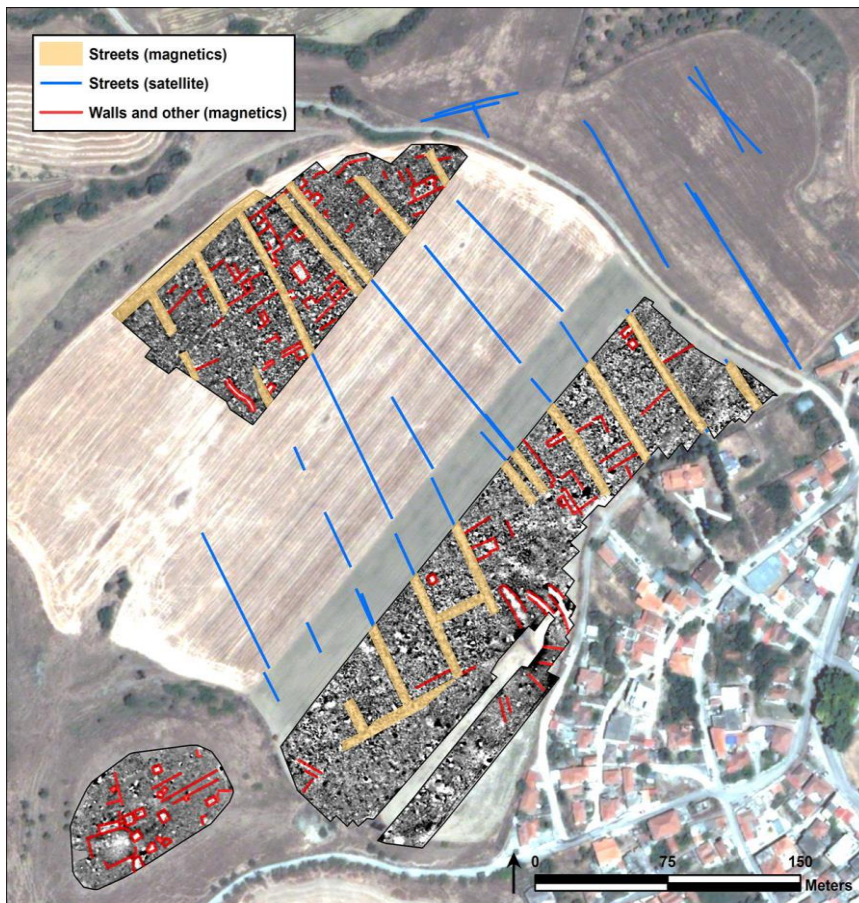
Εικόνα 1.8.1 - Σχέδιο Φερών της Θ. Μάρκη, όπου σημειώνονται οι θέσεις των σωστικών ανασκαφών μεταξύ 1977 - 1991 (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 75, εικ. 2).

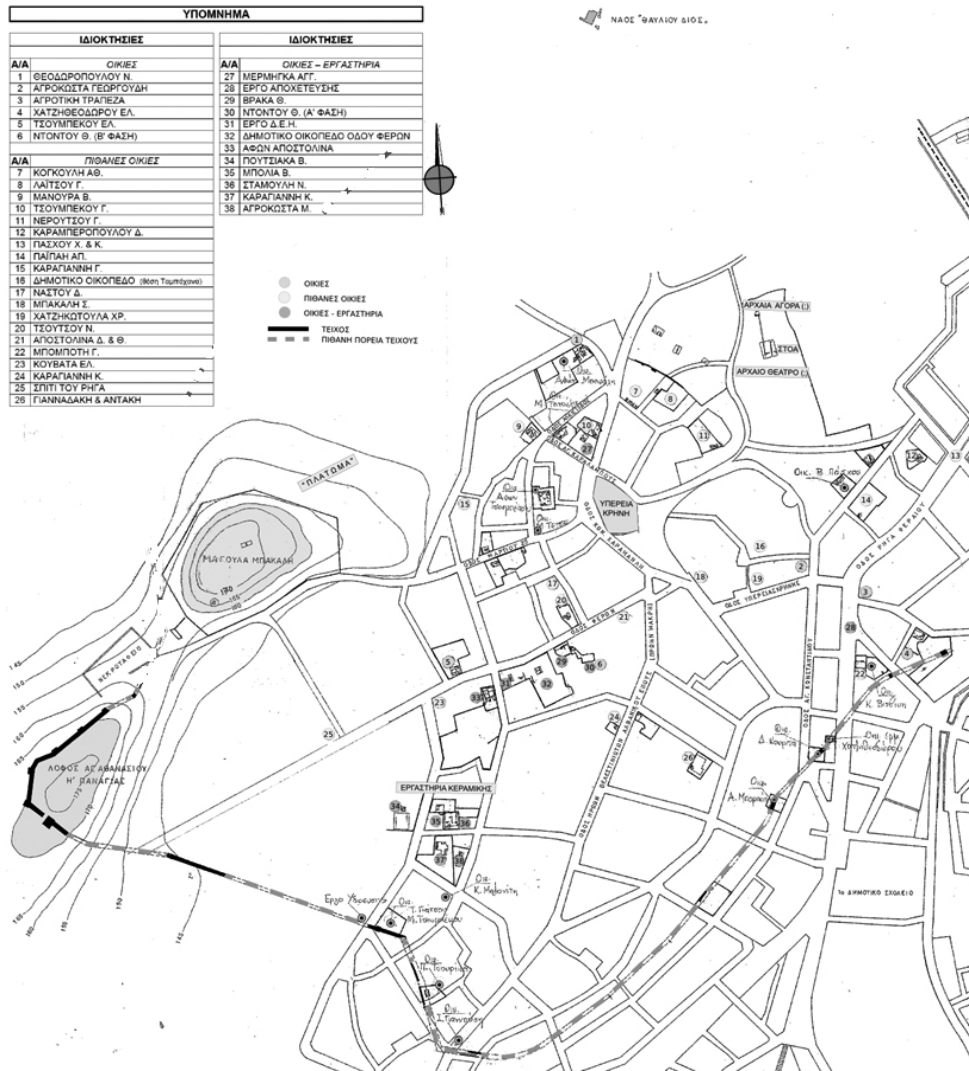
Εικόνα 1.8.2 - Φερές. Άποψη από ΒΑ του τείχους των όψιμων αρχαϊκών ή πρώιμων κλασικών χρόνων επάνω στο οποίο εδράζεται το τείχος του 4^{ου} αι. π.Χ. στο λόφο «Καστράκι» (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 79, εικ. 9).

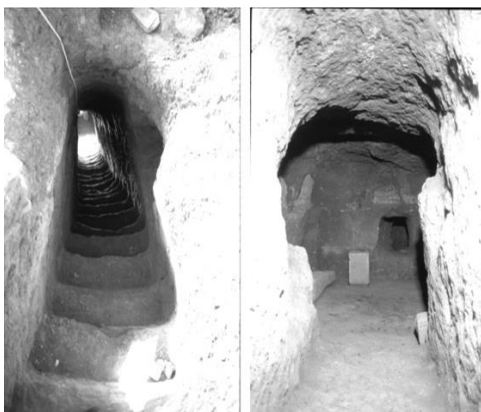
Εικόνα 1.8.3 - Φερές. Άποψη από Α του αρχαίου τείχους επάνω στο λόφο του Αγίου Αθανασίου (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990α, 60, εικ. 5).

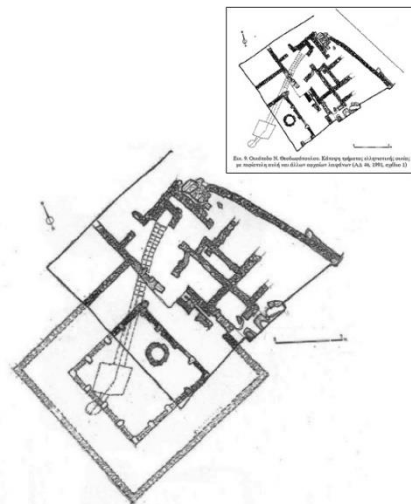
Εικόνα 1.8.4 - Φερές. Αποτύπωση της μαγνητικής έρευνας και της δορυφορικής τηλεπισκόπησης στο οροπέδιο και στη Μαγούλα Μπακάλη (Donati 2020, εικ. 4).

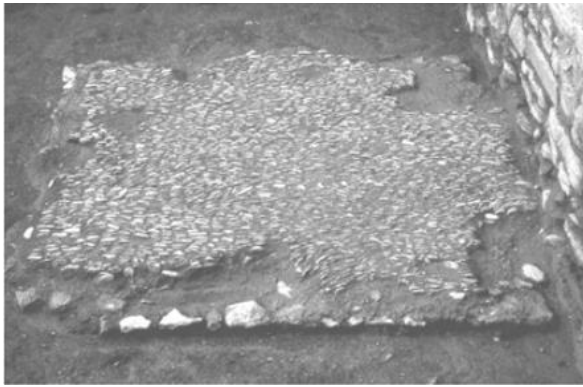
Εικόνα 1.8.5 - Ρυμοτομικό σχέδιο Βελεσίντου, όπου σημειώνονται οι ελληνιστικές οικίες, το τείχος και οι ελληνιστικές οικίες - εργαστήρια (Ευσταθίου 2014, 176, εικ. 1).

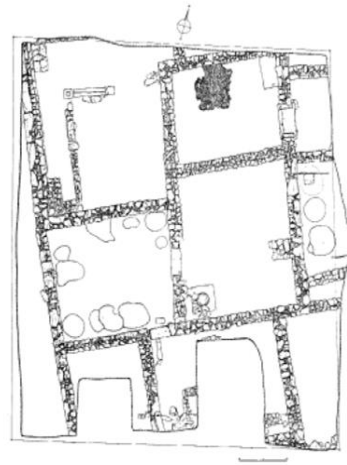
Εικόνα 1.8.6 - Φερές. Η υπόγεια κλίμακα οικίας (Ευσταθίου 2014, 179, εικ. 6).

Εικόνα 1.8.7 - Φερές. Τμήμα οικίας με την περιστυλη αυλή. Πάνω δεξιά η εικόνα της ανεσκαμμένης οικίας. Κάτω αριστερά η υποθετική αναπαράσταση (Ευσταθίου 2014, 180, εικ. 9-10).

Εικόνα 1.8.8 - Φερές. Αποψη του βοτσαλωτού δαπέδου του πιθανολογούμενου "ανδρώνα" (Ευσταθίου 2014, 181, εικ. 12).

Εικόνα 1.8.9 - Φερές. Τμήμα οικίας με τα διαδοχικά δωμάτια και τη διπλή αυλή με στοά (Ευσταθίου 2014, 179, εικ. 8).

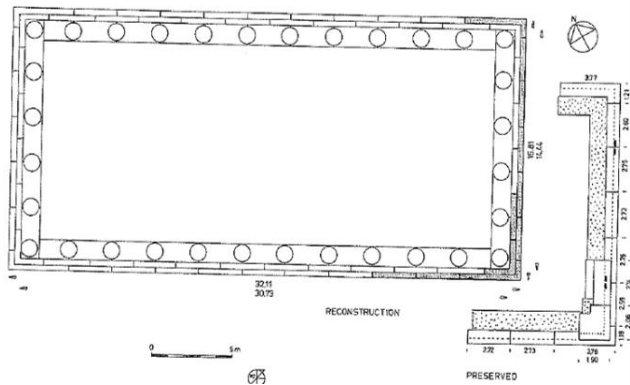
Εικόνα 1.8.10 - Φερές. Αποψη από ΒΔ της ελληνιστικής στοάς με τους ημίεργους σπόνδυλους in situ (Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου 1990α, 61, εικ. 8).

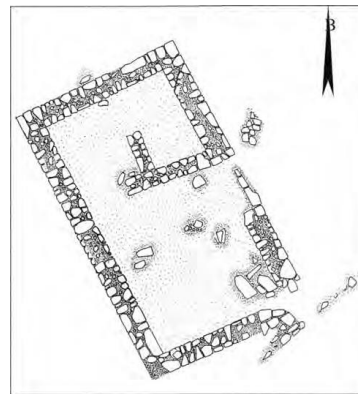
Εικόνα 1.8.11 - Φερές. Κάτω αριστερά το ανεσκαμμένο κτίριο της αρχαίας κρήνης (Φωτογραφία από τη πρόσκληση-πρόγραμμα της διοργάνωσης του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» που πραγματοποιήθηκε στις 06-08.10.2017, σελ. 19).

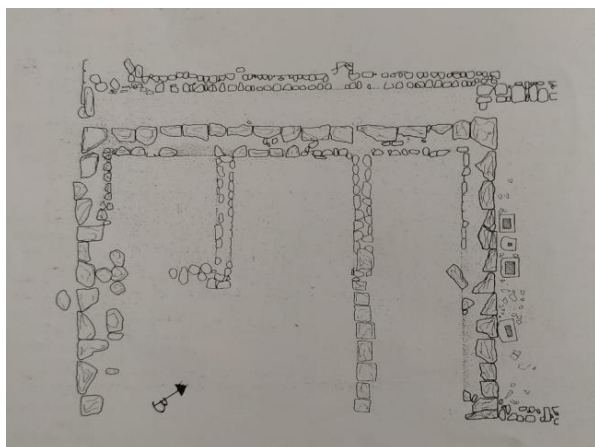
Εικόνα 1.8.12 - Φερές. Αεροφωτογραφία του ιερού έπειτα από εργασίες ανάδειξης (Αραχωβίτη κ.αλ. 2012, 457, εικ. 1).

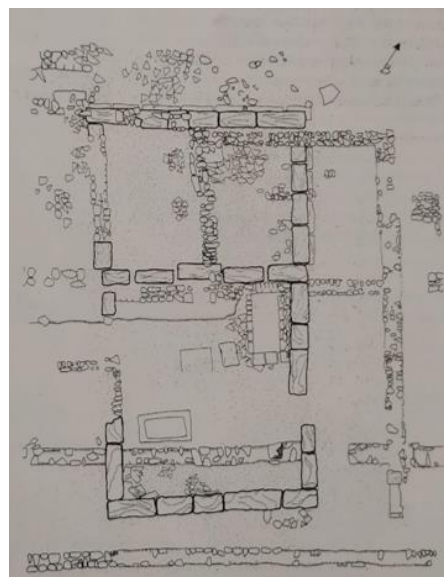
Εικόνα 1.8.13 - Φερές. Αναπαράσταση της περιστασης του ναού της Εννοδίας και κάτοψη των ανεσκαμμένων τμημάτων του (Østby 1994, 140, εικ. 2).

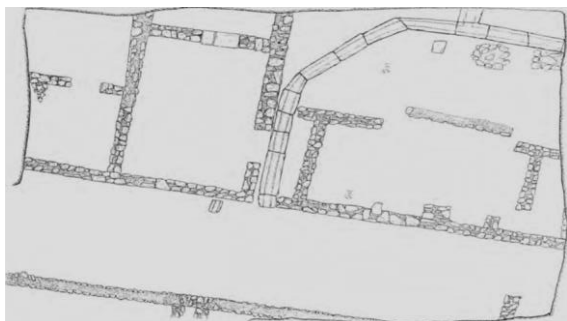
Εικόνα 1.8.14 - Φερές. Κάτοψη του κτιρίου βόρεια του ναού (Αραχωβίτη, Π., Δουλιγέρη - Ιντζεσίλογλου, Α. και Τσιγάρα, Μ. 2006. «Βελεστίνο (Αρχαία πόλη Φερών). Ναός Θαυλίου Διός». *ΑΔ 61*, Β'1 Χρονικά, 619, εικ. 18).

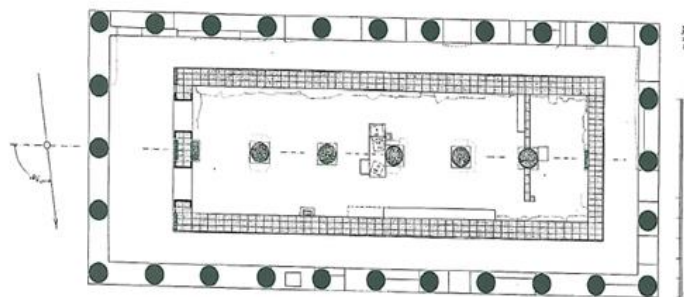
Εικόνα 1.9.1 - Αγρός Δ. Καραλή στους Γόμφους. Τμήμα μεγάλου δημοσίου κτιρίου (Χατζηαγγελάκης 2000, 390, σχ. 16).

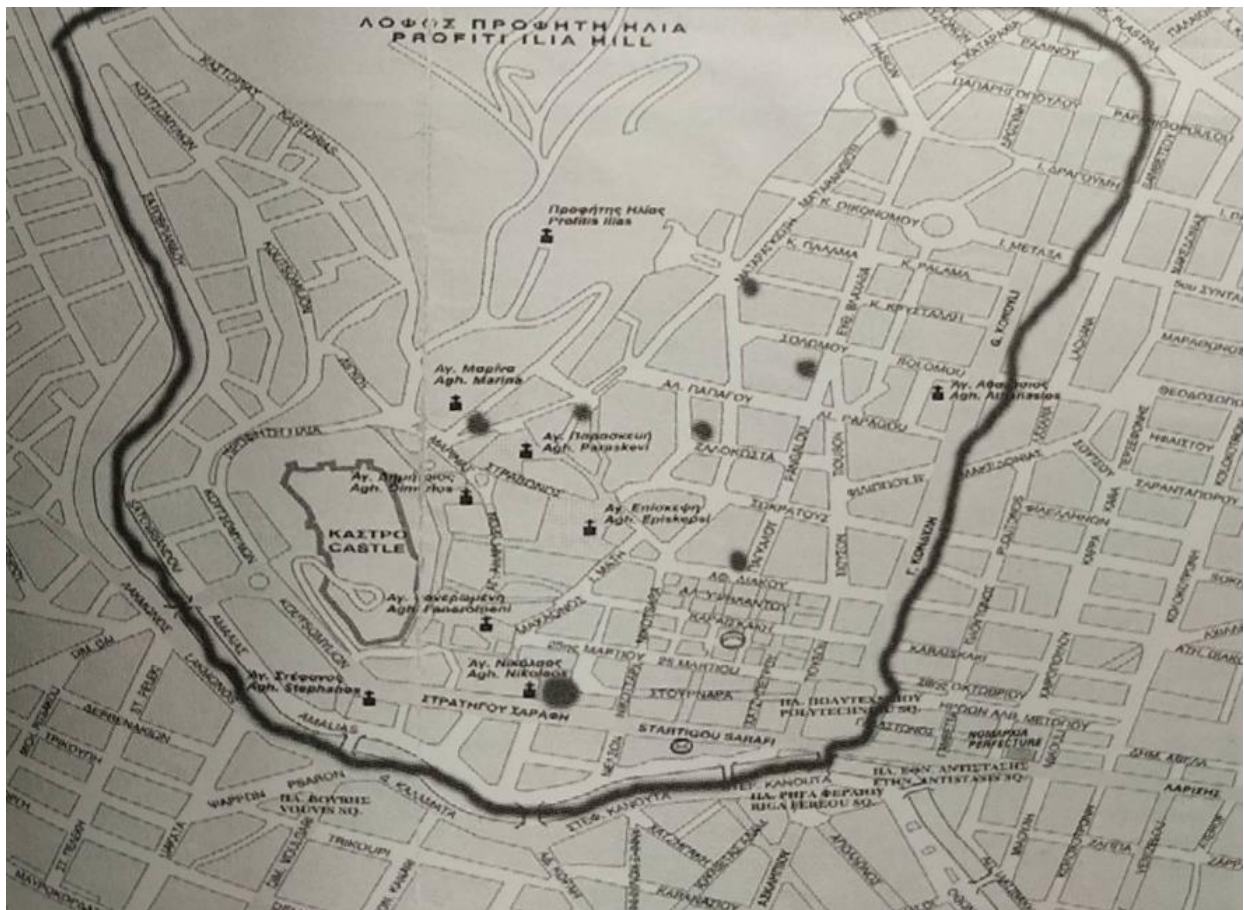
Εικόνα 1.9.2 - Αγρός Δ. Καραλή στους Γόμφους. Κατόψεις κτιρίων (Χατζηαγγελάκης 2000, 391, σχ. 17).

Εικόνα 1.10.1 - Μητρόπολη. Κάτοψη δρόμου και παρακείμενης οικίας ελληνιστικής περιόδου (Ροντήρη 1993, 247, σχ. 8).

Εικόνα 1.10.2 - Μητρόπολη. Κάτοψη του ναού του Απόλλωνα από τον Μ. Κορρέ (Intzesiloglou 2002, 114, εικ. 3).

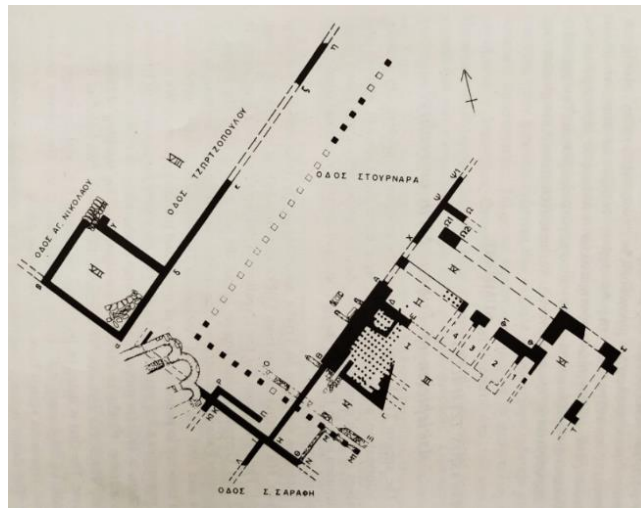
Εικόνα 1.12.1 - Τρίκη. Πιθανά όρια της έκτασης της αρχαίας πόλης (Χατζηαγγελάκης 2009, 489, εικ. 29).

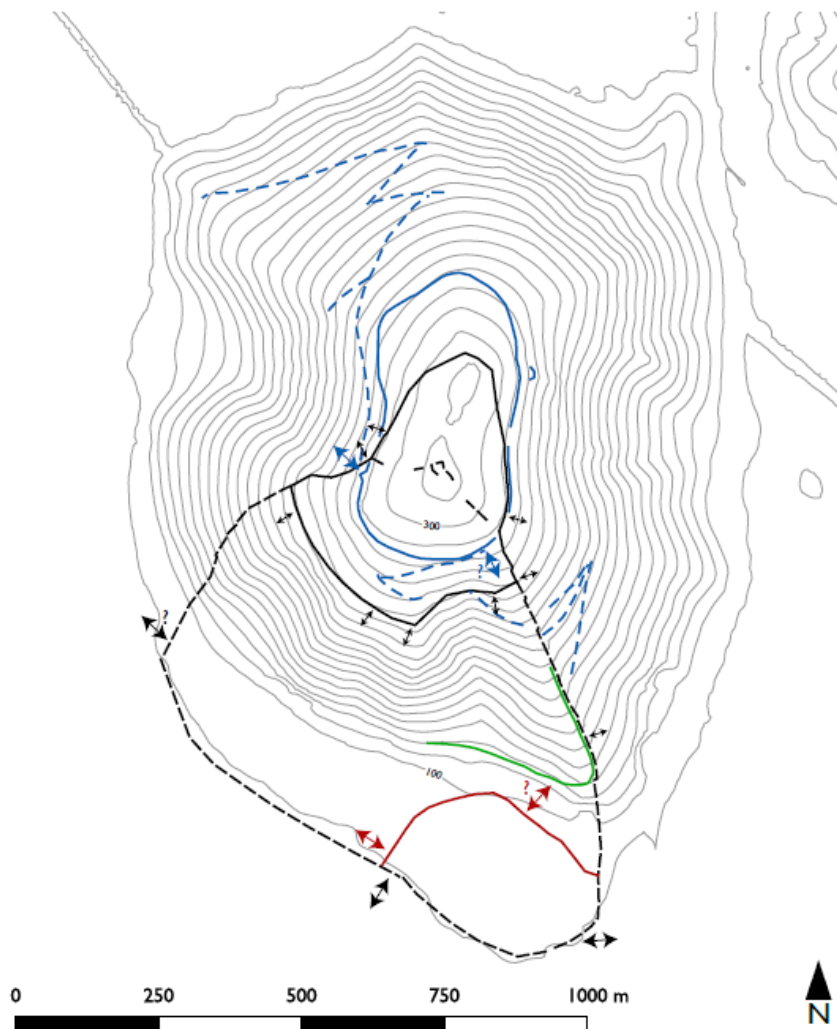
Εικόνα 1.12.2 - Τρίκη. Κάτοψη της ανασκαφής στο Οικόπεδο Λίπα (Χατζηαγγελάκης και Αθανασίου 2015, 280, εικ. 2).

Εικόνα 1.12.3 - Τρίκη. Οικόπεδο Μπακλαβά. Ο δυτικός δρομικός τοίχος και οι κάθετοι σε αυτόν τοίχοι από ΝΑ (Χατζηαγγελάκης και Αθανασίου 2015, 281, εικ. 7).

Εικόνα 1.12.4 - Τρίκκη. Κάτοψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων στη περιοχή του Ασκληπιείου (Τζαφάλιας 1988, 202, πίν. 1).

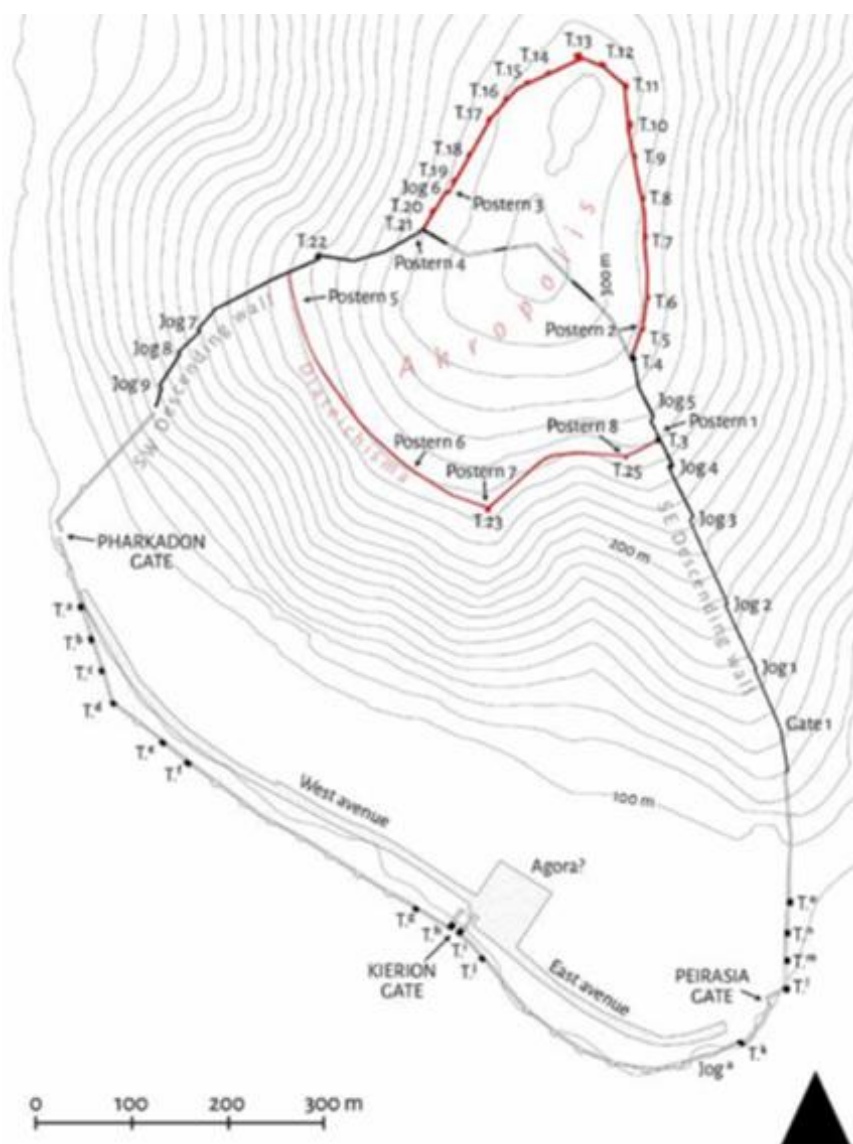
Εικόνα 1.13.1 - Σχέδιο της πόλης στο Βλοχό όπου σημειώνονται οι τέσσερις φάσεις που εντοπίστηκαν στην οχύρωση. Με μπλε γραμμή σημειώνεται η αρχαϊκή οχύρωση, με μπλε διακεκομμένη οι δρόμοι, με κόκκινη οι ύστερες ρωμαϊκές οχυρώσεις και με πράσινη οι πρώιμες βυζαντινές. Με μαύρο σημειώνεται η κλασική-ελληνιστική οχύρωση (Rönnlund 2018, 202, εκ. Β.10).

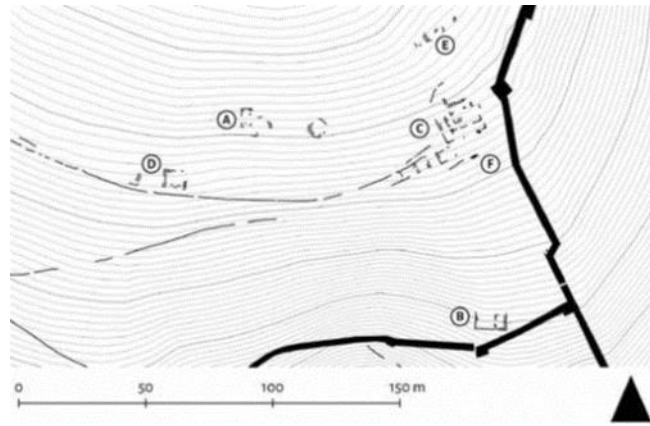
Εικόνα 1.13.2 - Βλοχός. Αεροφωτογραφία της ακρόπολης από το νότο. Στη φωτογραφία διακρίνεται ο δρόμος σε σχήμα Σ και στη κορυφή οι οχυρώσεις της ύστερης αρχαϊκής - πρώιμης κλασικής περιόδου (Rönnlund 2018, 71, εικ. 4.3).

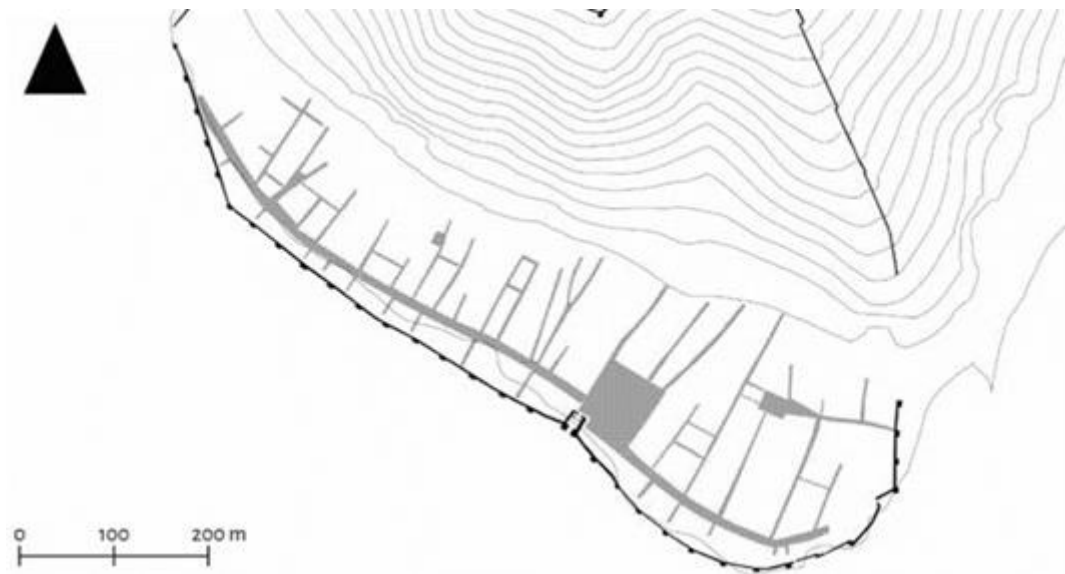
Εικόνα 1.13.3 - Βλοχός. Πιθανότατα υστεροαρχαϊκό τμήμα της οχύρωσης της ακρόπολης (Rönnlund 2018, 89, εικ. 4.13).

Εικόνα 1.13.4 – Βλοχός. Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας πόλης κατά την ελληνιστική περίοδο όπου σημειώνεται η πορεία των οχυρώσεων, το διατείχισμα, πύργοι, πύλες και πυλίδες, η πορεία της κεντρική λεωφόρου και το πιθανό σημείο της αγοράς (Vaïoroulou et al. 2020, 37, εικ. 32).

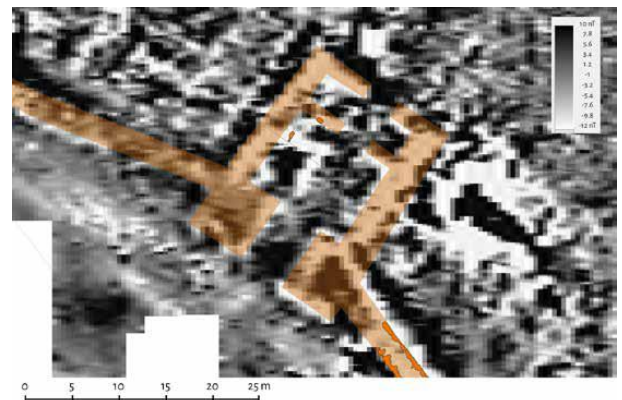
Εικόνα 1.13.5 – Βλοχός. Τοπογραφικό σχέδιο της νοτιοδυτικής πλευράς της ακρόπολης με τις κατόψεις των κτισμάτων που εντοπίστηκαν. Με το γράμμα C σημειώνεται το κτίριο με τη δεξαμενή (Vaïoroulou et al. 2020, 55, εικ. 60).

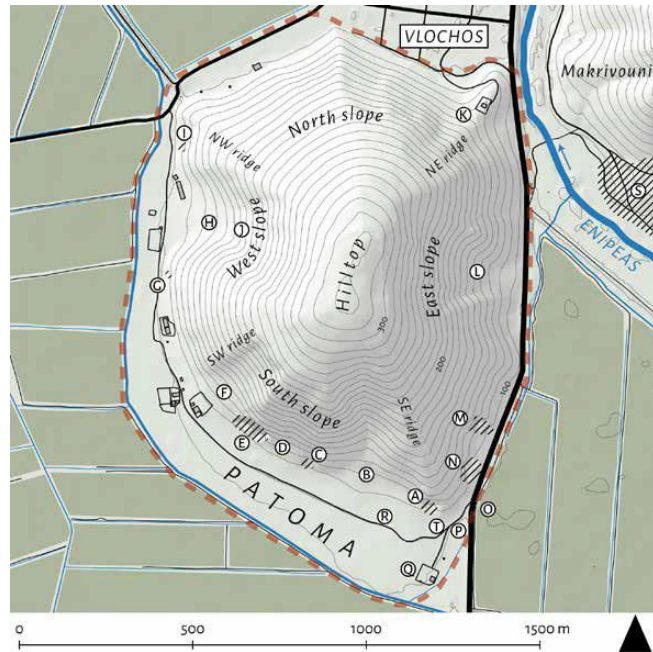
Εικόνα 1.13.6 – Σχέδιο της θέσης «Πάτωμα», κάτω πόλης της πόλης στο Βλοχό, όπου αποτυπώνονται με γκριζο η κεντρική λεωφόρος της πόλης και οι κάθετοι δρόμοι σε αυτή. Με μαύρο αποκατεστημένο το σχέδιο των σχυρώσεων (Vaïoroulou et al. 2020, 26, εικ. 20).

Εικόνα 1.13.7 - Βλοχός. Η εξωτερική πλευρά των τειχών της ελληνιστικής περιόδου (Vaïoroulou et al. 2020, 38, εικ. 34).

Εικόνα 1.13.8 – Βλοχός. Η πύλη του τύπου με αυλή (Vaïoroulou et al, 2020, 44, εικ. 43).

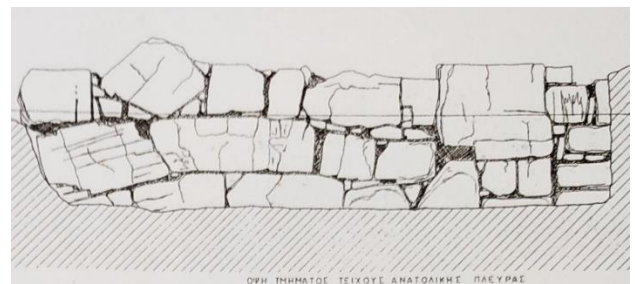
Εικόνα 1.13.9 – Βλοχός. Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης, όπου με διακεκομμένη γραμμή σημειώνεται η πιθανή έκταση της αρχαίας πόλης (Vaïoroulou et al. 2020, 10, εικ. 4).

Εικόνα 1.14.1 - Σχέδιο της περιοχής του αρχαίου Κιερίου (Ιντζεσίλογλου 76, σχ. 1).

Εικόνα 1.14.2 - Κιέριο. Κάτοψη τμήματος του τείχους της ακρόπολης του Κιερίου (Χατζηαγγελάκης 2000, 388, σχ. 11).

Εικόνα 1.14.3 - Κιέριο. Σχέδιο της όψης του τείχους (Χατζηαγγελάκης 2000, 389, σχ. 12).

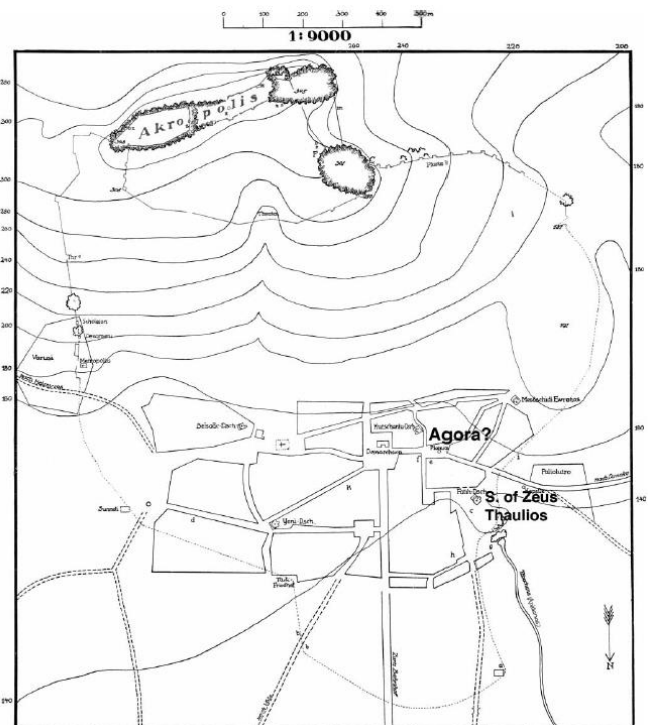
Εικόνα 1.14.4 - Ακρόπολη Κιερίου. Πύργος στο ΝΔ σκέλος της οχύρωσης (Χατζηαγγελάκης 2009, 792, εικ. 9).

Εικόνα 1.15.1 - Όρθη. Φωτογραφία της πύλης και των καταλοίπων του τείχους όπως σώζονται σήμερα (http://idepka.culture.gr/?page_id=893, προσβάσιμη 06.04.2020).

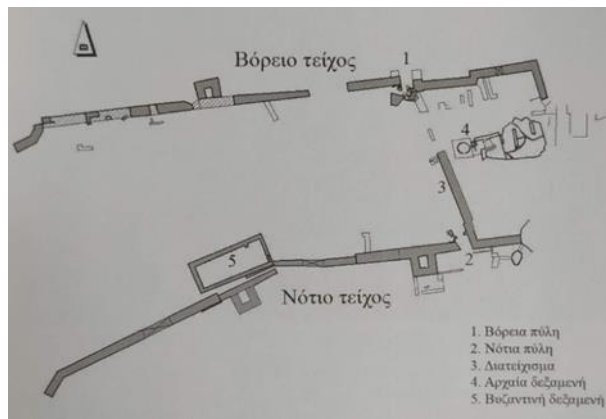
Εικόνα 1.15.2 – Όρθη. Γενική άποψη της ανασκαφής του ιερού (Ιντζεσίλογλου 1987, πιν. 155α).

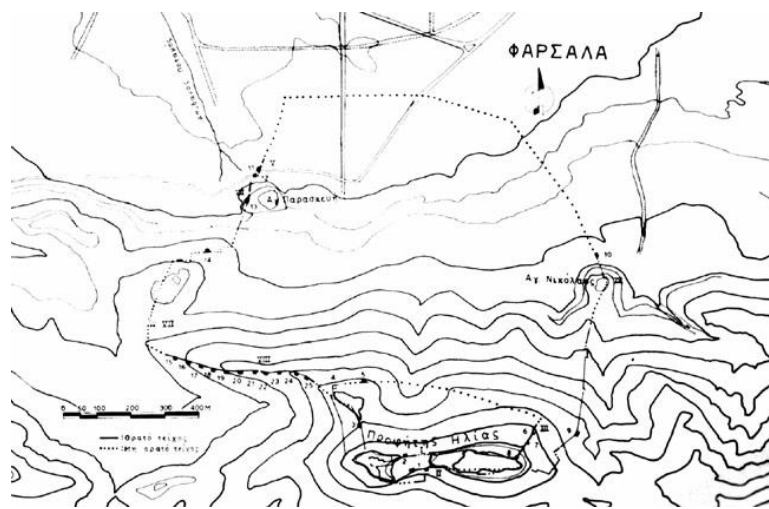
Εικόνα 1.16.1 - Τοπογραφικό σχέδιο της Φαρσάλου σύμφωνα με τον Stahlin (Stamatorouli 2007α, 224, εικ. 2).

Εικόνα 1.16.2 - Φάρσαλος. Κάτοψη της ακρόπολης (Κατακούτα κ.αλ. 2020, 574, εικ. 1).

Εικόνα 1.16.3 - Φάρσαλος. Κάτοψη της περιοχής του διάσελου της ακρόπολης (Κατακούτα κ.αλ. 2016, 41, εικ. 2).

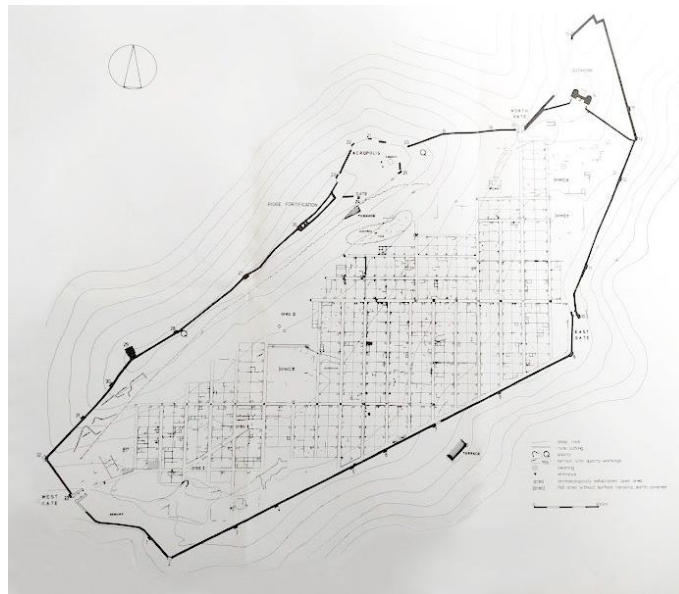
Εικόνα 1.16.4 - Τοπογραφικό διάγραμμα των τειχών της Φαρσάλου (Κατακούτα και Τουφεξής 1994, 190, εικ. 1).

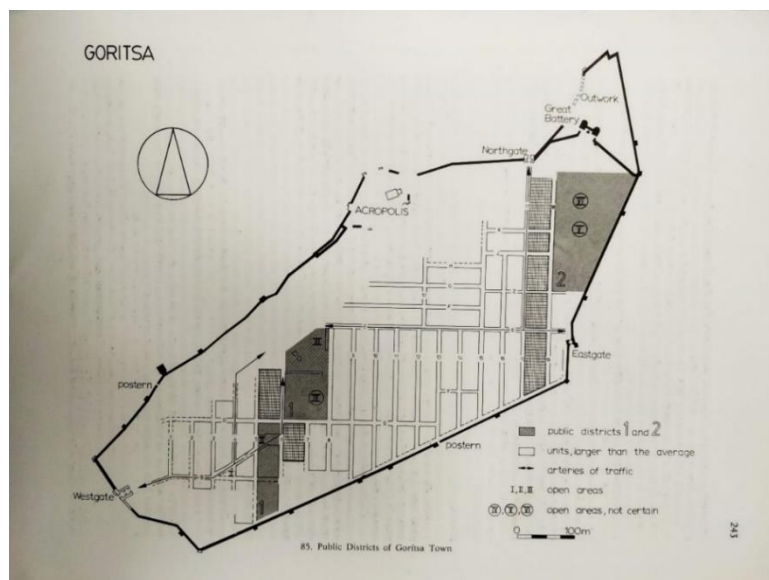
Εικόνα 1.16.5 - Φάρσαλος. Το τείχος του 4^{ου} αι. στη βόρεια πλευρά της πόλης (Κατακούτα κ.αλ. 2020, 576, εικ. 5).

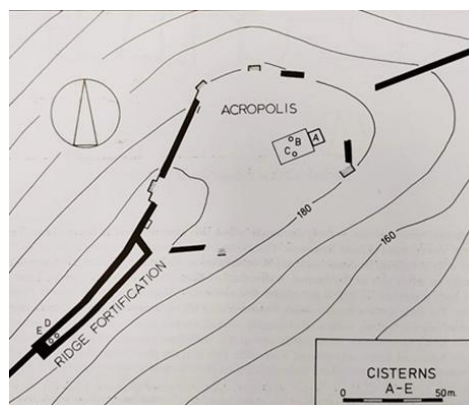
Εικόνα 1.16.6 - Φάρσαλος. Αεροφωτογραφία του τμήματος του δυτικού σκέλους του τείχους που αποκαλύφθηκε, όπου σημειώνονται οι θέσεις των πυλών και του πύργου κατά μήκος του (Κατακούτα κ.αλ. 2016, 63, εικ. 9).

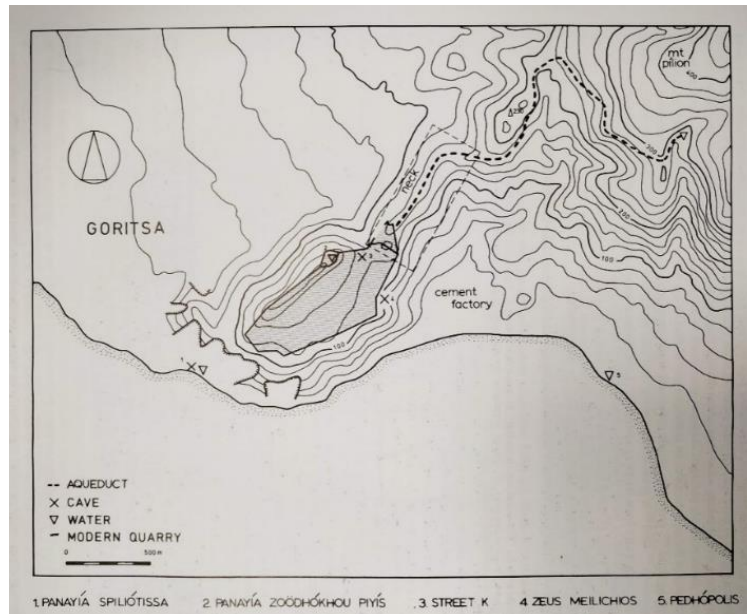
Εικόνα 2.1.1 - Κάτοψη της πόλης στο λόφο της Γορίτσας (Bakhuizen 1992, Sheet 4).

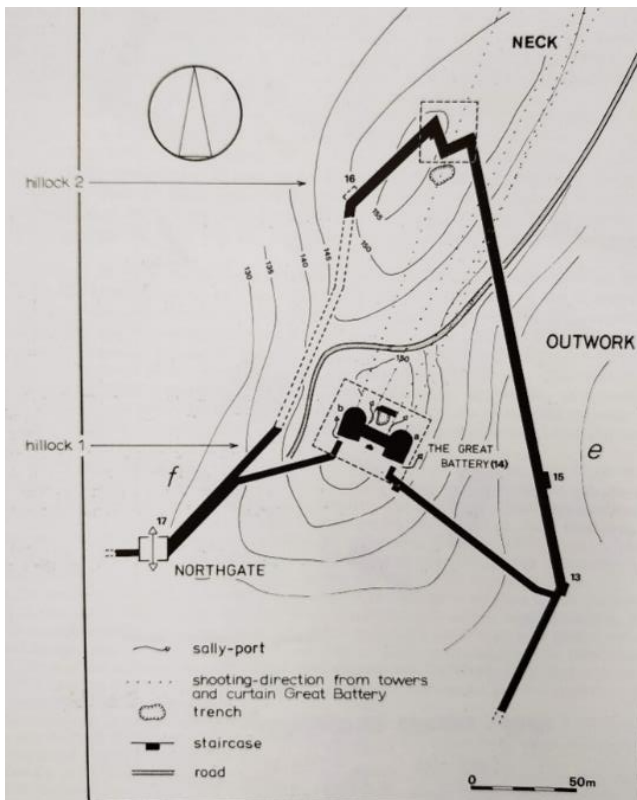
Εικόνα 2.1.2 - Λόφος Γορίτσας. Κάτοψη της πόλης με σημειωμένους τους πιθανούς ανοιχτούς χώρους (Bakhuizen 1992, 243, εικ. 85).

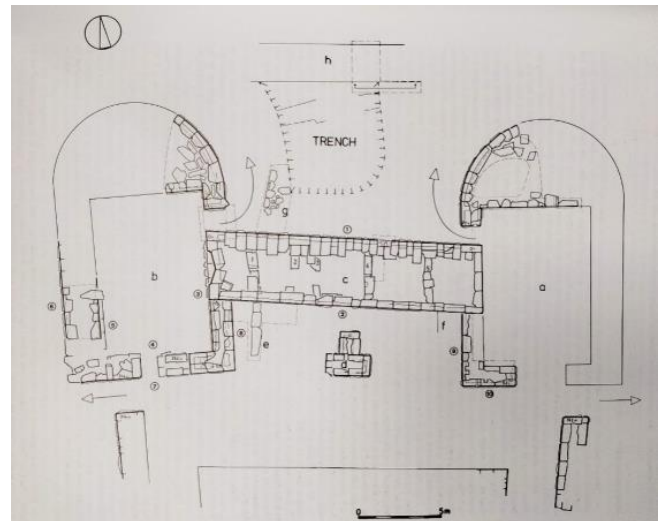
Εικόνα 2.1.3 - Λόφος Γορίτσας. Η ακρόπολη και η σχυρωμένη κορυφογραμμή με σημειωμένα τα σημεία όπου έχουν βρεθεί οι δεξαμενές (Bakhuizen 1992, εικ. 100A).

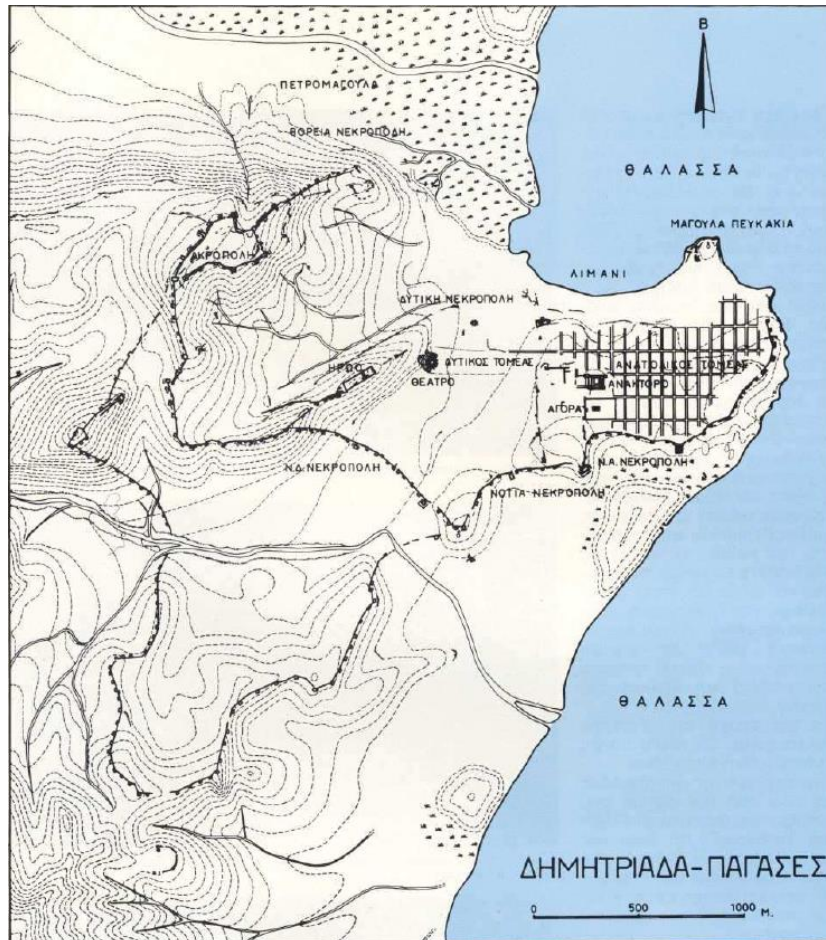
Εικόνα 2.1.4 - Λόφος Γορίτσας. Πηγές και σπηλιές της πόλης (Bakhuizen 1992, 277, εκ. 99).

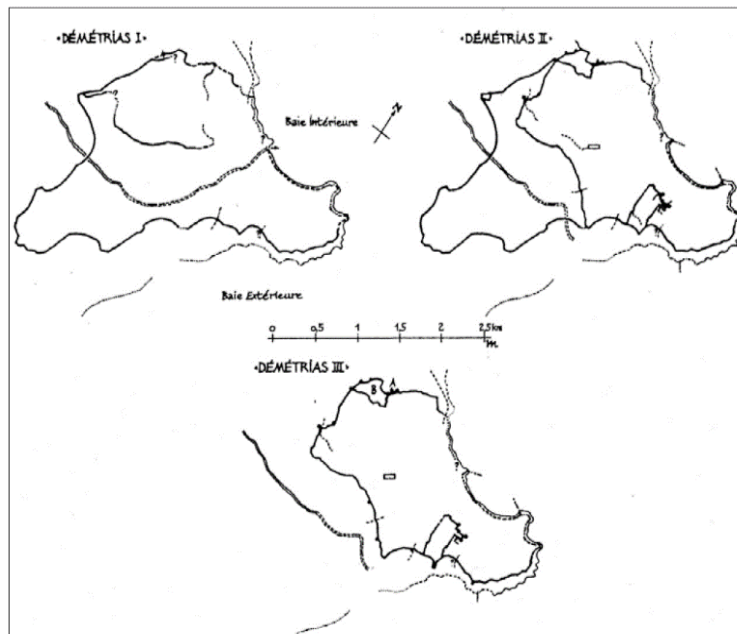
Εικόνα 2.1.5 - Λόφος Γορίτσας. Κάτοψη του προτειχίσματος και του Προμαχώνα 14. Το σημείο συνιστούσε και το πιο ευάλωτο σημείο της άμυνας της πόλης, καθώς η πρόσβαση εδώ ήταν αρκετά ευκολότερη σε σχέση με τα υπόλοιπα σημεία εισόδου στη πόλη (Bakhuizen 1992, εκ. 35).

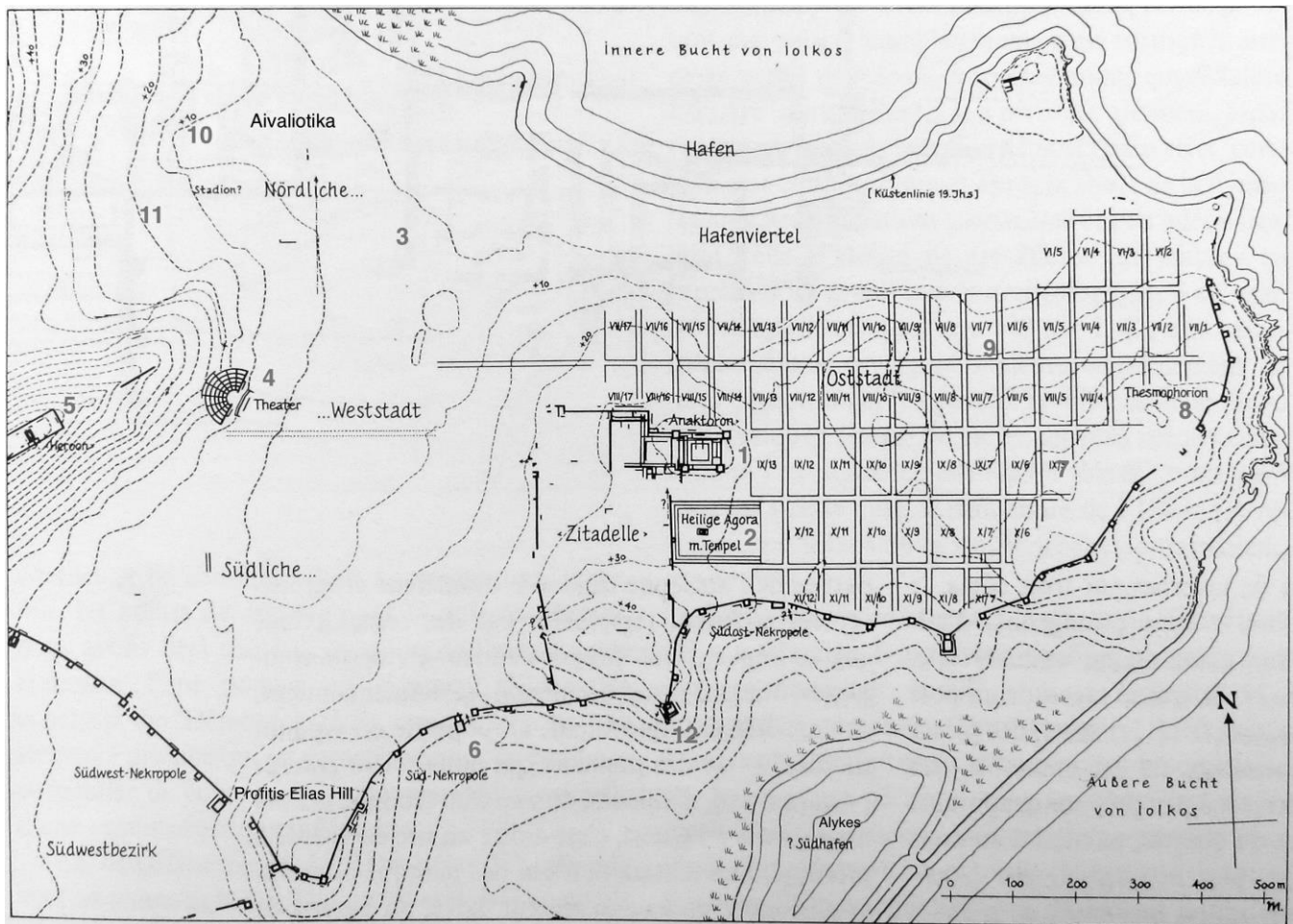
Εικόνα 2.1.6 - Λόφος Γορίτσας. Κάτοψη του Προμαχώνα 14 (Bakhuizen 1992, 107, εκ. 37).

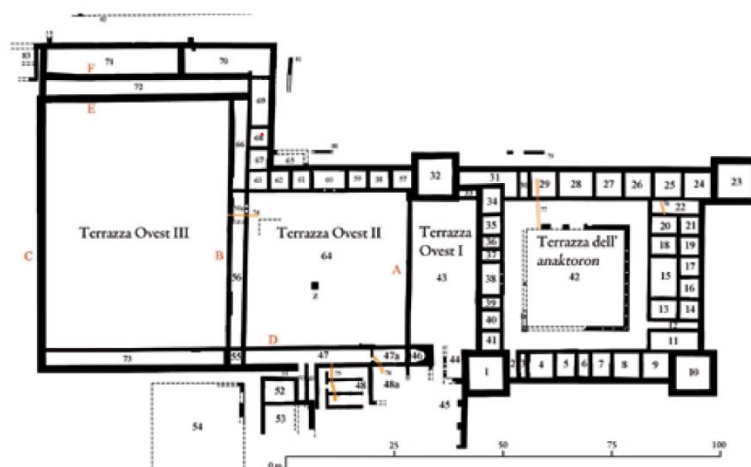
Εικόνα 2.2.1 - Τοπογραφικό σχέδιο της Δημητριάδας (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1990, 65, σχ. 1).

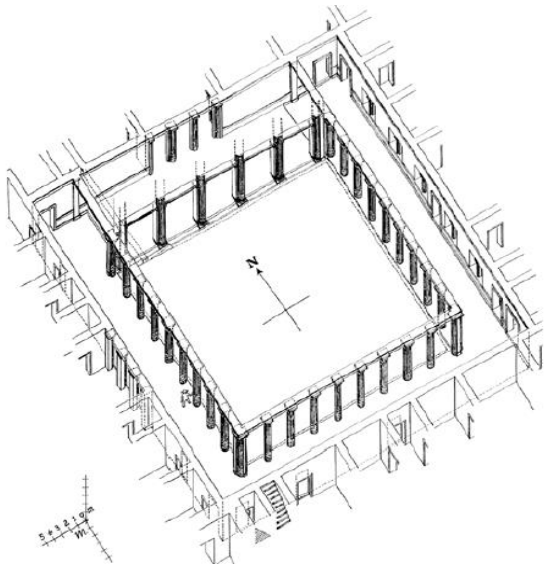
Εικόνα 2.2.2 - Οι τρεις κύριες φάσεις της Δημητριάδας. Η πρώτη και η δεύτερη αντικατοπτρίζουν τις περιόδους βασιλείας του Δημητρίου Πολιορκητή και Αντίγονου Γονατά αντίστοιχα. Η τρίτη φάση αντιστοιχεί στη περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας (Marzolff 1994, 61, εικ. 5).

Εικόνα 2.2.3 – Χάρτης του ανατολικού και δυτικού τομέα της Δημητριάδας, όπου σημειώνονται τα κτίσματα που έχουν εντοπιστεί μέχρι και σήμερα. Ο ανατολικός και δυτικός τομέας της πόλης της Δημητριάδας. Με τον αριθμό 1 σημειώνεται το ανάκτορο. Με τον αριθμό 2 η λεγόμενη «ιερή» αγορά, με τον αριθμό 3 η πιθανή τοποθεσία του εμπορικού λιμανιού, με τον αριθμό 4 το θέατρο, με τον αριθμό 5 το ηρώο, με τον αριθμό 6 η θέση του ιερού της Πασικράτας με τον αριθμό 8 το Θεσμοφόριο, με τον αριθμό 9 η θέση του Μητρώου. Ανάμεσα στους αριθμούς 10 και 11 σημειώνεται η πιθανή θέση τους σταδίου (Stamatoroulou 2018, 350, εικ. 6).

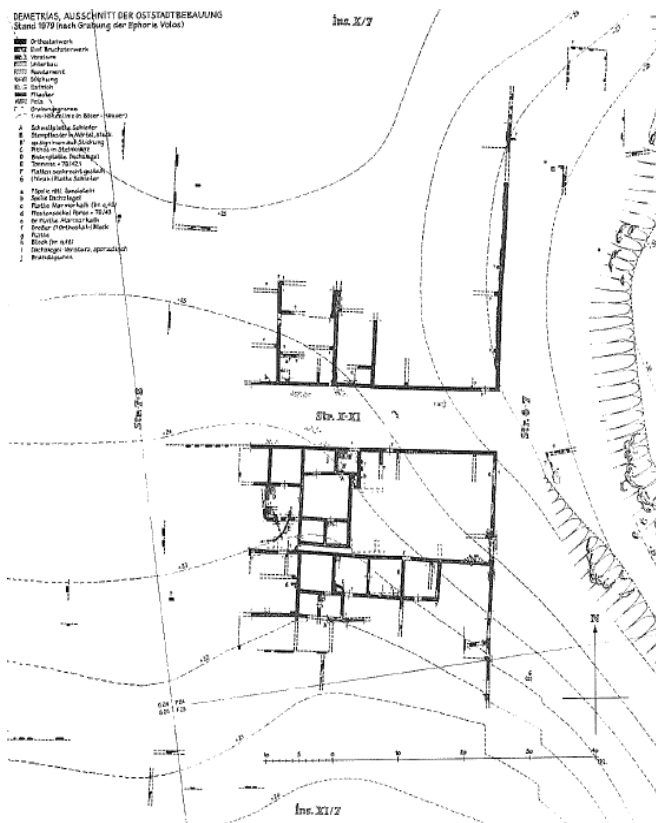
Εικόνα 2.2.4 - Δημητριάδα. Κάτοψη του ανακτόρου με αριθμημένους τους χώρους (Ferrara 2014, 188, εικ. 5).

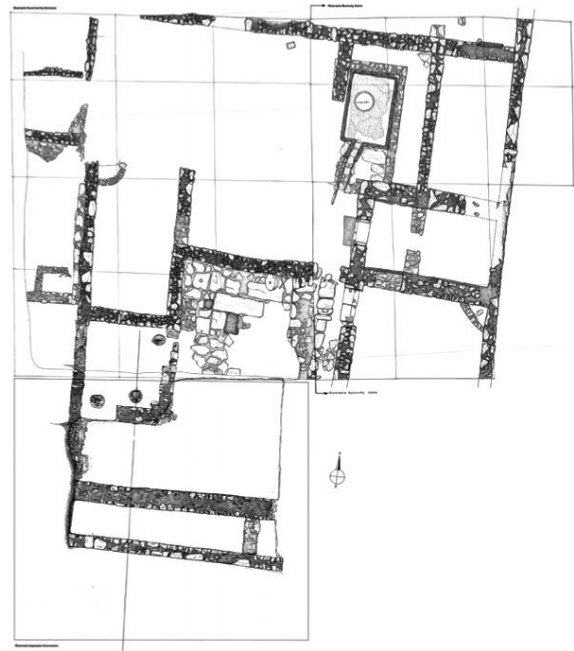
Εικόνα 2.2.5 - Δημητριάδα. Υποθετική αναπαράσταση του περιστυλίου του ανακτόρου (Ferrara 2014, 196, εικ. 10).

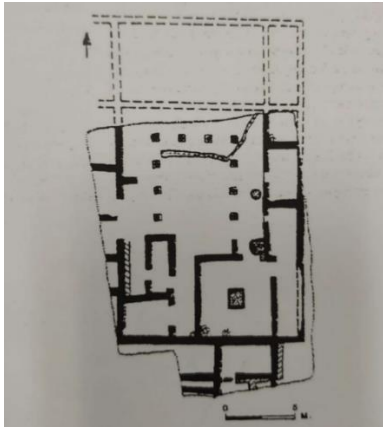
Εικόνα 2.2.6 - Δημητριάδα. Μερικά από τα αρχιτεκτονικά μέλη του ανακτόρου (Ferrara 2014, 192, εικ. 7).

Εικόνα 2.2.7 - Δημητριάδα. Ανεσκαμμένα οικοδομικά τετράγωνα του πέμπτου τομέα (Marlzoff 1994, 62, εικ. 6).

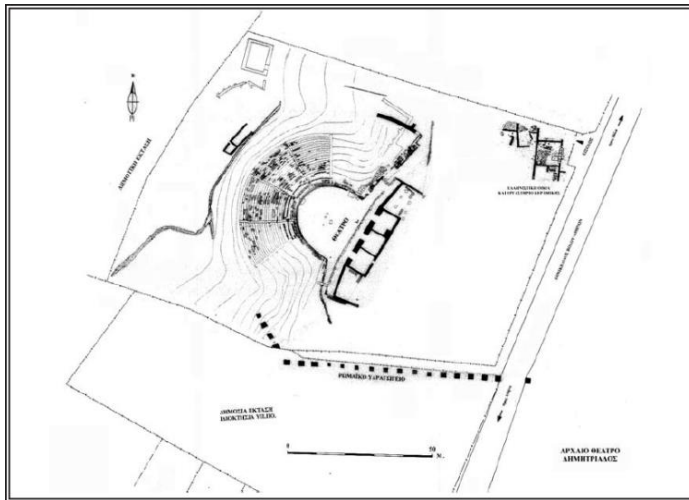
Εικόνα 2.2.8 - Δημητριάδα. Κάτοψη ανεσκαμμένης ελληνιστικής οικίας (Τριανταφυλλοπούλου 2012, 381, εικ. 18).

Εικόνα 2.2.9 - Κάτοψη του λεγόμενου "Μητρώου"
(Μπάτζιου-Τριανταφυλλοπούλου 2000, 301, σχ. 1).

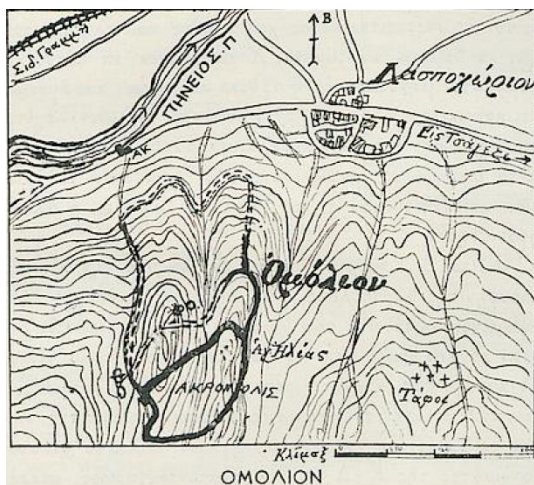
Εικόνα 2.2.10 - Δημητριάδα. Άποψη του "Μητρώου"
(Stamatorouli 2018, 358, εικ. 9).

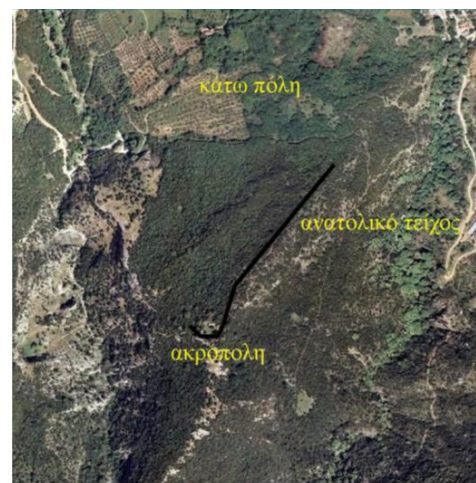
Εικόνα 2.2.11 - Κάτοψη αρχαίου θεάτρου Δημητριάδας
(Ιντζεσίλογλου 2010, 45, σχ. 1).

Εικόνα 2.2.12 - Δημητριάδα. Η σκηνή και οι πάροδοι
του θεάτρου (Ιντζεσίλογλου 2010, 43, εικ. 11).

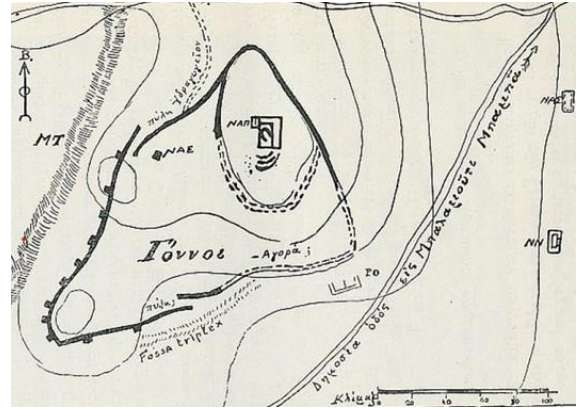
Εικόνα 2.3.1 - Ομόλιο. Σκαρίφημα της πόλης του
Αρβανιτόπουλου (Αρβανιτόπουλος 1911α, 285, εικ. 2).

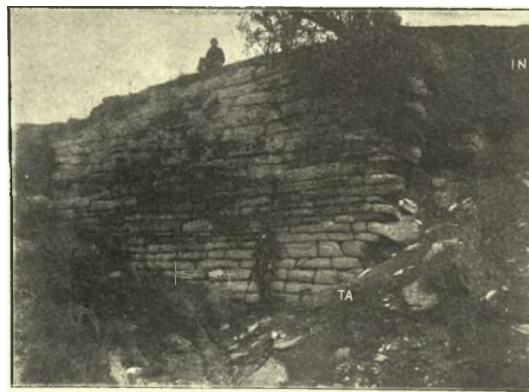
Εικόνα 2.3.2 - Ομόλιο. Σημειωμένο με τη μαύρη
γραμμή τα τείχη της πόλης που σώζονται στην
ανατολική πλευρά της πόλης
(Βήτος 2017, 27, εικ. 33).

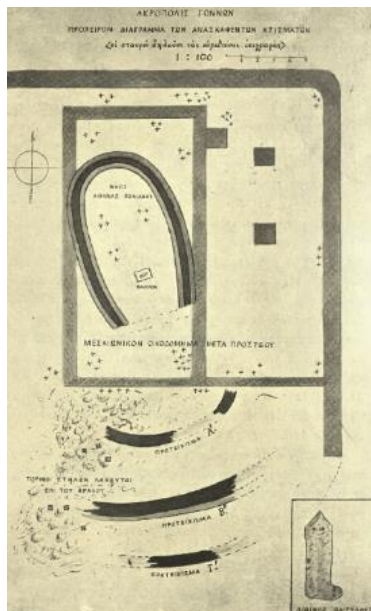
Εικόνα 2.3.3 - Τα τείχη της ακρόπολης στο Ομόλιο (Βήτος 2017, 29, εκ. 35).

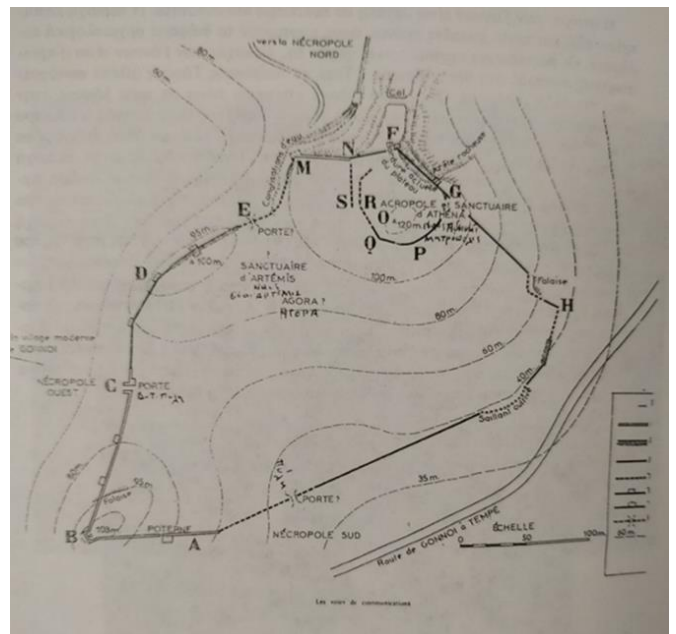
Εικόνα 2.4.1 - Πρώτο διάγραμμα των τειχών των Γόννων από τον Αρβανιτόπουλο (Αρβανιτόπουλος 1911β, 318, εκ. 7).

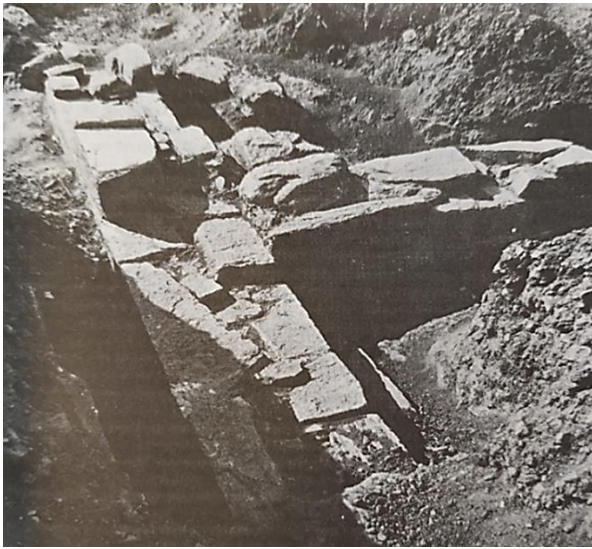
Εικόνα 2.4.2 - Τα τείχη της ακρόπολης των Γόννων (Αρβανιτόπουλος 1910α, 246, εκ. 15).

Εικόνα 2.4.3 - Γόννοι. Κάτοψη του αρχαϊκού ιερού της Αθηνάς (Αρβανιτόπουλος 1910α, 254, εκ. 20).

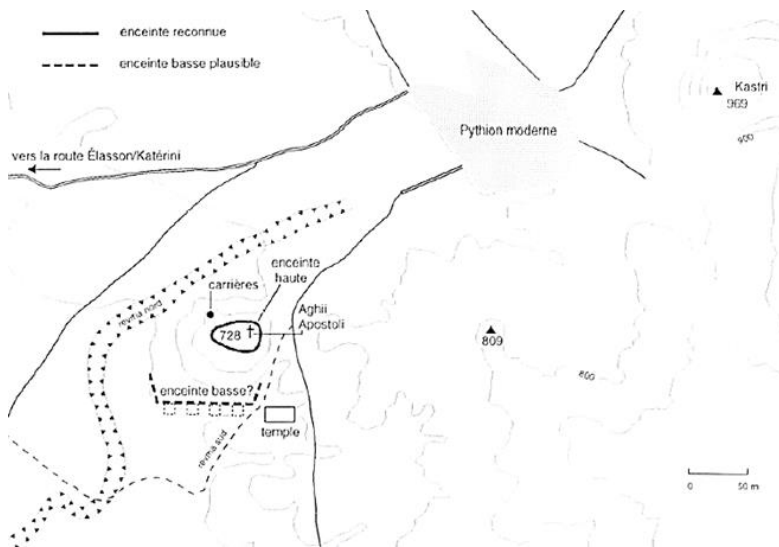
Εικόνα 2.4.4 - Σχέδιο της πόλης των Γόννων κατά τον Helly (Πανάρας, Κ. 1992. *Οι Γόννοι χτες και σήμερα*. Γόννοι. Τόμος Ι. 28).

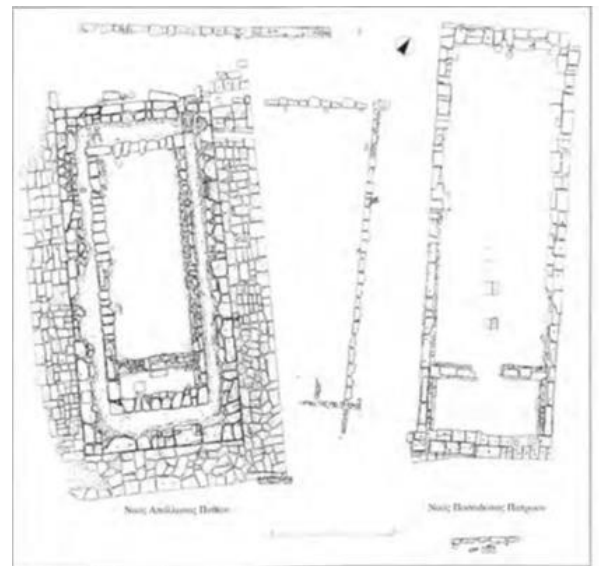
Εικόνα 2.4.5 - Γόννοι. Κατάλοιπα του ναού του Ασκληπιού (Helly 1985, 59).

Εικόνα 2.5.1 - Νόμισμα της περραιβικής Τρίπολης (Τσακνάκης 2019, 15, εικ. 3).

Εικόνα 2.5.2 - Σχέδιο της πόλης του Πυθίου (Lucas 1997, 182).

Εικόνα 2.5.3 - Κάτοψη των δίδυμων ναών ρωμαϊκής περιόδου στο Πύθιο (Τζαφάλιας 1997, 500, σχ. 3).

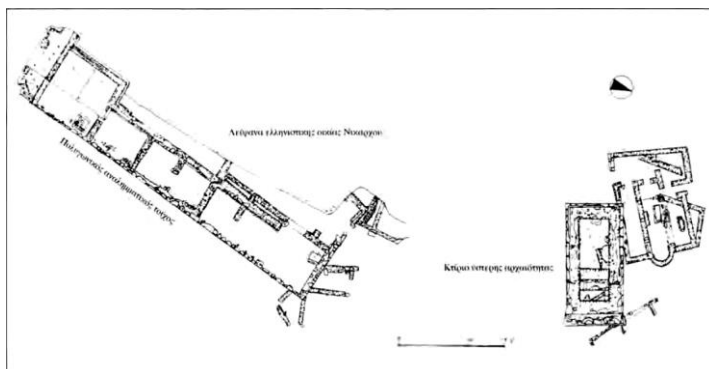
Εικόνα 2.5.4 - Τοπογραφικό σχέδιο της Αζώρου (Lucas 1997, 158, εικ. 158).

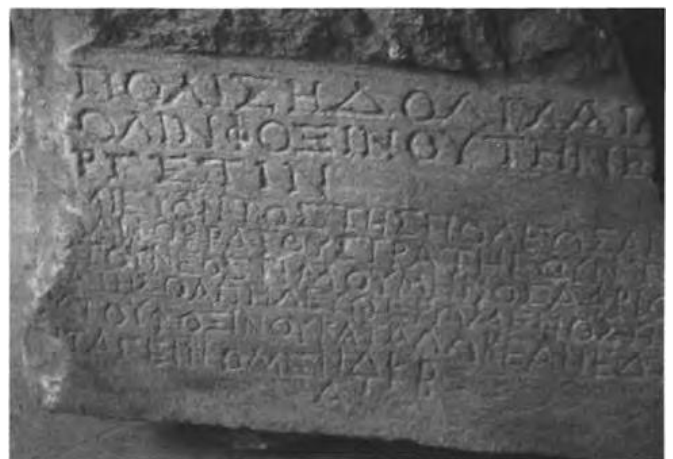
Εικόνα 2.5.5 - Αζωρος. Αποψη πύργου του τείχους (Τζαφάλιας 1996, πιν. 96α).

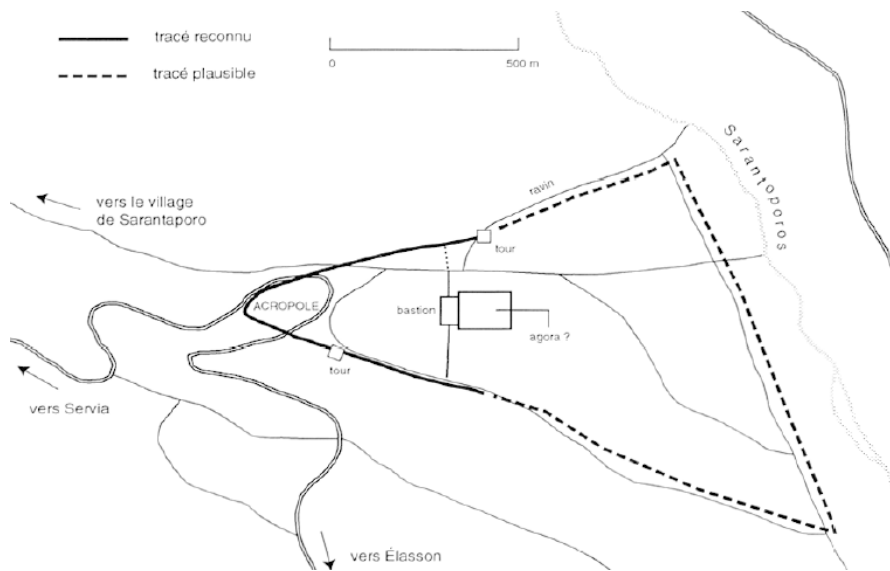
Εικόνα 2.5.6 - Σχέδιο πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου της Αζώρου (Τζαφάλιας 1997, 500, σχ. 2).

Εικόνα 2.5.7 - Αζωρος. Κάτοψη ελληνιστικής οικίας (Τζαφάλιας 1997, 499, σχ. 1).

Εικόνα 2.5.8 - Η ρωμαϊκή εντοιχισμένη επιγραφή που επιβεβαίωσε οριστικά τη θέση της αρχαίας Δολίχης στη θέση «Καστρί» (Αναστασιάδου 2006, 641, εικ. 4).

Εικόνα 2.5.9 - Σχέδιο της πόλης της Δολίχης (Lucas 1997, 176).

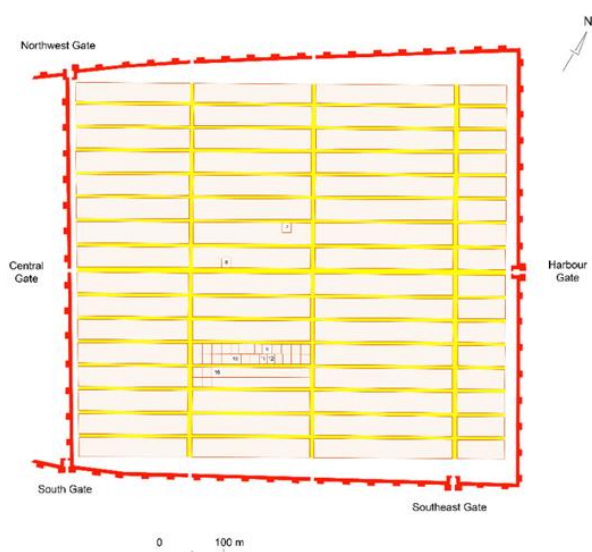
Εικόνα 2.5.10 - Τμήμα του αρχαίου τείχους της Δολίχης που αποκαλύφθηκε στη θέση «Καστρί» (Τζαφάλιας 2000, 89, εικ. 3).

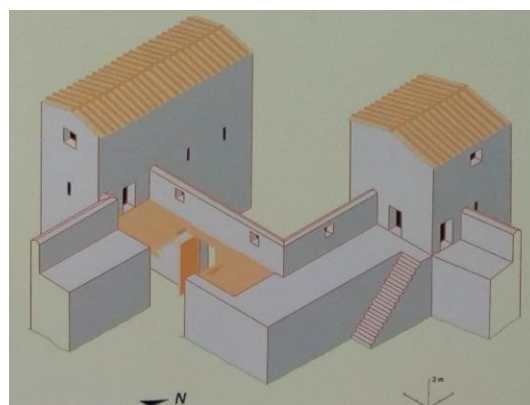
Εικόνα 3.1.1 - Κάτοψη της πόλης της Άλου (<http://thessalika-erga.nl/new-halos/layout/>, προσβάσιμη στις 19.03.2019).

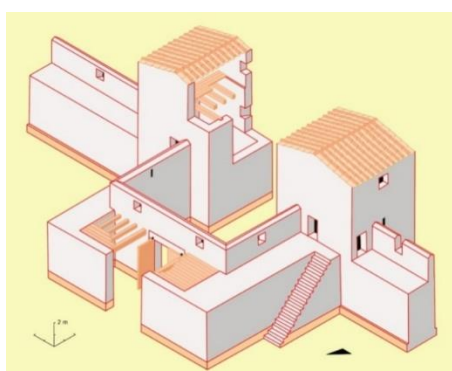
Εικόνα 3.1.2 - Άλος. Αριστερά: Σχεδιαστική αποκατάσταση της πρόσοψης πύργου του βορείου τείχους της Άλου (Reinders et.al. 2014, 37, εικ. 2.10). Δεξιά: Φωτογραφία από την ανασκαφή του τείχους της κάτω πόλης (Reinders et al. 2014, 35, εικ. 2.7).

Εικόνα 3.1.3 - Άλος. Κάτοψη της κάτω πόλης με σημειωμένες τις θέσεις υποθετικών και μη πυλών (<http://thessalika-erga.nl/new-halos/layout/>, προσβάσιμη στις 19.03.2019).

Εικόνα 3.1.4 - Άλος. Ισομετρική ανακατασκευή της Βορειοδυτικής πύλης (Reinders et al. 2014, 51, εικ. 3.8).

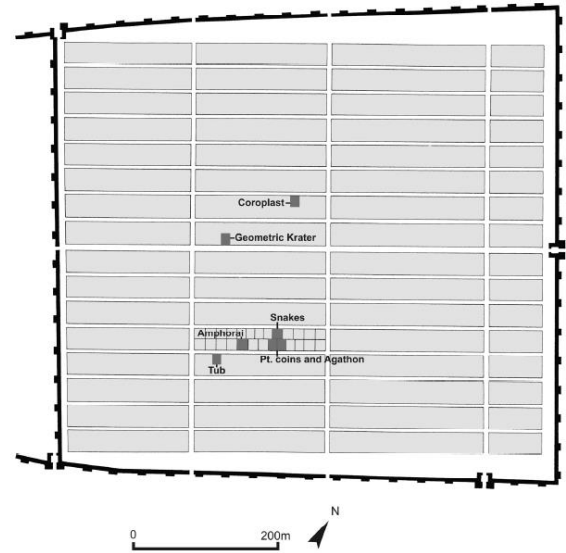
Εικόνα 3.1.5 - Άλος. Ισομετρική ανακατασκευή της Νοτιοανατολικής πύλης (Reinders et al. 2014, 90, εικ. 5.21).

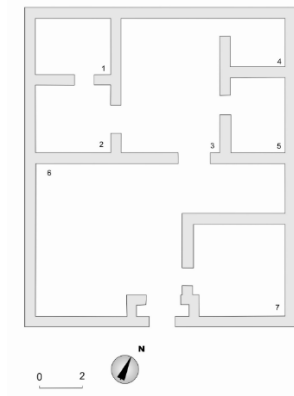
Εικόνα 3.1.6 - Άλος. Ισομετρική ανακατασκευή της πύλης της ακρόπολης (Reinders et al. 2014, 56, εικ. 3.14).

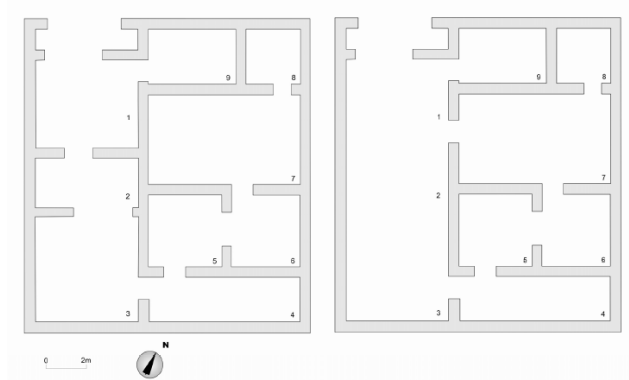
Εικόνα 3.1.7 - Άλος. Το ιερό της Δήμητρας και της Περσεφόνης. Άποψη του χώρου από τα νοτιοδυτικά κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών του 1980 (Reinders et al. 2014, 38, εικ. 2.11).

Εικόνα 3.1.8 - Η θέση των ανεσκαμμένων οικιών στη κάτω πόλη της Άλου (Haagsma 2010, 25, εικ. 2.4).

Εικόνα 3.1.9 – Άλος. Κάτοψη της «Οικίας του Αγάθωνα» (Haagsma 2010, 72, εικ. 2.41).

Εικόνα 3.1.10 – Άλος. Κάτοψη των δύο φάσεων της «Οικίας του Κοροπλάστη» (Haagsma 2010, 42, εικ. 2.18a και b).

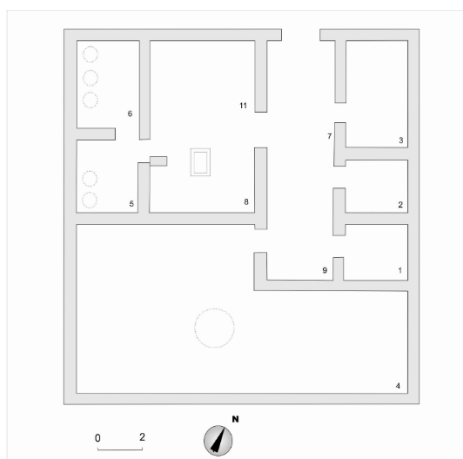
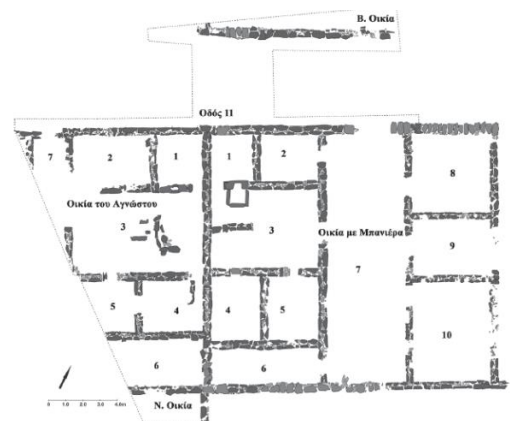

Fig. 2.27. House of the Snakes reconstruction plan.

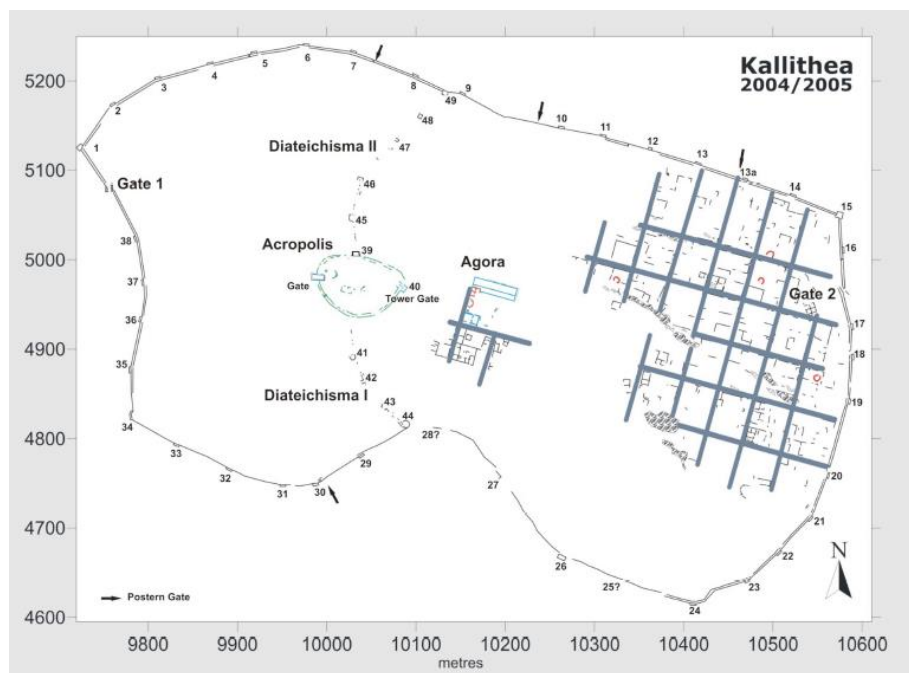
Εικόνα 3.1.11 – Άλος. Κάτοψη της «Οικίας των Φιδιών» (Haagsma 2010, 54, εικ. 2.27).

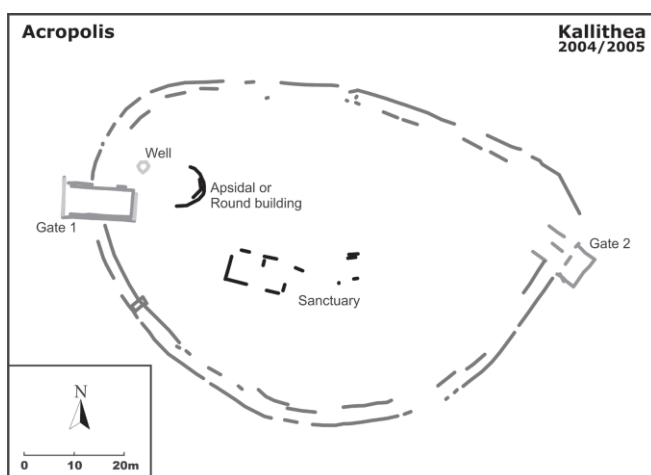
Εικόνα 3.1.12 - Άλος. Κάτοψη της «Οικίας με Μπανιέρα», της «Οικίας του Αγνώστου» και του αρχαίου δρόμου που αποκαλύφθηκε στα βόρεια αυτών μετά τις ανασκαφές του 2011 (Reinders et al. 2011, 537, εικ. 27).

Εικόνα 3.1.13 - Άλος. Άποψη των ανεσκαμμένων οικιών από ΒΔ. Στα αριστερά διακρίνεται η «Οικία με Μπανιέρα» και στα δεξιά η «Οικία του Αγνώστου» (Dijkstra κ.αλ. 2020, 316, εικ. 2).

Εικόνα 3.2.1 - Σχέδιο της πόλης του Κάστρου Καλλιθέας (Haagsma et al. 2010, 147, εικ. 1).

Εικόνα 3.2.2 - Κάστρο Καλλιθέας. Τοπογραφικό σχέδιο της ακρόπολης (Tzafalias et al. 2009, 226, εικ. 3).

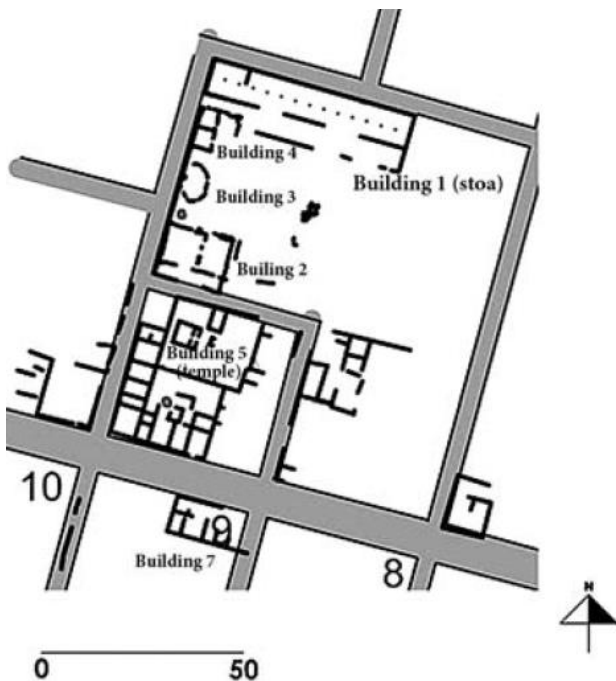
Εικόνα 3.2.3 - Κάστρο Καλλιθέας. Φωτογραφία του εξωτερικού της οχύρωσης νοτιότερα της Ανατολικής πύλης (Chykerda et al. 2014β, 306, εικ. 2).

Εικόνα 3.2.4 - Κάστρο Καλλιθέας. Φωτογραφία γωνίας πύργου με τους προσαρμοσμένους λίθους (Chykerda et al. 2014β, 307, εικ. 4).

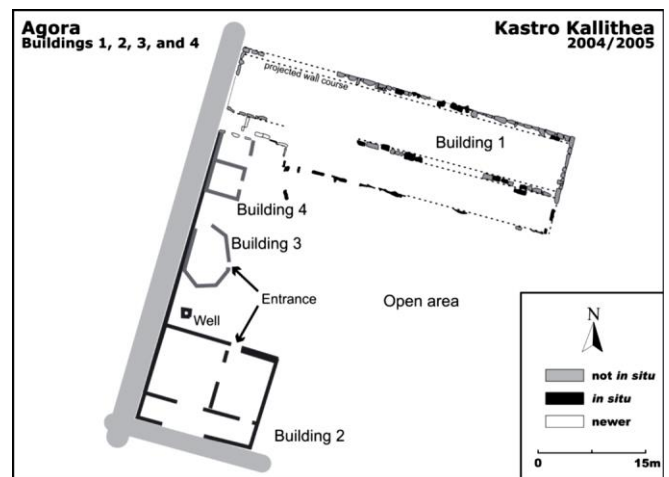

Εικόνα 4.2.5 – Κάστρο Καλλιθέας. 3D μοντέλο της ανατολικής πύλης του τείχους της πόλης (Haagsma et al. 2010, 152, εικ. 5).

**Kastro Kallithea 2004-2010
Agora**

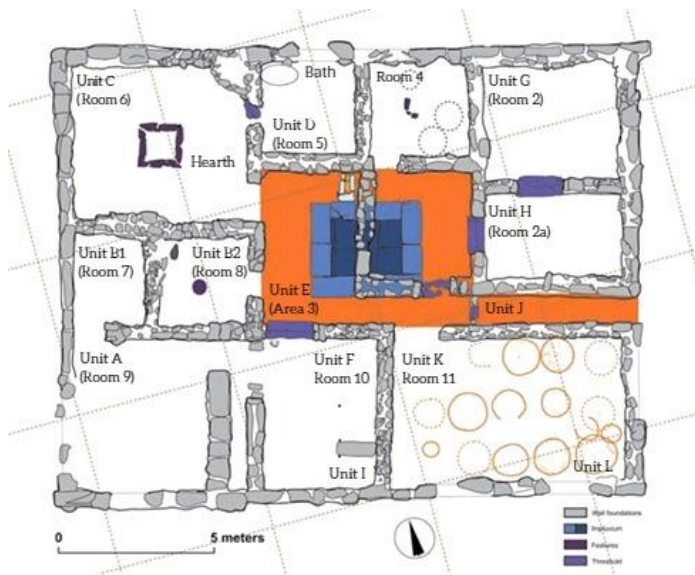
Εικόνα 3.2.6 - Κάστρο Καλλιθέας. Η περιοχή της αγοράς (Haagsma et al. 2011, 199, εικ. 2).

Εικόνα 3.2.7 - Κάστρο Καλλιθέας. Κάτοψη των τεσσάρων κτιρίων της αγοράς (Tzafalias et al. 2009, 227, εικ. 5).

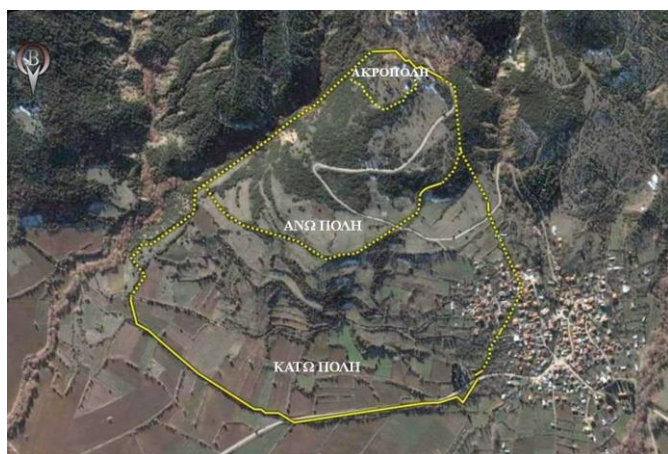
Εικόνα 3.2.8 - Κάστρο Καλλιθέας. Αεροφωτογραφία του Κτιρίου 1/Στοάς (Rupp et al. 2016, 479, εικ. 4).

Εικόνα 3.2.9 - Κάστρο Καλλιθέας. Κάτοψη του Κτιρίου 10 μετά την ανασκαφή του 2015 (Rupp et.al. 2018, 314, εκ. 13).

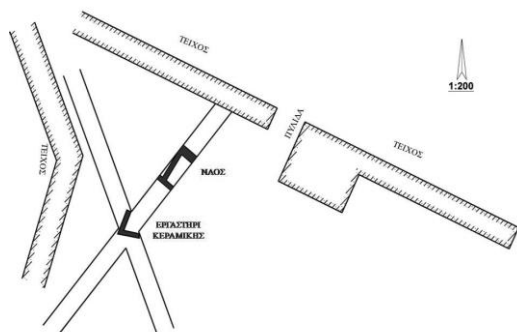
Εικόνα 3.2.10 - Κάστρο Καλλιθέας. Αεροφωτογραφία του δωματίου 11 με τους πίθους του Κτιρίου 10 (Rupp et al. 2016, 477, εκ. 2).

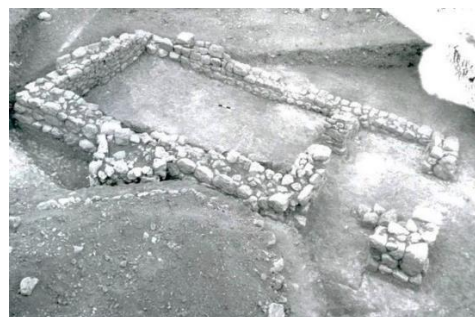
Εικόνα 3.3.1 - Μελιταία. Κάτοψη του περιβάλλοντος της αρχαίας πόλης (Σταυρογιάννης 2014, 141, εκ. 4).

Εικόνα 3.3.2 - Μελιταία. Αεροφωτογραφία του τείχους και του πύργου που ανασκάφηκε το 1971 (<https://www.facebook.com/melitaia.ancient/photos/p.166138737404777/166138737404777/?type=1&theater>, προσβάσιμη στις 09.06.2019).

Εικόνα 3.3.3 - Μελιταία. Σχέδιο των δύο ανασκαφικών τομών στη περιοχή της ακρόπολης το 1972 (Σταυρογιάννης 2018, 363, Εικ. 9).

Εικόνα 3.3.4 - Μελιταία. Το ιερό της Αρτέμιδος Εννοδίας στο οικ. Καλαμάρα. (<https://www.facebook.com/melitaia.ancient/photos/a.111483456203639/114838962534755/?type=3&theater>, προσβάσιμη στις 09.06.2019).

Εικόνα 3.4.1 - Πρόερνα. Τοπογραφικό σχέδιο, όπου σημειώνονται οι θέσεις των σημαντικότερων μνημείων της (Μπούγια 2007, 12-13).

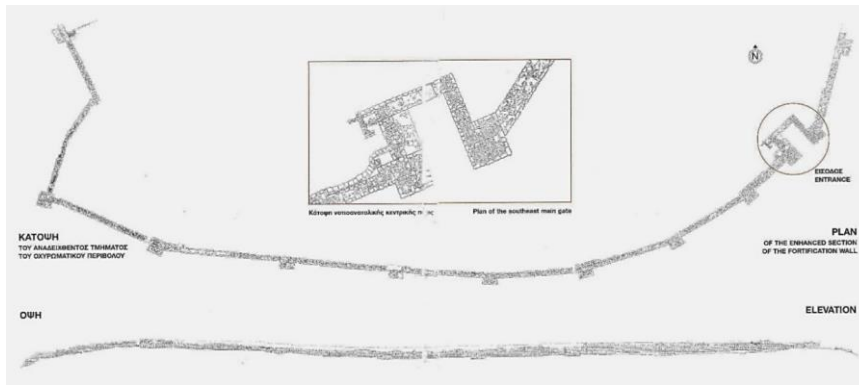
Εικόνα 3.4.2 - Πρόερνα. Αεροφωτογραφία της ακρόπολης. Άποψη της οχύρωσης (http://neomonastiri.blogspot.com/2015/06/blog-post_38.html, προσβάσιμη στις 07.06.2019).

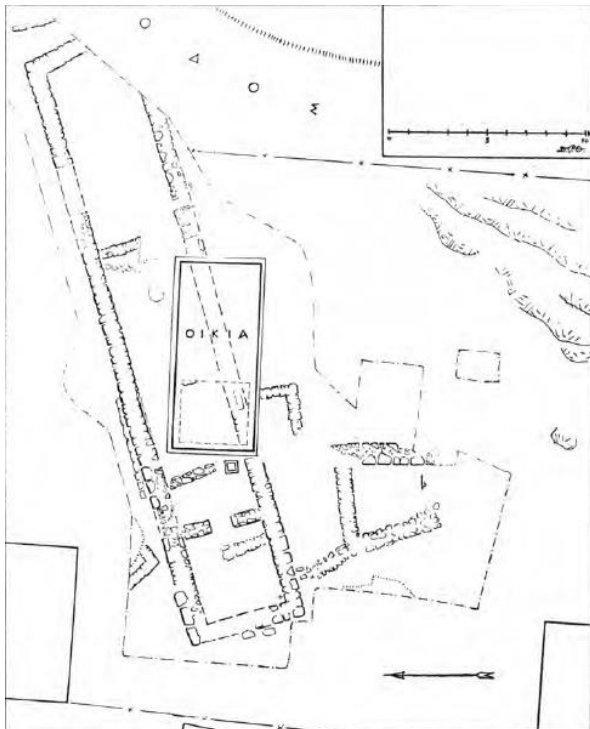
Εικόνα 3.4.3 - Πρόερνα. Άποψη πύργου του τείχους (http://neomonastiri.blogspot.com/2015/06/blog-post_38.html, προσβάσιμη στις 07.06.2019).

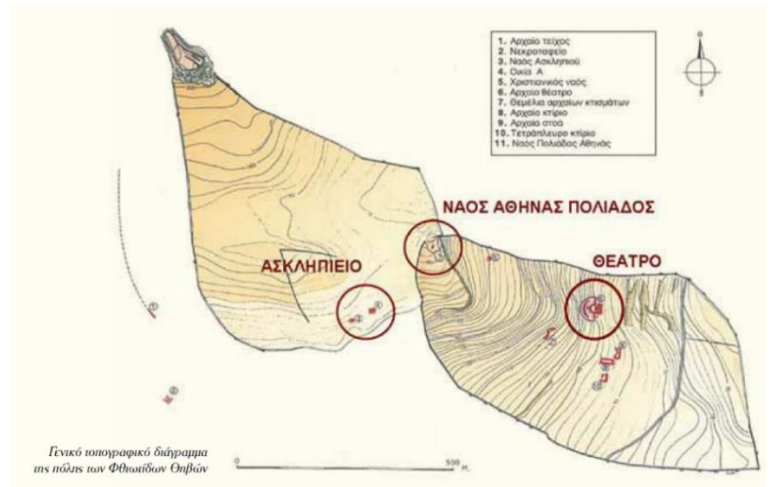
Εικόνα 3.4.4 - Πρόερνα. Πυλίδα του τείχους (Μπούγια 2007, 20, εικ. 4).

Εικόνα 3.4.5 - Πρόερνα. Κάτοψη του οχυρωματικού περιβόλου και της νοτιοανατολικής κεντρικής πύλης (Μπούγια 2007, 20).

Εικόνα 3.5.6 - Πρόερνα. Σχέδιο του ιερού της Δήμητρας εκτός των τειχών (Θεοχάρης 1966, 250, Σχ. 1).

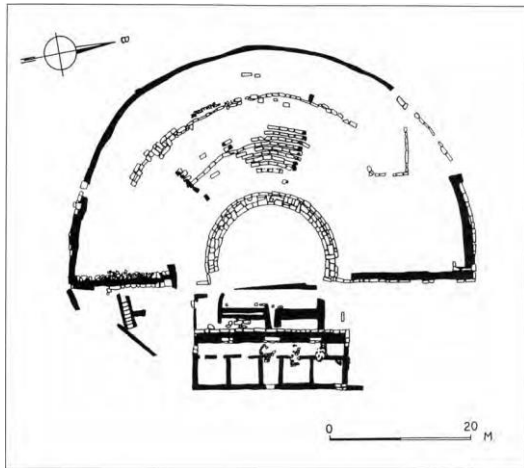
Εικόνα 3.5.1 - Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης των Φθιώτιδων Θηβών (Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 51).

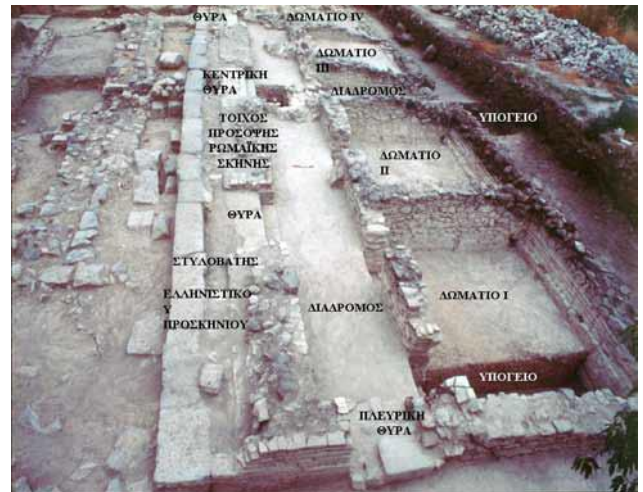
Εικόνα 3.5.2 - Ακρόπολη των Φθιώτιδων Θηβών. Τα θεμέλια του ναού της Αθηνάς (Αδρύμη-Σισμάνη 1994, Πιν. 103 γ).

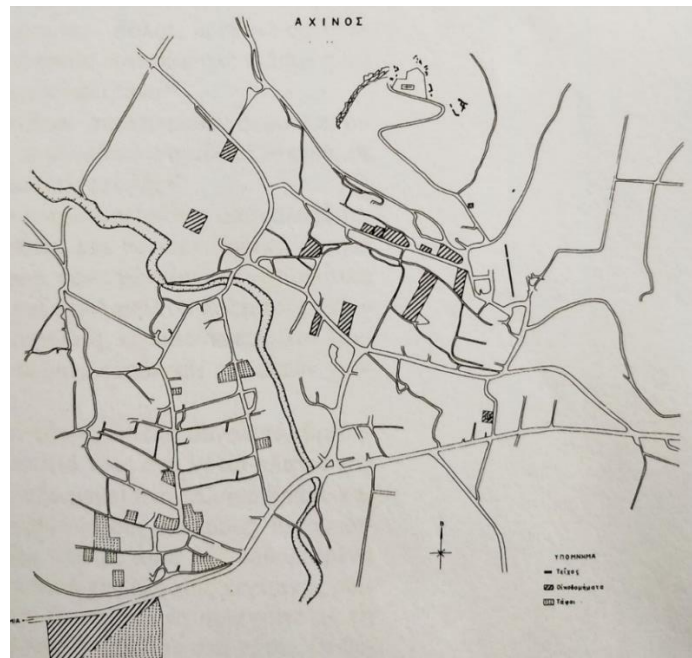
Εικόνα 3.5.3 - Φθιώτιδες Θήβες. Τα θεμέλια του ναού του Ασκληπιού από δυτικά (Αδρύμη-Σισμάνη 1991, πιν. 85δ).

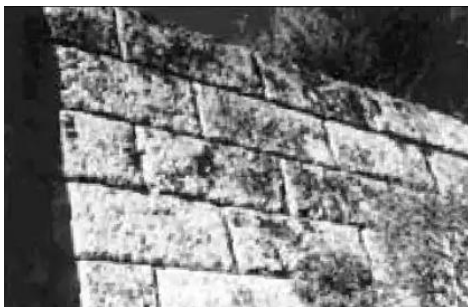
Εικόνα 3.5.4 - Φθιώτιδες Θήβες. Τοπογραφικό σχέδιο του αρχαίου θεάτρου (Αδρύμη-Σισμάνη 1993, 234, Σχ. 3).

Εικόνα 3.5.5 - Φθιώτιδες Θήβες. Το σκηνικό οικοδόμημα (Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 58).

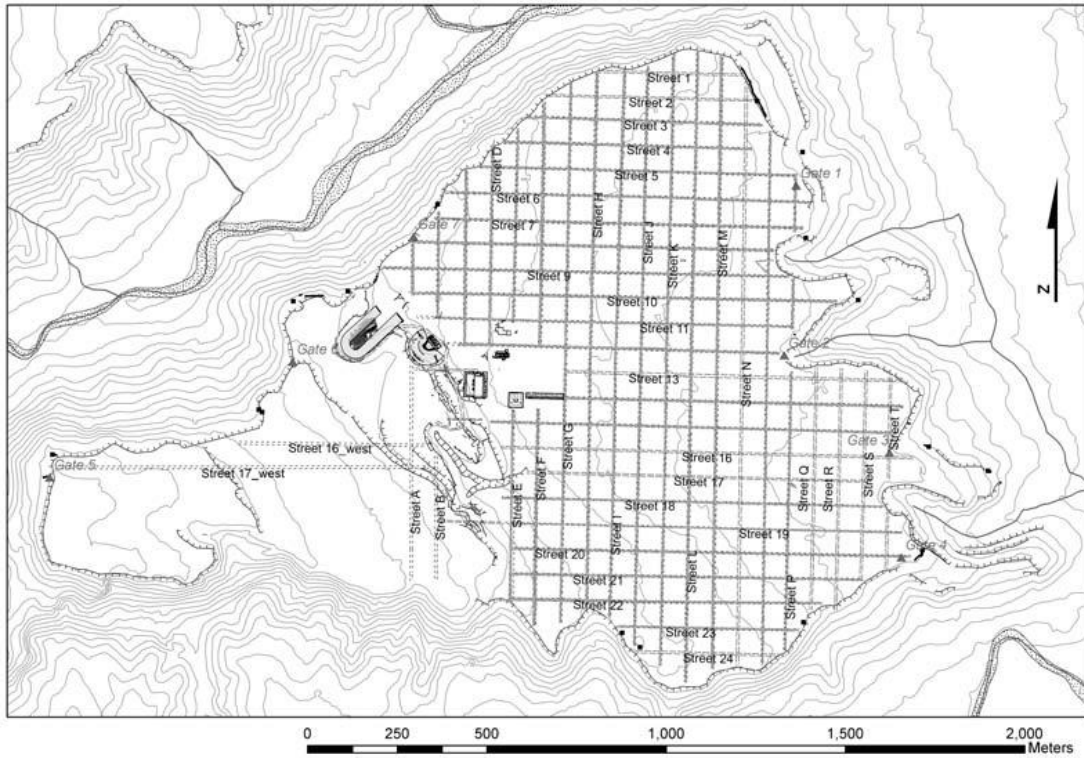
Εικόνα 3.6.1 - Τοπογραφικό σχέδιο Αχινού (Παπακωνσταντίνου 1994, 232, εικ. 7).

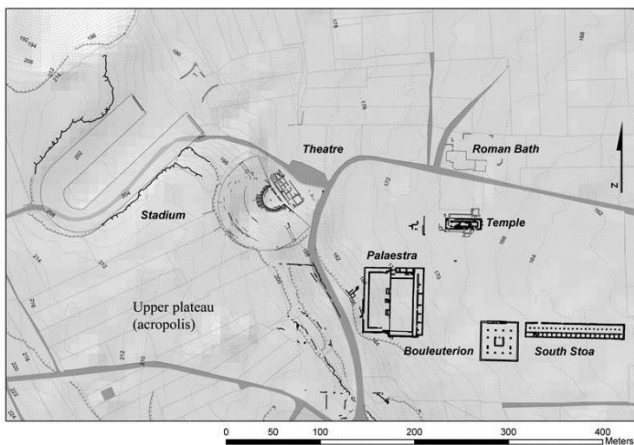
Εικόνα 3.6.2 - Εχίνος. Τμήμα του τείχους της ακρόπολης (Παπακωνσταντίνου 2002, 28, εικ. 4).

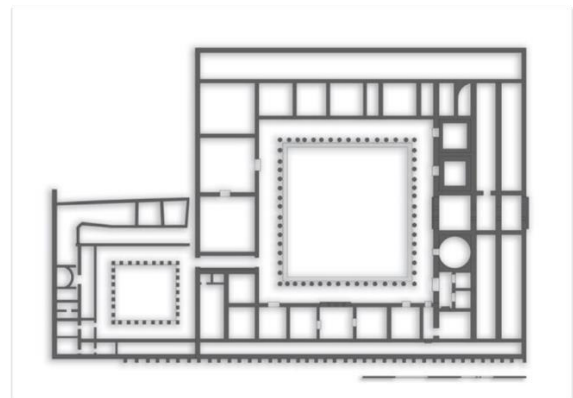
Εικόνα 3.6.3 - Εχίνος. Ο πύργος στα ανατολικά (Παπακωνσταντίνου 1994, 232, εικ. 6).

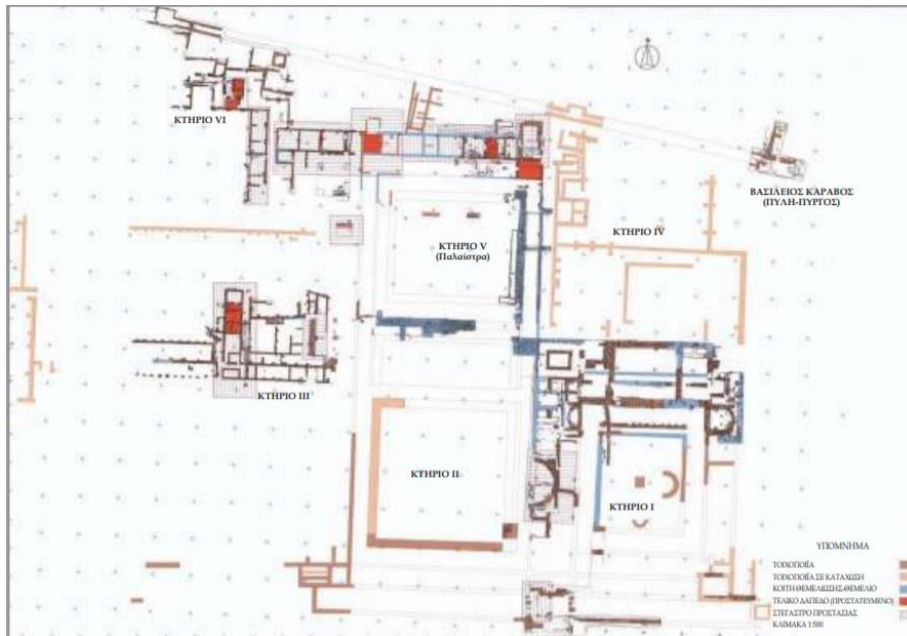
Εικόνα 4.1 - Ανασύνθεση του ρυμοτομικού σχεδίου της Σικυώνας. Οι τετράγωνες οικοδομικές νησίδες έχουν μήκος πλευράς που κυμαίνεται μεταξύ 60-65μ. (Λώλος και Σαρρής 2011, 142, εικ. 2).

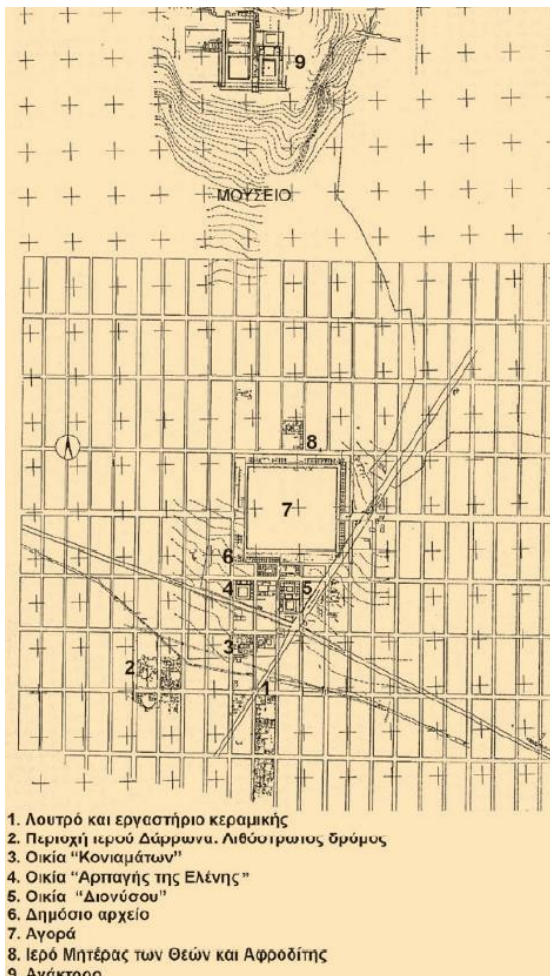
Εικόνα 4.2 - Το κέντρο της αρχαίας πόλης της Σικυώνας. Από τα παραπάνω μνημεία μόνο το στάδιο δεν έχει ανασκαφεί. Με γκριζα γραμμή σημειώνονται οι σύγχρονοι δρόμοι (Λώλος και Σαρρής 2011, 142, εικ. 3).

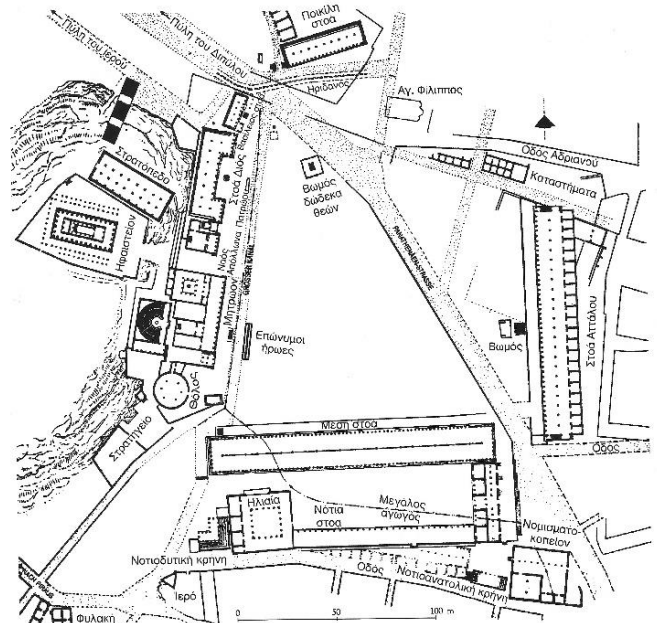
Εικόνα 4.3 – Κάτοψη του ανακτόρου των Αιγών (<http://vergina.web.auth.gr/VeginaSite/html/arxeio/sxedia/index.php?folder=Anaktoro&previousPath=sxedia.html&previousTitle=%CE%A3%CF%87%CE%AD%CE%B4%CE%B9%CE%B1¤tTitle=%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%BA%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%BF>, προσβάσιμη στις 05.11.2020).

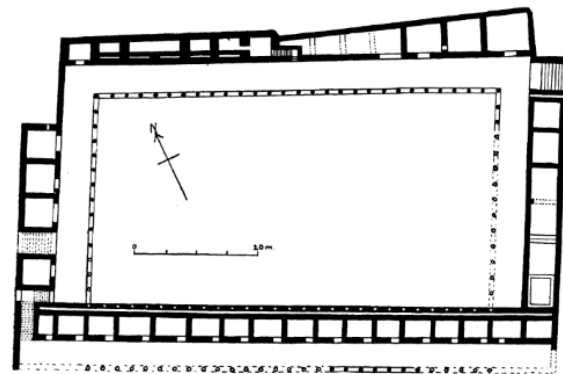
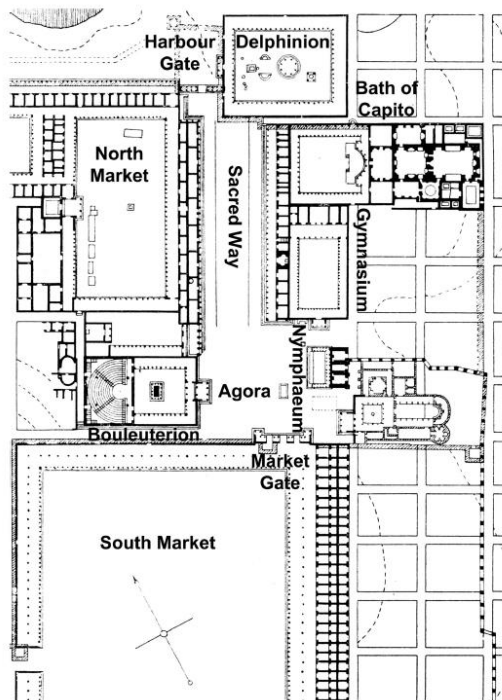
Εικόνα 4.4 – Κάτοψη του ανακτόρου της Πέλλας με τα ανεσκαμμένα έως το 2002 τμήματα του (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Ακαμάτης, Ι., Χρυσοστόμου, Π. και Χρυσοστόμου, Α. 2011. *Το αρχαιολογικό μουσείο της Πέλλας*. Κοινοφελές ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. Αθήνα. 59.)

Εικόνα 4.5 - Τοπογραφικό σχέδιο Πέλλας (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2009, 28, εικ. 3).

Εικόνα 4.6 – Η αγορά της Αθήνας τον 2^ο αι. π.Χ. (Hoepfner 2005, 466).

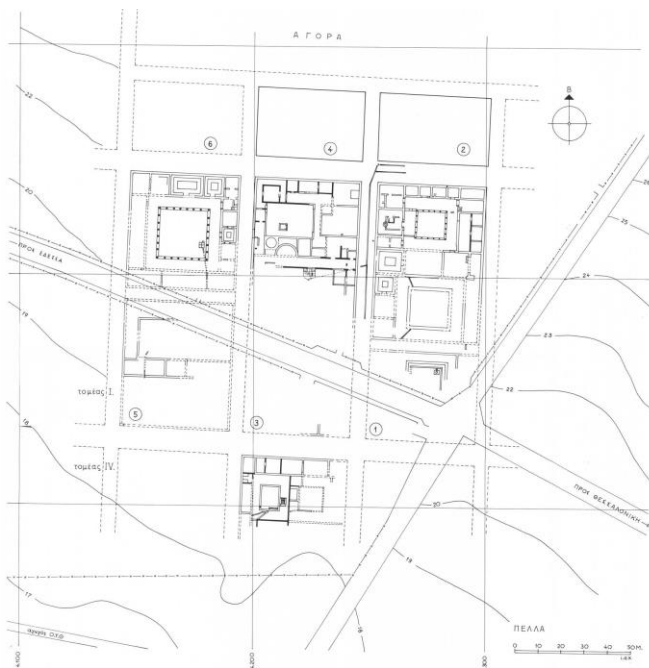

Εικόνα 4.8 – Πέργαμος. Κάτοψη της Κάτω Αγοράς (Wycherley R.E. 1942. “The Ionian Agora”. *Journal of Hellenic Studies*. Vol. 62: 27, εκ. 5).

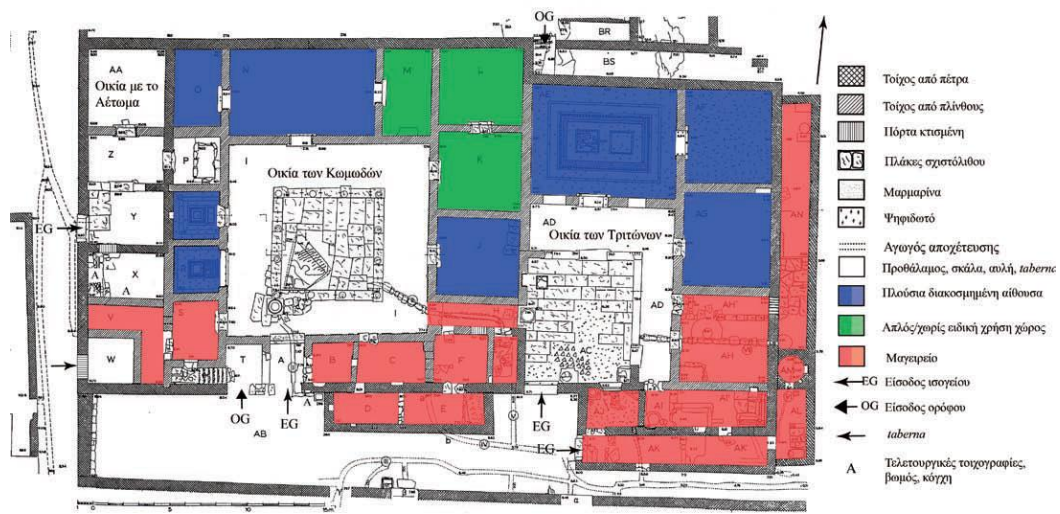
Εικόνα 4.7 – Κάτοψη του κέντρου της πόλης της Μιλήτου (Diedrich, N. 2016. “Exposed bedrock in Miletus and Priene: an overlooked aspect of Hellenistic and imperial-era urbanism”. *Revue archéologique*, n° 62: 305, εκ.1).

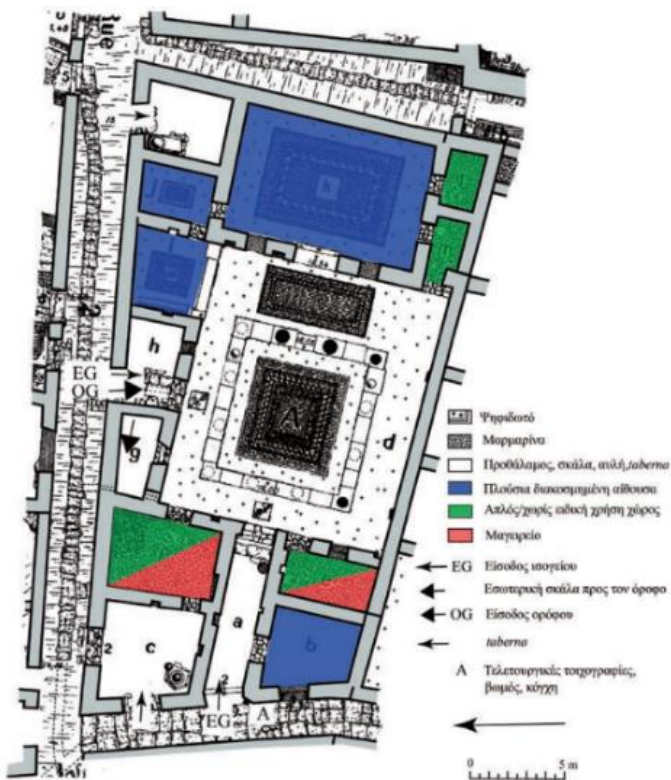
Εικόνα 4.9 – Τοπογραφικό διάγραμμα της Κασσώπης. Στο ΝΑ άκρο της πόλης εντοπίζεται η αγορά της (Αγγέλη, Α. (επιμ.). 2015. *Ο αρχαιολογικός χώρος της Κασσώπης*. Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας. 31).

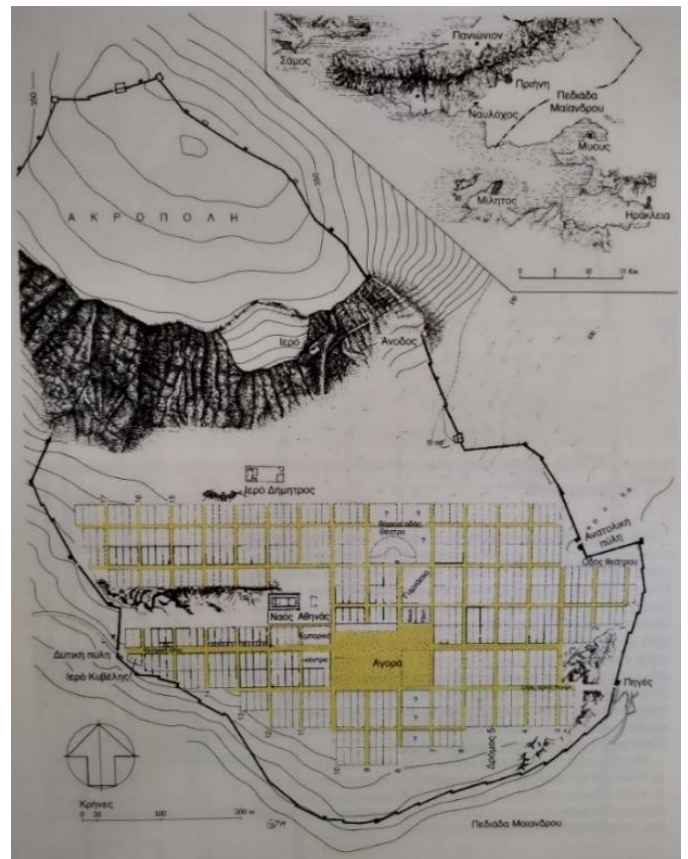
Εικόνα 4.10 – Τοπογραφικό διάγραμμα Πέλλας. Κάτοψη (αριστερά) της «Οικίας της αρπαγής της Ελένης» και (δεξιά) της «Οικίας του Διονύσου» (Μακαρόνας και Γιούρη 1989, Τοπογραφικό 1).

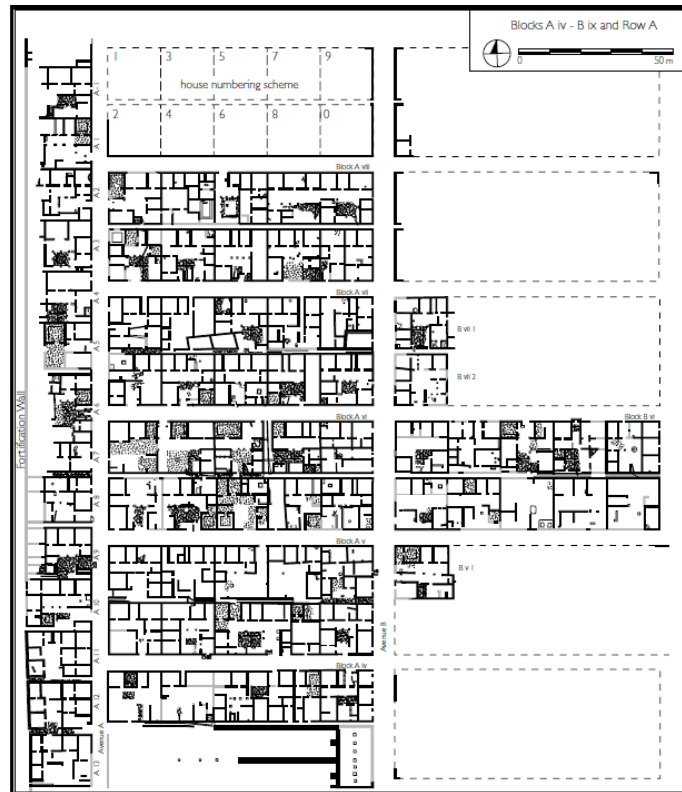
Εικόνα 4.11 - Δήλος. Κάτοψη της νησίδας της οικίας των Κομοδών (Trümper 2010, 17, εκ. 2).

Εικόνα 4.12 - Δήλος. Κάτοψη της οικίας της Τρίαινας (Trümper 2010, 20, εκ. 5).

Εικόνα 4.13 - Πρίνη. Η διαμόρφωση της πόλης. Ύστερη κλασική περίοδος (Hoerfner 2005, 355).

Εικόνα 4.14 – Κάτοψη οικοδομικών τετραγώνων στην Όλυνθο (Cahill, N. 2002. *Household and City Organization at Olynthus*. Yale University Press. New Haven and London. 28, εκ. 7).

Εικόνα 4.15 - Αρχαία Όλυνθος, Τυπική νότια οικία (Hoerfner 2005, 283).

